

Топола: часопис
ЈУ Спомен-подручја Доња Градина
Година IX, број 9

Уредник:
Тања Тулековић

Редакција:
Тања Тулековић
Дејан Мотл
Мирко Димић
мр Драган Давидовић
др Владан Вуклиш
др Дарио Видојковић

Лектура:
Татјана Атлагић Остојић

Издавач:
ЈУ Спомен-подручје Доња Градина

За издавача:
Тања Тулековић

Тираж:
300

Штампа:
Графид д.о.о. Бања Лука

Рјешењем Министарства просвјете и културе Републике Српске број 07.06/053-8/2015-4 од 29. 5. 2015. године, стручни часопис „Топола“, Демиравац, уписан је у Регистар јавних гласила под редним бројем 660.

Процес рецензирања радова обавља се анонимно.

ISSN 2303-744X

Топола

часопис ЈУ Спомен-подручја
Доња Градина

Година IX, број 9
Доња Градина 2023

Topola*

Journal of the Memorial Zone
Donja Gradina

Year IX, issue 9.

Donja Gradina 2023.

* **Topola (Топола)**, noun — **Poplar** [Lat. *Populus*]; the “Poplar of Horror” was a poplar tree located at the confluence of Sava and Una rivers, used as gallows by the executioners from the Jasenovac Concentration Camp.

Напомена: Ставови изражени у објављеним текстовима не одражавају нужно ставове или вриједности редакције или њених појединих чланова. За садржај текстова одговорни су искључиво аутори.

Disclaimer: Statements formulated in the following texts do not necessarily reflect the opinions and values of the editorial board and its individual members. The authors are exclusively responsible for the content of their papers.

Садржај

Историјска истраживања

- Мирко Димић: „Страдање становника села Пуцари 1941-1945. године: прилог проучавању геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској“ 13
- Марко Ручнов: „Дубичке кречане“ 49

Студије о рату и геноциду

- Дејан Мотл: „Судбина Иве Волнера: писма из логора“ 71
- Тања Тулековић: „Сјећање Зоре Милинић на логор Јастребарско: страдање породице Зоре Милинић“ 100
- Владимир Бурсаћ: „Злочини Независне Државе Хрватске у бихаћком крају током 1941. године“ 108
- Станко Шиник: „Злочин усташа над Србима у селу Врбашка 14. јануара 1942. године: прилог истраживању злочина геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској“ 160

Документи и сјећања

- Тања Тулековић: „Сјећање Душана Ићитовића“ 167
- Мирко Димић: „Страдање Косе Драгаш (1932/33-1944)“ 170
- Тања Стијак: „Страдање моје породице“ 174

Радован Кос: „Сјећање на логоре Циглана у Приједору и Сисак“	179
Бранислав Крљаш: „Страдања у Јеловцима 1941–1945. године“	183
Драгомир Маџар: „Мој доживљај“	197
Гоца Крстић: „Страдање Десе и Цвијетка Петковића“	200
Мирко Пекић: „Крвава литургија“	202

Прилози

Добрила Кукољ: „Фотографија: прилог истраживању страдања цивилног становништва у селу Међећа 1941–1945. године“	209
Израел Данас: „Језиво откриће земљорадника у Босни открило је шокантну историју ● Логор за масовно истребљење, гдје су десетине хиљада мучени и убијени“	214
Дејан Мотл: „Добрила Кукољ: Туга која траје цијели живот, приказ“	217
Марко Јанковић: „Срефлије 1941–1945, приказ“	220
Предраг Лозо: „Горан Латинић, Никола Ожеговић, Хрватски злочин над Србима у руднику Раковац и селима Дракулић, Шарговац и Мотике код Бање Луке 7. фебруара 1942, Србско сабрање ‘Баштионик’, Бања Лука 2022, приказ“	223
Жељко Вујадиновић: „Поводом књиге: Марко Ручнов, Зашто Јасеновац, друго обједињено издање, приказ“	228
Добрила Кукољ: „In memoriam, Стајка Марчета“	232
Дејан Мотл: „In memoriam, Года Имре“	235
Упутство сарадницима	239

Contents

Historical Research

- Mirko Dimić: „The Suffering of the Village of Pucari in 1941-1945: A Contribution to the Study of Genocide against Serbs in the Independent State of Croatia)” 13
- Marko Ručnov: „Dubica Lime Plant“ 49

Studies of War and Genocide

- Dejan Motl: „The Fate of Ivo Volner: Letters from the camp“ 71
- Tanja Tuleković: „Zora Milinić’s memory of the Jastrebarsko camp: The Suffering of the Zora Milinić Family“ 100
- Vladimir Bursać: „The Crimes of the Independent State of Croatia in the Bihac region during 1941“ 108
- Stanko Šinik: „The Ustaša crimes in the Village of Vrbaška on 14. january 1942. a contribution to the research on Ustaše’s crime“ 160

Documents and Testimonies

- Tanja Tuleković: „The Testimony of Dušan Ićitović“ 167
- Mirko Dimić: „The Suffering of Kosa Dragaš (1932/33-1944)“ 170
- Tanja Stijak: „The Martyrdom of my Family“ 174

Radovan Kos: „Remembering the Ciglana camps in Prijedor and Sisak“	179
Branislav Krljaš: „The suffering in the Village of Jelovci 1941-1945“	183
Dragomir Madžar: „My experience“	197
Goca Krstić: „The deaths of Desa and Cvijetko Petković“	200
Mirko Pekić: „The bloody Liturgy“	202

Contributions

Dobriła Kukolj: “PHOTOGRAPHY: A contribution to the Investigation of the Suffering of the civilian Population in the Village of Međeda 1941-1945”	209
Israel Today: „A gruesome discovery by a farmer in Bosnia revealed the shocking history of the Mass Extermination Camps“	214
Dejan Motl, review: „Dobriła Kukolj: Sadness that lasts a Lifetime“	217
Marko Janković, review: „Mirko Dimić, Sređilje 1941-1945“	220
Predrag Lozo, review: „Goran Latinović, Nikola Ožegović, Croatian crime against Serbs in the Rakovac mine and the villages of Drakulić, Šargovac and Motike near Banja Luka on 7. february 1942“	223
Željko Vujadinović, review: „Marko Ručnov, Jasenovac why?, second edition“	228
Dobriła Kukolj: „In memoriam, Stajka Marčeta“	232
Dejan Motl: „In memoriam, Goda Imre“	235
Instructions for authors	239

Историјска истраживања

Historical Research

Страдање становника села Пуцари 1941-1945. године (Прилог проучавању геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској)

Мирко Димић

Виши кустос, ЈУ СП Доња Градина
mirkodimic@jusp-donjagradina.org

Прегледни рад

УДК 341.322.5(=163.41)(497.13)

COBISS.RS-ID 139090689

DOI 10.7251/TOP2309013D

Апстракт: Село Пуцари налази се на подручју општине Козарска Дубица (раније Босанска Дубица), југоисточно од самог града, и удаљено је 13 километара. Смјештено је између планина Просара и Козара. Имало је сличну судбину као многа села насељена српским православним становништвом на територији Независне Државе Хрватске. Највише становника села страдало је 1942. године у логорима Јасеновац и Земун. Рад има за циљ да прикаже страдање цивилног становништва српске националности који су убијани искључиво због своје етничке и вјерске припадности.

Кључне ријечи: Пуцари, село, Срби, усташе, НДХ, страдање

Почетак рата у Краљевини Југославији у тадашњем Срезу Босанска Дубица аутор није презентовао. Пажња је искључиво усмјерена на село Пуцаре и како је рат почео у једном малом поткозарском селу. За локалну историју Козарске Дубице током Другог свјетског рата више погледати у сљедећим издњима.¹Прошлост села није истражена и нема података када је село основано ни откуд назив села.

1 Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 63-98; Марко Јанковић, *Дубички 20. вијек*,

Пописи становништва које је аутор уврстио у рад показују да је било насељено искључиво православним Србима. Први од наведених пописа је из 1879. године,² у којем је пописано 254 становника, други из 1885. године³ - 371 становник, трећи из 1895. године⁴ - 484, попис из 1910. године⁵ - 582. Наведени пописе спровела је Аустроугарска, која је окупирала Босну и Херцеговину 1878. године. Наредна два пописа одржала је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, од 1928. године Краљевина Југославија. Први, из 1921. године⁶, приказао је да је у селу живјело 592 становника. У попису из 1931. године⁷ пописано је село Пуцари са више других села као једна општина моштаничка од 7.271 становника, а православних Срба било је 6.930.

У мемоарима дубичког пароха Славка Вујасиновића пише да је у склопу сеоског гробља била један капела, а 1911. године мјештани су подигли ригловану цркву. Зидана црква подигнута је 1939. године. Припадала је драксенићкој парохији. Слава храма била је Света Петка. Црква је подигнута посебним залагањем Јандре Благојевића из Пуцара.⁸

Основна школа у селу отворена је 1910/11. године. У то вријеме називана је српска народна основна школа. Зграду школе подигао је Славко Вујасиновић, који је осмислио план, а мјештани су радом помогли да се школа направи. Први учитељ био је Плећаш Лука. Послије завршетка Првог свјетског рата, 1918. године, шко-

Бања Лука 2018, 33-43.

- 2 *Glavni pregled političkog razdielenja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1879.
- 3 *Штатистика мјеста и жићељства Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885*, Службено издање, Земаљска штампарија, Сарајево 1886.
- 4 *Главни резултати пописа жићељства Босни и Херцеговини од 22. априла 1895*. Статистички одјел Земаљске владе са прегледном картом, Земаљска штампарија, Земаљска влада за Босну и Херцеговину, Сарајево 1896. У попису из 1895. године наведени су и засеоци села Пуцари: Чалмине, Поток, Пуцари и Забрђани.
- 5 *Резултати пописа жићељства у Босни и Херцеговини од 27. септембра 1910*, Статистички одсјек Земаљске владе са прегледном картом конфесија, Земаљска влада за Босну и Херцеговину, Земаљска штампарија, Сарајево 1912.
- 6 Краљевина Југославија, Државна статистика, Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године, Сарајево 1932.
- 7 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd 1937.
- 8 Славко Вујасиновић, *Мемоари*, приредио Симо Брдар, Бања Лука 1994, 117, 120.

ла је постала државна и плаћала је закупнину Цркви Свете Петке у Пуцарима јер је зграда била у власништву цркве.⁹

О страдању и животу становника села постоји више објављених сјећања. Највише их је објављено у едицији Козара¹⁰, која представља вриједан извор за истраживање страдања Срба козарачког краја. Као полазну основу за истраживање страдања становника села Пуцари потребно је поменути записнике Земаљске комисије који се чувају у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву.¹¹

Сам почетак рата није посебно утицао на село, први злочини и прогони на подручју Козарске Дубице односе се на сам град и околна села.¹² Крајем јула и почетком августа 1941. године у селу Срефлије почео је устанак становника против усташке власти. Нападнута је усташка жандармеријска станица у Горњим Срефлијама, сусједно село Пуцара. Становници Пуцара учествовали су у овом нападу.¹³ Преко 100 мушкараца из села учествовало је у почетку борбе.¹⁴

Први напад оружаних формација НДХ на устаничко подручје био је половином августа 1941. године, тачније сама војна операција почела је 18. августа 1941. године под вођством команданта Врбаског дивизијског подручја, Драгутина Румлера. Циљ власти НДХ био је да овом акцијом очисте подручје од Козарске Дубице до Новог Града уз ријеку Уну.

9 Исто, 120.

10 Козара у народноослободилачком рају, Записи и сјећања, књига IV, Београд 1978.

11 Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i његових помагаћа за Bosnu i Hercegovinu, Zapisnici, Srez Bosanska Dubica, kutija 30. Аутор је посјетио Архив 26. јуна 2021. године и извршио увид у записнике за село Пуцаре, кутија 30. Иако су записници намијењени за материјалну штету, многи становници су оставили писани траг о несталим члановима породице када и ко их је одвео.

12 Мирко Димић, „Први масовни злочини усташа над Србима у Босанској Дубици 1941. године“, часопис *Тојола* број 8, уредник Тања Тулековић, Доња Градина 2022, 64–79.

13 Мирко Димић, *Срефлије 1941–1945*, Доња Градина 2021, стр. 20.

14 Dragutin Čurguz, Milorad Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački (kozarski) odred „Mladen Stojanović“*, Prijedor 1982, 78–79.

Потом 18/19. октобра 1941. године под вођством комаданта 11. пјешадиске пуковније Мариа Злобеца¹⁵ покренут је нови напад оружаних снага НДХ.

Након овог октобарског, услиједио је и трећи напад, који се десио 24. новембра 1941. године. Поменуте војне акције нису имале никаквог војног значаја, само су допринијеле ширењу устанка и његовом омасовљавању. Репресије и злочини над српским становништвом као посљедицу су имале нарастање устаничке масе која је добила назив Народноослободилачки покрет. Борци су називани партизанима, у слободном преводу на српски – борац или герилац. Идеолошка позадина устанка постала је комунистичка идеологија.

Устаници су имали и своје војне акције, од којих су најзначајније напад на усташку жандармеријску станицу у селу Драксенић 10/11. октобра, ослобађање Горњих Подградаца 23. октобра, да би све кулминирало нападом на Мраковицу 11. децембра 1941. године. У овим нападима прикупљене су значајне количине оружја и подигнут је морал, што је за посљедицу имало приступање све већег броја младих мушкараца покрету. Формирани су омладински војно-политички курсеви које су похађали младићи од 16–20 година. Један од таквих курсева био је и у селу Пуцари. Број полазника кретао се између 80 и 100 пробраних младића за војну обуку¹⁶. Као носиоци будуће власти формирају се народноослободилачки одбори (НОО). У селу Пуцари предсједник НОО био је Милан Бабић, док су чланови били Микаило Тепић, Остоја Тепић, Милован Глигић и Мирко Димић.¹⁷

Иако Пуцари нису примарно били мета претходних војних напада, било је усташких испада, углавном мањег обима, које су често предводили усташе родом из оближњих села. Појединачна убиства, пљачка имовине и застрашивање били су чести.

У записнику Земаљске комисије, свједокиње Стоја Драгаш, Боса Димић и Мара Видовић описују масовне усташке злочине на подручју некадашње моштаничке општине, којем је припадало и

15 Погинуо приликом партизанског ослобођања Приједора у мају 1942. године. Марко Ручнов, *Зашто Јасеновац*, Доња Градина 2022, 163.

16 Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 135, 138.

17 Isto, 121.

село Пуцари. За 1941. годину не помињу масовне злочине у селу Пуцари али помињу сусједна села Срефлије и Кадин Јеловац.¹⁸

На састанку у Опатији 2. и 3. марта 1942. године представници италијанске, њемачке и хрватске војске договорили су план за уништавање устаника у Независној Држави Хрватској. Конкретно за Козару битан је 20. мај 1942. године, када је формирана борбена група Западна Босна на челу са генералом Фридрихом Шталом. Омјер снага био је вишеструко на страни фашистичких снага, 30.000 војника у односу на устанике, њих око 3.500 припадника 2. крајишког народноослободилачког покрета „Др Младен Стојановић“. Од 10. јуна па до 17. јула трајале су борбе, које су за пољедицу имале логорисање цјелокупног српског становништва Козаре, према процјенама 70-80.000 људи. Масовна убиства почела су од саме Козаре па све до Концентрационог логора Јасеновац, Славоније, Концентрационог логора Земун, логора за дјецу у Сиску и Загребу, а многи су завршили и у логорима у Њемачкој и у Норвешкој. Потребно је напоменути да устаници нису поражени, али посљедице по цивилно становништво биле су катастрофалне.¹⁹

Љета 1942. године, једанаестогодишњи Влатко Димић, сјећа се да је мајка пред долазак Нијемаца у село изнијела бијели чаршав²⁰, јер су сматрали да неће бити иложени нападу. Тог љетног дана 1942. године, Влатков отац Маријан заклао је јагње, док је мајка припремала ручак. По његовом каснијем сазнању, отац их је планирао убити јер није могао да поднесе да их убије непријатељ, али је одустао од те замисли. Пред ноћ војска је почела тјерати народ према Босанској Дубици. Отац је упрегао коње у кола и са породицом су кренули са осталим народом. Како сам наводи, личило је то на погребну поворку. Избили су на пут који води од Моштанице према Босанској Дубици. Потом су из Босанске Дубице прешли у Церовљане, гдје су били логорисани. У Церовљанима су мушкар-

18 АВiН, f. ZEMKOM за BiН, Srez В. Dubica к. 30, Zapisnik 55892.

19 Марко Јанковић, *Дубички 20. вијек*, Бања Лука 2018, 57-68. Након завршетка Козарске офанзиве преживјели борци 2. одреда окупили су се 19. августа 1942. године на Палежу, око 900 бораца. Том приликом први пут је Скендер Куленовић рецитовао чувену поему “Стојанка мајка Кнежопољка”. Одред је 22. септембра 1942. године прерастао у 5. крајишку бригаду која је бројала 1.100 људи.

20 Као знак предаје, комад бијеле тканине који се ставља на кућу, ограду или на штап (н. а.).

ци одвојени од својих породица. Мушкарци су морали да се скину голи до појаса и да клече окренути према сунцу. Међу тим људима био је и Влатков отац. Влаткова мајка је покушала да донесе нешто хране свом супругу, међутим усташа ју је упуцао из пушке. Са своја два брата, Томом и Остојом, Влатко је посматрао убиство мајке, при чему су занијемили. Убијену мајку су поставили на један ћилим, који је она сама исткала и на који су ставили бијели чаршав. Влаткова бака се обратила једном усташу да јој је снаха тешко рањена и да јој је потребна помоћ. Довезли су кола, потом је ставили на носила, а последње ријечи је упутила својој мајци, Влатковој баки: „Драга мајко, чувај моју дјецу“. Потом је одвезена. Након одређеног времена покренута је колона са мушкарцима, међу којима је био и Влатков отац. Отац их је видио и махао им. Био је уплакан. Тако су Влатко и његова два брата изгубили родитеље, док је бригу о њима преузела њихова бака.²¹

Живко Сировина у свом сјећању такође помиње сличан пут као и Влатко Димић. Заједно са својом породицом присилно је одведен са Козаре у логор у Церовљанима. Из Церовљана су одведени у Јасеновац. Из Јасеновца су вагонима транспортовани у село Сирач у близини Дарувара. Из Сирача је стигао у село Бијелу. У том селу дочекали су их партизани, који су их почели распоређивати по породицама. У селу Бијела приређен им је ручак код школе и цркве, одакле су пошли за село Бастаје, одатле у село Пакране, да би крајем јесени 1942. године заједно са партизанским борцима кренули за Босанску Крајину. Преко Слуња дошли су у Новску. Заједно са групом дјечака остао је у селу Грабовцу. Одатле су се упутили према Босанској Дубици, гдје су интернирани у затвор, након чега су пуштени и отишли су у Пуцаре. Код куће је затекао маћеху и двије сестре, млађи брат је преминуо у логору у Сиску, отац је убијен у концентрационом логору Земун. Код куће је био недостатак хране јер су усташе све опљачкале и сву љетину покупиле. Ишли су у сусједна села, Бијаковац и Јабланицу, гдје су сакупљали остатке љетине да би се прехранили. Многе куће су биле зарасле

21 Оригинално свједочанство је у едицији Козара, аутор је за потребе рада скратио и навео оно што сматра битно за рад, ово се односи на сва сјећања наведена у раду. Влатко Димић, „Гледао сам када су ми усташе убиле мајку“, *Козара у Народноослободилачком рашу*, Записи и сјећања, књига IV, Београд 1978, 359-364.

у коров а мушкраца није било, углавном жене и дјеца. Усташке и домобранске јединице нису се задржавале у селу јер су били изложене партизанским нападима. Крај 1942. године и почетак 1943. године Живко овако описује: „Разрушено, попаљено, са понеким породицама које су се вратиле и почеле да обнављају живот у селу...”²²

Радосова Благојевић Сировина даје мноштво података о појединим страдалим породицама из села Пуцари. Од Пуцара до Босанске Дубице, Церовљана и на крају у логор Јасеновац био је пут којим је прошла Радосова. Због попуњености логора, са дијелом породице и другим заробљеним пошли су даље према Славонији. Крајем октобра 1942. године вратили су се у Пуцаре. У Босанској Дубици су срели Милоша Јошановића, који им је дао пропуснице до села. Приликом проласка примијетила је праву пустош, видјевши цивиле из Херцеговине који су возили опљачкану љетину. Са породицом се није вратио брат Чедо Благојевић, којег су усташе задржале у Бос. Дубици и након тог убиле на гробљу Урије. Други брат убијен је у логору у Земуну, а трећи је умро у заробљеништву у Њемачкој. Породична кућа била је опустошена.

Радосова наводи податке о своја три брата који су страдали – Чедо²³, Огњен²⁴ и Александар²⁵, а страдали су и стриц Васо²⁶ и његов син Драгоја²⁷, стари Милаћ²⁸ са сином Обрадом²⁹, Пантелија³⁰ и његови синови Мирко³¹ и Милан³². Како сама наводи, све су то рођаци и ближа родбина. Из породице Топић нису се вратили: Милан³³,

22 Живко Сировина, „Дјеца - усташки заробљеници“, *Козара у Народноослободилачком рату*, Записи и сјећања, књига IV, Београд 1978, 377-380.

23 У списку жртава у раду под редним бројем 84.

24 Исто, бр. 89.

25 Исто, бр. 85.

26 Исто, бр. 98.

27 Исто, бр. 87.

28 Исто, бр. 92.

29 Исто, бр. 97.

30 Исто, бр. 94.

31 Исто, бр. 95.

32 Исто, бр. 88.

33 Исто, бр. 337.

Светозар³⁴, Мирко³⁵, Рајко³⁶ и Манојло³⁷ који је погинуо у партизанима. Ђоку Тепића и сина Раду³⁸ стрељале су усташе у Босанској Дубици, син Владо³⁹, Рајко⁴⁰ и жена Ђурђија⁴¹ убијени су у Јасеновцу. Кћерка Анка се вратила из логора у Сиску и преминула од туге за породицом, тако да је кућа остала пуста. Из породице Трубарац страдали су: Живко⁴² и син му Остоја⁴³, затим породица Глигић: Стојан⁴⁴ и супруга Миља и два сина Милан⁴⁵ и Никола⁴⁶. Опустило је и кућиште Пере⁴⁷ Лазендића, који је изгубио два сина⁴⁸. У цркви у селу Куњевцу у Славонији заклане су Душанка Топић⁴⁹ и њена сестра Марица⁵⁰, када су са Козаре отјеране у Славонију. Страдала је и породица Милана Маричића⁵¹, супруга Стојка⁵² са двоје дјеце⁵³; заклани су у селу Бјелановцу у Славонији. Убијено је и двоје дјеце Мирка Димића⁵⁴, супруга⁵⁵ и мајка⁵⁶, само двоје дјеце је успјело да преживи у Славонији. Село је изгледало као да у њему никога није било неколико година, запуштено и без људи, сва љетина је обрањена. Хране је било недовољно, нешто су добијали из села Јабланице. Живјели су у сталном страху и бјежали у село Војскову близу Козаре. Били су изложени честим усташким испадима, поготово из

34 Исто, бр. 340.

35 Исто, бр. 339.

36 Исто, бр. 347.

37 Исто, бр. 336.

38 Исто, бр. 313.

39 Исто, бр. 316.

40 Исто, бр. 317.

41 Исто, бр. 315.

42 Исто, бр. 381.

43 Исто, бр. 383.

44 Исто, бр. 128.

45 Исто, бр. 118.

46 Исто, бр. 122.

47 Исто, бр. 194.

48 Исто, бр. 195–196.

49 Исто, бр. 351.

50 Исто, бр. 352.

51 Исто, бр. 254.

52 Исто, бр. 248.

53 Исто, бр. 247, 250.

54 Исто, бр. 160, 164.

55 Исто, бр. 163.

56 Исто, бр. 162.

села Орахова. Овако тешко стање трајало је све до краја 1942. године, када су се усташе повуке из села те су се могли нешто слободније понашати и кретати.⁵⁷

Веома потресно сјећање Марице Димић на почетак борби на Козари појашњава какво је тешко душевно стање било у српском народу, као да су предсјетили шта им се спрема. У емисији „Капи завичаја“ из 2008. године Марица је казала: „Моја мајка родила недјељом, а понедељком бјежали за Козару. Ја сам јој говорила – мајко, би ли ја удавила то дијете, да ти останеш жива и да се спасиш? Она је заплакала, каже – немој, дијете моје. И тако је завршила у Јасеновцу том проклетом.“⁵⁸ Марица је 16. децембра 1944. године као оштећена дала основне податке о страдалој породици и причињеној материјалној штети коју је претрпјела њена породица. Оца Мирка одвојили су од породице у Босанској Дубици, док су остале чланове породице послали у Славонску Пожегу, одакле су након одређеног времена пошли кући. Из Босанске Дубице у логор су послани бака Милка, мајка Вукосава, сестра Радосова и брат Раде. Други брат Љубомир остао је у Липовљанима, Срез Банова Јаруга, а од читаве породице вратила се једино Марица.⁵⁹ Отац Мирко је на крају завршио у логору у Норвешкој, одакле се вратио након рата. Био је депортован на сјевер Норвешке. Према сјећању чланова породице, постоји и фотографија на којој се Мирко налази.⁶⁰ Маричин брат Љубомир такође је у емисији из 2008. године изнио своје сјећање. Љубомир наводи да је заслугу за спасавање њега и његове сестре Марице имао Стјепан Орнек⁶¹ из Босанске Дубице.

57 Радосова Благојевић-Сировина, „Пусто село Пуцари љета 1942“, *Козара у Народноослободилачком рату*, Записи и сјећања, књига IV, Београд 1978, 443–446.

58 Радио-телевизија Републике Српске, *Капи завичаја, село Пуцари*, аутор Славиша Сабљић, април 2008.

59 АВиН, f. ZEMKOM за ВиН, Srez В. Dubica к. 30, Zapisnik 26842.

60 Милорад Ашковић, Благоје Маринковић, Љубомир Петровић, *У лојорима у северној Норвешкој*, Београд 1979. На попису логораша налази се име Мирка Димића из Пуцара, стр. 401. Фотографија на основу свједочанства чланова породице на којој се налази Мирко је послје стр. 272. У опису фотографије пише: „На Поларном кругу, у јесен 1944. (поред вагонета стоји ослоњен на лопату Живорад Бошковић).“ Десно од поменутог Живорада је Мирко Димић.

61 Стјепан Орнек био је трговац у Б. Дубици. Хрват по националности, у тешком времену помагао је многе Србе који су били изложени усташком терору. Објесиле су га усташе, са цијелом породицом, супругом Анком и двије кћери, Викторијом и Анђеликом, 20. септембра 1944. године испред градске цамије. Душан

Након завршетка борби у селу је успостављена домобранска посада. По котарском извјештају Среза Босанска Дубица, напад партизана десио се 6. септембра 1942. године. Домобрански губици били су један убијени и два заробљена. У самом извјештају се наводи број око 2.500 партизана, који су добро наоружани.⁶² Број је засигурно преувеличан, али из овог податка добијамо информацију о покретљивости и све озбиљнијим партизанским акцијама. Иако је ова посада успјела да се одбрани, били су несигурни и под све јачим нападима. Поред домобранске посаде у селу Пуцари, још је постојала оружничка постаја Горње Срефлије, већ поменута приликом избијања устанка на овом подручју. Колико су војне активности устаника уздрмале припаднике НДХ формација, најбоље нам приказује и податак да је због активности од 12. августа па до 5. окробра 1942. године повучен читав низ оружнички постаја, међу којима је била и поменута у Горњим Срефлијама (ове усташке војне станице бројале су до 25 војника) и да су на терену Козаре остале само двије, Горњи Подградци и Кнешпоље.⁶³

Након повратка у Пуцаре крајем 1942. године и почетком 1943. године, животне прилике су биле тешке. Вратили су се они који су завршили по селима у Славонији и Хрватској и који су избјегли смјештање по логорима. Како један од свједока тог времена наводи, формирана је организација СКОЈ-а, Савез комуниста омладине Југославије или једноставно омладинска организација. Из овог податка добијамо двије информације – да је недостајало одраслог радноспособног становништва, као и то да су село и крај били везани за партизански покрет и комунистичку партију. Суштина ове организације, поред пропагандног дјеловања, била је и потреба за организовањем ради обављања одређених пољопривредних послова, обрада земље или сакупљања љетине. Веома је интересантно како су се мјештани борили против одређених заразних обољења, нпр. вашки. Правили су бурад у коју су стављали одјећу, коју су потом парили. За овај посао у селу је била задужена Ђујка Јелача, која је

D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 255.

62 ЈУСП Доња Градина, *Збирка докумената*, неинвентарсиано, Nezavisna Država Hrvatska, Kotorska oblast u Bosanskoj Dubici, Broj: Taj. 532/42, Обћем опунomoћенику владе G. ministru Dr. Oskarur Turini, Bosanska Dubica 7. rujna 1942.

63 D. Samardžija, *n. d.*, 221.

уз буре за парење ишла од куће до куће. Знало се десити да усташе наиђу и да се потом народ морао наг склањати по шумама док опасност не прође. Друге дјевојке су имале другачија и опаснија задужења, попут Марије Самарције и Персе Благојевић, које су требале да осмотре гдје се усташке јединице налазе. Формирани су курсеви за описмењавање, такозвани алфаветски течајеви, које су похађала дјеца од десетак и више година. Полазници су биле и старије жене које су жељеле да се описмене. По сјећању Радосове Благојевић Сировине, полазница курса било је 86. Свако село моштаничке општине, међу којима је било и село Пуцари, имало је радну омладинску чету. Најпознатија акција коју су спровели свакако је браће засада кукуруза усташке одбране логора Јасеновац 1943. године у Дубичкој равни. Поред ових активности, омладина је радила и поједине мале диверзије, нпр. рушење телефонских бандера, приликом чега се десило да је бандера пала на Босу Димић. Слабо обучени, на себи су преносили жито и по неколико десетина километара. Жито су преносили од Горњих Подградаца са подручја Градишког среза преко Козаре у Козарац, потом преко Котурова у Међувође па све до Сане. Колико су животни услови били тешки говори нам слjedeћа распоdjела - краве су диjељене у омjеру jедна крава на осам породица. Најмлађи до десет година такође су имали задатке, браће воћа или као курири. Поред прехране, заступљен проблем био је и недостатак одјеће и обуће. У партизанским радионицама под Козаром израђиване су клопме од дрвета, плетени су и приглавци који су подшивани кожом или крпом. Љети су углавном били боси. У селу су постојала одређена стражарска мјеста на којима су омладиници извиђали када иде нека непријатељска јединица и тако обавјештавали мјештане, да се могу на вријеме склонити. Таква мјеста била су на Топића и Лазића брду према планини Просари, потом у селу Гуњевци на Видовића брду, предстража у Бијаковцу код куће Станковића. Такође, земља је обрађивана ручно. Ово вриједно свједочанство оставила нам је Радосова Благојевић Сировина.⁶⁴

Један од масовнијих њемачких напада био је у јануару 1944. године, у народу остао упамћен као напад Черкеза. Напад је ишао

64 Радосова Благојевић-Сировина, „Тако је ратовала омладина села Пуцара“, *Козара у Народноослободилачком рату*, Записи и сјећања, књига V, Београд 1978, 436-445.

из правца Градишке, тачније села Горњи Подградци, према селима који припадају Козарској Дубици, међу којима и Горње Срефлије, Пуцари и Бјелајци. Након пет дана, козачке јединице су отишле у Костајницу, а све вријеме партизани су избјегавали директан сукоб. Поход ових јединица имао је за посљедицу спаљена села као и мноштво убијених цивила.⁶⁵

Посљедњи напад на село био је у фебруару⁶⁶ 1945. године, када су усташке јединице из правца Орахове, Јасеновца и Дубице покушале да истријебе српско становништво овог краја. Тада је мињана црква у селу. Свједоци који су оставили сјећање на рушење цркве су Томо Клинцов⁶⁷ и Благоја Ђукић⁶⁸. Иако је био крај рата и побједници су били познати, усташка мржња према свему што је српско била је иста као и на почетку 1941. године.

Поименични пописи⁶⁹ страдалих становника села Пуцари допуњују слику страдања. Попис пред читаоцем садржи презиме, име оца, име, годину рођења/страдања, мјесто страдања, националну припадност. Сви коришћени пописи су упоређени, неслагања у подацима наведена су у попису пред читаоцем.

65 D. Samardžija, *n. d.*, 225; Drago Karasijević, Đuro Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, Bosanska Gradiška 1982, 190. Више о борбама погледати исту књигу, 186-190. стр. (напомена аутора).

66 Мирко Димић, „Страдање српског становништва у селу Гуњевци фебруара 1945. године”, *Тојола*, часопис ЈУСП Доња Градина, година III број 3, уредник Тања Тулековић, Доња Градина 2017, 153-166.

67 *Књига сјећања*, Томо Клинцов, Доња Градина 2019, стр. 70.

68 Мирко Димић, „Сјећање Благоје Ђукића и Душана Мећаве”, *Тојола* број 6, уредник Тања Тулековић, Доња Градина 2020, 47.

69 Као основу за поименични попис аутор је преузео попис из D. Samardžija, *n. d.*, 490-496 (борци 90 и жртве фашистичког терора 287). Поред појединих грешака у попису, аутор није уврстио четири жртве јер имају скоро идентичне податке са малим одступањима. Страдали под редним бројем 276, 277, 278 и 286 из D. Samardžija, *n.d.*, 496; Priredili Meho Visočak i Bejdo Sobica, *Jasenovac žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*, Sarajevo 1998, Pucari, str. 101-102 (80); Dragoje Lukić, *Bili su samo deca. Jasenovac - grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, Laktaši-Beograd 2000, str. 178-179 (54); Antun Miletić, *Ubijeni u Koncentracionom logoru Jasenovac 1941-1945*, Jagodina 2011, Pucari 573-574 (153); JUSP Jasenovac - *Pregled i pretraga poimeničnog popisa žrtava KL Jasenovac 1941-1945*, аутор је приступио бази података 14. марта 2023. године (106).

1. Арнаут Мирко, 1933-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин⁷⁰
2. Арнаут (Пантелија) Мирко, 1938-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин⁷¹
3. Арнаут (Мијат) Дмитар, 1920-1942, Босанска Дубица/ Концентрациони логор Јасеновац, Србин
4. Арнаут (Марко) Милош, 1916-1944, Источна Босна, Србин
5. Арнаут (Милан) Мићо, 1921-1943, Грмеч, Србин
6. Арнаут (Ћукана) Пајо, 1905-1942, Земун, Србин
7. Арнаут (Божо) Раде, 1919-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
8. Арнаут (Лазо) Саван, 1917-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
9. Арнаут (Мирко) Видосова, 1918-1944, Пуцари, Српкиња
10. Арнаут (Мирко) Стана, 1932-1945, Пуцари, Српкиња
11. Арнаут (Василије) Милан, 1882-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
12. Арнаут (Јефто) Љубоја, 1906-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
13. Арнаут (Маријан) Миле, 1894-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
14. Арнаут (Ћукан) Перо, 1895-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
15. Арнаут (Милан) Мирко, 1917-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
16. Арнаут (Марко) Јелисавка, 1932-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
17. Арнаут (Марјан/Маријан) Марко, 1936-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
18. Арнаут (Михајло) Марија, 1935-1943, Пуцари/1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
19. Арнаут (Божо) Микаило, 1913-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
20. Арнаут (Ћорђија) Миља, 1900-1942, Козара, Српкиња

70 Dragoje Lukić, *Bili su samo deca. Jasenovac - grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, Laktaši-Beograd 2000, str. 178.

71 Isto, 178.

21. Арнаут (Михајло) Перса, 1930–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
22. Арнаут (Марко) Грозда, 1933–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
23. Арнаут (Лазо) Маријан, 1911–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
24. Арнаут (Марјан/Маријан) Милован, 1938–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
25. Арнаут (Марјан/Маријан) Гојко, 1930–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
26. Арнаут (Марјан) Лука, 1938–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
27. Арнаут (Марјан/Маријан) Драгутин, 1939–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
28. Арнаут (Марјан/Маријан) Петар, 1941–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
29. Арнаут (Симеун) Миља, 1915–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
30. Арнаут (Станко) Остоја, 1890–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин⁷²
31. Бабић Драго, 1930–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин⁷³
32. Бабић (Милан) Драган, 1940–1943, Концентрациони логор Јасеновац, Србин⁷⁴
33. Бабић (Микајло) Марјан, 1915–1942, Козара, Србин
34. Бабић (Ђорђе) Мирко, 1919–1942, Босанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
35. Бабић (Микајло) Миле, 1926–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
36. Бабић (Васо) Милан, 1907–1942, Босанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
37. Бабић (Саван) Никола, 1919–1942, Мајевица, Србин
38. Бабић (Ђорђе) Перо, 1920–1941, Козара, Србин
39. Бабић (Маријан) Љубица, 1941–1942, Славонија, Српкиња

72 Priredili Meho Visočak i Bejdo Sobica, *Jasenovac žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*, Sarajevo 1998, Pucari, str. 101.

73 *Bili su...*, str. 178.

74 *Isto*, str. 178.

40. Бабић (Милан) Вукосава, 1940–1942, Козара, Српкиња
41. Бабић (Василије) Мара, 1890–1942, Козара, Србин
42. Бабић (Стојан) Душан, 1909–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
43. Бабић (Стојан) Микајло, 1880–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
44. Бабић (Стојан) Јово, 1886/95–1942, Концентрациони логор Земун, Србин⁷⁵
45. Бабић (Јово) Драго, 1922–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
46. Бабић (Перо/Петар) Милован, 1925/27–1943, Пуцари / Концентрациони логор Јасеновац, Србин⁷⁶
47. Бабић (Симо) Раде, 1907–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
48. Бабић (супр. Раде) Милка, 1908–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
49. Бабић Милка, 1911–1942, Пуцари, Српкиња
50. Бабић Милка, 1908–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња⁷⁷
51. Бабић (Саван) Тошо, 1892–1943, Пуцари, Србин
52. Бабић (Јован) Перо, 1894–1943, Пуцари, Србин
53. Бабић Душан, 1900–1941, Пуцари, Србин
54. Бабић (Душан) Којо, 1926–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
55. Бабић (Душан) Василије, 1939–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
56. Бабић (Љубомир) Стојка, 1920–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња⁷⁸
57. Бабић (Милан) Драган, 1940–1943, Концентрациони логор Јасеновац, Србин⁷⁹

75 *Jasenovac žrtve rata*, Babić (Stojan) Jovo, 1886–1942, logor Jasenovac, Srbin, str. 101.

76 Isto; Babić (Petar) Milovan, 1927–1943, logor Jasenovac, Srbin, str. 101.

77 Antun Miletić, *Ubijeni u Koncentracionom logoru Jasenovac 1941–1945*, Jagodina 2011, Pucari 573.

78 *Jasenovac žrtve rata*, str. 101.

79 Isto, str. 101.

58. Бабић (Милан) Љубомир, 1942-1943, Концентрациони логор Јасеновац, Србин⁸⁰
59. Бабић (Миле) Стојка, 1921-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња⁸¹
60. Бањац (Јово) Марко, 1926-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
61. Бањац (Стојан) Милутин, 1906-1945, Босанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
62. Бањац (Миле) Микаило, 1902-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
63. Бањац (Миле) Петар, 1922-1942, Козара, Србин
64. Бањац (Никола) Светозар, 1918-1942, Козара, Србин
65. Бањац (Никола) Војин, 1905-1942, Грмеч, Србин
66. Бањац (Марјан) Стојан, 1940-1942, логор за дјецу Сисак, Србин
67. Бањац (Петар) Драгоја, 1893-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
68. Бањац (Драгоја) Милинко, 1926-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
69. Бањац (Јово) Душанка, 1930-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
70. Бањац (Пајо) Сава, 1878-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
71. Бањац (Никола) Милан, 1873-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
72. Бањац (Никола) Раде, 1926-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
73. Бањац (Михајло) Бранко, 1926/28-1942, Концентрациони логор Земун / Јасеновац, Србин
74. Бањац (Михајло) Рајко, 1925-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
75. Бањац (Стојан) Маријан, 1908-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
76. Бањац (Павле) Стојан, 1873-1942, Концентрациони логор Земун, Србин

80 Isto.

81 Isto.

77. Бањац (Мићо) Миле, 1879-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
78. Бањац (Јово) Чедомир/Чедо, 1933-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
79. Бањац (Драгутин) Милинко, 1931-1943, Концентрациони логор Јасеновац, Србин⁸²
80. Бањац (Павле) Драгутин, 1919-1943, Концентрациони логор Јасеновац, Србин⁸³
81. Баришић (Пајо) Мирко, 1942-1942, Козара, Србин
82. Бијелић (Ђуро) Анка, 1892-1942, Концентрациони логор Јасеновац (Стара Градишка), Српкиња
83. Благојевић (Милића) Босиљка, 1920-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња⁸⁴
84. Благојевић (Јандре) Чедомир, 1918-1942, Босанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
85. Благојевић (Јандре) Александар, 1921-1941, Њемачка, Србин
86. Благојевић (Драгоја) Душан, 1922-1944, Босанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
87. Благојевић (Васо) Драгоја, 1902-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
88. Благојевић (Панто) Милан, 1923-1942, Босанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
89. Благојевић (Јандре) Огњен, 1906-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
90. Благојевић (Огњен) Војин, 1928-1944, источна Босна, Србин
91. Благојевић (суп. Милаћа) Милка, 1870-1942, Концентрациони логор Земун, Српкиња
92. Благојевић (Стеван) Милић, 1875-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
93. Благојевић (Ђурђа) Марица, 1878-1943, Пуцари, Србин
94. Благојевић (Стеван) Пантелија, 1892-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
95. Благојевић (Пантелија) Мирко, 1930-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин

82 Isto.

83 Isto, str. 102.

84 Isto.

96. Благојевић (Филип/Пилип) Јандро, 1878-1942, Концентрациони логор Земун / Јасеновац, Србин
97. Благојевић (Милића) Обрад, 1924-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
98. Благојевић (Пилип) Васо, 1880-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
99. Богуновић Миле, 1922-1942, Козара, Србин
100. Богуновић (Дане) Јовица, 1883-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
101. Богуновић (Јовица) Мићо, 1922-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
102. Богуновић Софија, 1890-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
103. Богуновић Деса, 1930-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
104. Богуновић Мирко, 1921-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
105. Богуновић (Марко) Гојко, 1902-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
106. Богуновић (суп. Марка) Гоја, 1912-1942, Концентрациони логор Земун, Српкиња
107. Богуновић (Јовица) Јован, 1911-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
108. Богуновић Милован, 1908-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
109. Богуновић Петар, 1911-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
110. Богуновић Никола, 1912-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
111. Богуновић Милан, 1922-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
112. Богуновић (Дане) Марко, 1894-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
113. Богуновић (суп. Дане) Дева, 1850-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин

114. Богуновић Гојко, 1930-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин⁸⁵
115. Глигић (Јово) Божо, 1920-1942, Козара, Србин
116. Глигић (Ђуро) Драгутин, 1909-1942, Босанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
117. Глигић (Љубоја) Душан, 1913-1942, Козара, Србин
118. Глигић (Стојан) Милан, 1921-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
119. Глигић (Љубоје) Милован, 1911-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
120. Глигић (Ђуро) Марко, 1900-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
121. Глигић (Стојан) Миле, 1900-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
122. Глигић (Стојан) Никола, 1923-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
123. Глигић (Стево) Радован, 1922-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
124. Глигић (Стево) Раде, 1907-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
125. Глигић (Васо) Живко, 1921-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
126. Глигић (Душан) Марија, 1937-1942, Славонија, Српкиња
127. Глигић (Лазо) Милка, 1886-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
128. Глигић (Ђуро) Стојан, 1879-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
129. Глигић (Милан) Миља, 1920-1944, Козара, Србин
130. Глигић (Душан) Марија, 1932-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
131. Глигић (Петар) Ђуја, 1894-1942, Концентрациони логор Јасеновац (Стара Градишка), Српкиња
132. Глигић (Ђуро) Урош, 1908-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
133. Глигић Јован, 1872-1942, Концентрациони логор Земун, Србин

85 JUSP Jasenovac - Pregled i pretraga poimeničnog popisa žrtava KL Jasenovac 1941-1945, аутор је приступио бази података 14. марта 2023. године.

134. Глигић (Ђуро) Љубоја, 1898-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
135. Глигић (Љубоја) Остаја, 1924-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
136. Глигић (Станко) Јово, 1895-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
137. Глигић (Јово) Мирко, 1924-1943, Пуцари, Србин
138. Глигић Васо, 1883-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
139. Глигић (Стојан) Радомир, 1926-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
140. Глигић (Тешо) Миленко, 1928-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
141. Глигић (Тешо) Милка, 1926-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
142. Глигић (Станко/Стојко) Стево, 1886-1942, Концентрациони логор Земун / Јасеновац, Србин
143. Глигић (Драгоја) Ђуро, 1933-1942, Козара, Србин
144. Глигић Васо, 1880-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
145. Глигић (Душан) Стојан, 1939-1942, Козара, Србин
146. Глигић Станко, 1893-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
147. Глигић Миља, 1933-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
148. Глигић (Миле) Милка, 1897-1942, Хрватска Дубица, Српкиња
149. Глигић (Петар) Вукосова, 1894-1942, Концентрациони логор Јасеновац (Стара Градишка), Српкиња⁸⁶
150. Гороња (Ђоко) Милан, 1917-1945, источна Босна, Србин
151. Даниловић Божо, 1880-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
152. Димић (Перо) Драгутин, 1913-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
153. Димић (Перо) Ђуко, 1915-1942, Босанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
154. Димић (Миле) Мирко, 1912-1942, Козара, Србин
155. Димић (Дане) Микан, 1908-1942, Концентрациони логор Земун, Србин

86 Isto.

156. Димић (Перо) Маријан/Марјан, 1906–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
157. Димић (Илија) Симеун, 1894–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
158. Димић (Петар) Милка, 1872–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
159. Димић (Лазо) Милка, 1886–1942, Концентрациони логор Јасеновац (Стара Градишка), Српкиња⁸⁷
160. Димић (Мирко/Миро) Ратко/Раде, 1941–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
161. Димић (Драгутин) Милинко, 1933–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
162. Димић (Филип/Пилип) Милка, 1888–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
163. Димић (Василије) Вукосава, 1908–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
164. Димић (Мирко) Радосова, 1930–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
165. Димић (Саван) Коса, 1907–1942, Хрватска Дубица, Српкиња
166. Димић (Илија) Никола, 1886–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
167. Димић (Илија) Дане, 1890–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
168. Драгојевић (Благоје) Мара, 1906–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
169. Драгојевић (Драгоје) Мара, 1890–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
170. Ћапа (Душан) Ћуран, 1920–1942, Босанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
171. Ћапа (Гојко) Душан, 1882–1942, Концентрациони логор Земун / Јасеновац, Србин
172. Ћапа Вукосава, 1882–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
173. Зрнић (Миле) Мићо, 1918–1942, Концентрациони логор Земун, Србин

⁸⁷ *Jasenovac žrtve rata*, str. 102.

174. Јекић (Микајло/Микаило) Остоја, 1906–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
175. Јекић (Микајло) Пантелија, 1920–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
176. Јекић Драго, 1902–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
177. Јекић (Јован) Боја, 1885–1942/45, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
178. Јекић (Васо) Ката, 1890–1942, Козара, Српкиња
179. Јекић (Алекса) Микаило, 1880–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
180. Јошановић (Миле) Пантелија, 1870–1942, Козара, Србин
181. Јошановић (Јован) Јека, 1870–1942, Козара, Српкиња
182. Јошановић (Остоја) Видосава, 1906–1942, Козара, Српкиња
183. Југовић (Стево) Љубомир/Љубан, 1924/25–1942, Концентрациони логор Земун / Јасеновац, Србин
184. Југовић (Миле) Милош, 1880/1902–1942, Концентрациони логор Земун/Јасеновац, Србин
185. Југовић (Вујо) Лазо, 1888–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
186. Југовић (Миле) Стево, 1884/8–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
187. Југовић (Миле) Раде, 1878/88–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
188. Југовић (Ратка) Богдан, 1940–1943, Славонија, Србин
189. Којановић (Ристо) Васо, 1906–1941, Босанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
190. Којић (Павле) Мика, 1903–1944, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња⁸⁸
191. Кнежевић (Илија/Милића) Ана, 1900–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
192. Крнета (Рајко) Анка, 1912–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин⁸⁹
193. Лазендић (Стево) Мирко, 1907–1942, Босанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
194. Лазендић (Стеван) Перо, 1902–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин

88 Isto, str. 102.

89 Isto.

195. Лазендић (Перо) Милоја, 1924–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
196. Лазендић (Перо) Ђуро, 1926–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
197. Лазић (Станко) Ђоко, 1910–1942, Козара, Србин
198. Лукић (Ђуро) Марија, 1912–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња⁹⁰
199. Лукић (Милан) Милка, 1910–1944, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња⁹¹
200. Лукић (Стеван) Драгиња, 1933–1944, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња⁹²
201. Лукић (Стеван) Ђура/Ђуро, 1937–1944, Концентрациони логор Јасеновац, Србин⁹³
202. Лукић (Стеван) Стојка, 1938–1944, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња⁹⁴
203. Лукић (Стеван) Миле, 1936–1944, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња⁹⁵
204. Лукић (Микајло) Милева, 1923–1943, централна Босна, Српкиња
205. Лукић (Рајко) Милица, 1939–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
206. Лукић (Никола) Микајло, 1892–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
207. Лукић (Никола) Милан, 1895–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
208. Лукић (Стево/Стеван) Стојка, 1925–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
209. Лукић (Мијојла) Стојка, 1887–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
210. Лукић (Илија) Миља, 1912–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња

90 Isto.

91 Isto.

92 Isto.

93 Isto.

94 Isto.

95 *Bili su...*, str. 179.

211. Лукић (Рајко) Јован, 1933-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
212. Лукић (Рајко) Бошко, 1934-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
213. Лукић (Лазо) Стево, 1885-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
214. Лукић (Никола) Милован, 1878-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
215. Лукић (Васо) Гојко, 1908-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
216. Лукић (Стево) Милка, 1925-1942, Концентрациони логор Земун, Српкиња
217. Лукић (Стево) Душан, 1922-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
218. Лукић (Милован) Илија, 1924-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
219. Лукић (Ђуро) Стојка, 1936-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
220. Лукић (Лазо) Вајка/Војка, 1935-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
221. Лукић (Лазо) Остоја, 1930-1942, логор за дјецу Сисак, Србин
222. Лукић (Лазо) Стана, 1932-1942, логор за дјецу Сисак, Српкиња
223. Лукић (Лазо) Рајко, 1936-1942, логор за дјецу Сисак, Србин
224. Љубојевић (Јово) Остоја, 1902-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
225. Мазалица (Стојан) Милан, 1902-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
226. Мазалица (Милан) Раде, 1925/28-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
227. Мандић (Симо) Бранко, 1920-1942, Босанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
228. Мандић (Тешо) Лазо, 1909-1943, Трепча, Србин
229. Мандић (Тешо) Миле, 1906/18-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
230. Мандић (Лазо) Васо, 1892-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
231. Мандић (Лазо) Милан, 1925-1945, Концентрациони логор Земун, Србин

232. Мандић (Лазо) Тешо, 1880–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
233. Мандић (Трифун) Теша, 1876–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин⁹⁶
234. Марић (Миле) Милинко/Миленко, 1938–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
235. Марић (Миле) Дмитар, 1936–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
236. Марић (Миле) Савка, 1939–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
237. Марић (Џвије) Боса, 1900–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
238. Марић (суп.Драгана) Мара, 1909–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
239. Марић (Никола) Драган, 1909/11–1942, Концентрациони логор Земун / Јасеновац, Србин
240. Марић (Никола) Радован, 1922–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
241. Марић (Павле) Никола, 1880–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
242. Марић Божо, 1884–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
243. Марић (Пејо) Мане, 1896–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
244. Марчић (Лазо) Душан, 1915–1942, Козара, Србин
245. Марчић (Лазо) Милан, 1924–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
246. Марчић (Миле) Мићо, 1920–1942, Босанска Дубица, Србин
247. Маричић (Ђуро) Јока, 1880–1942, Концентрациони логор Земун, Српкиња
248. Маричић (Панте) Стојка, 1921–1943, Пуцари, Српкиња
249. Маричић (Милан) Љубан, 1937–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
250. Маричић (Милан) Ратко, 1939–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
251. Маричић (Светозар) Рајко, 1925–1942, Концентрациони логор Земун, Србин

⁹⁶ *Jasenovac žrtve rata*, str. 102.

252. Маричић Рајко, 1931-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин⁹⁷
253. Маричић (Илија) Лазо, 1882-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
254. Маричић (Јово) Милан, 1907-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
255. Милисављевић (Васе) Стојан, 1871-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин⁹⁸
256. Милисављевић (Јово) Ратко, 1940-1942, Дарувар, Србин
257. Милисављевић (Јово) Велинка, 1938-1942, Дарувар, Српкиња
258. Милисављевић (Јово) Даница, 1936-1942, Дарувар, Српкиња
259. Милисављевић (Јово) Мирко, 1942-1942, Козара, Србин
260. Милисављевић (суп. Василија) Миља, 1890-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
261. Милисављевић (Јово) Слободанка, 1937-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
262. Милисављевић (Тодор) Васо, 1858-1943, Козара, Србин
263. Милосављевић (Василије) Драгутин, 1921-1942, Козара, Србин
264. Милосављевић (Јован) Милка, 1890-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња⁹⁹
265. Милосављевић (Василије) Милева, 1912-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња¹⁰⁰
266. Миљевић (Перо) Благоја, 1921-1942, Козара, Србин
267. Миљевић (Перо) Микаило, 1900-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
268. Мишић (Буде) Душан, 1921-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
269. Мишић (Дане) Никола, 1908-1942/44, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
270. Мишић (Дане) Петар, 1926-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
271. Мишић (Дане) Анђа, 1927-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња

97 *Bili su...*, str. 179.

98 *Jasenovac žrtve rata*, str. 102.

99 *Isto*, str. 102.

100 *Isto*.

272. Мишић (Илија) Милева, 1941-1942, Гашница, Српкиња
273. Мишић (Буде) Бранко, 1918-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
274. Мишић (Никола) Драгиња, 1915-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
275. Мршић Драгиња, 1938-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
276. Николетић (Љубоје) Мирко, 1918-1942, Босанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
277. Николетић Милорад, 1900-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
278. Николетић (Љубоје) Душан, 1908-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
279. Омић Милка, 1880-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
280. Плавшић (Перо) Микаило, 1902-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
281. Плавшић (Михајло) Милан, 1928-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
282. Плавшић (Михајло) Перса, 1942-1943, Пуцари, Српкиња
283. Рађеновић (Јован) Марко, 1911-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
284. Рађеновић (Јован) Јека, 1890-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
285. Рађеновић (Марко) Косана, 1937-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
286. Рађеновић (Марко) Ратко, 1938-1942, Сисак, Србин
287. Рођеновић (Јован) Марко, 1909-1942, Концентрациони логор Јасеновац (Стара Градишка), Србин¹⁰¹
288. Самарџија (Гоје) Раде, 1897-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
289. Самарџија (Гаје) Стојан, 1882-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
290. Самарџија (Гаје) Раде, 1890/1900-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин

291. Самарџија (Гаје) Миле, 1902–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
292. Самарџија (Раде) Милан, 1927/29–1942, Концентрациони логор Земун /Јасеновац, Србин
293. Самарџија (Гоје) Миле, 1897–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
294. Самарџија (суп.Миле) Марија, 1905–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
295. Самарџија (Мирко) Стојан, 1941–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
296. Самарџија (Стојан) Мирко, 1909–1942, Босанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
297. Сировина (Антоније) Васо, 1888–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
298. Сировина (Остоја) Ана, 1888–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
299. Сировина (Васо) Душан, 1926–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
300. Сировина (Васо) Микаило/Михаило/Михајло, 1932–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
301. Сировина (Стојан) Миле, 1902–1943, Пуцари, Србин
302. Сировина (Миле) Стојан, 1939–1943, Пуцари, Србин
303. Сировина (суп.Радована) Грозда, 1904–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
304. Сировина (Радован) Душанка, 1929–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
305. Сировина (Радован) Милка, 1927–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
306. Сировина Миленко, 1929–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин¹⁰²
307. Станар (Ђуро) Миле, 1925–1942, Босанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
308. Станар (Перише) Ђуром, 1899–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
309. Станковић (Божо) Станко, 1909–1942, Босанска Дубица, Србин

102 *Bili su...*, str. 179.

310. Станковић (Божо) Милан, 1900–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин¹⁰³
311. Тепић (Мирко) Момир, 1924–1941, Пуцари, Србин
312. Тепић (Остоја) Радован, 1910–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
313. Тепић (Ђоко) Раде, 1921–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
314. Тепић (Јоше) Душан, 1906–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
315. Тепић (суп. Ђоке) Ђурђија, 1889–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
316. Тепић (Ђоко) Владе, 1926–1942, Босанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
317. Тепић (Ђоко) Рајко, 1928–1942, Босанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
318. Тепић (Симеун) Јован, 1880–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
319. Тепић (Симеун) Стојан, 1880–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
320. Тепић (Јован) Милан, 1912–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
321. Тепић (Стојан) Радован, 1915–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
322. Тепић (Стојан) Милан, 1909–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
323. Тепић (Јован) Илија, 1922–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
324. Тепић (Миле) Саван, 1870–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
325. Тепић (Јован) Драгоја, 1900–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
326. Тепић (Драгутин) Ратко, 1941–1942, Гарешница, Србин
327. Тепић (Симеун) Перо, 1879–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
328. Тепић (Вид) Миља, 1870–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња

103 *Jasenovac žrtve rata*, str. 102.

329. Тепић Остоја, 1889-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
330. Тепић (Ђока) Илинка, 1917-1942, Козара, Српкиња
331. Тепић (Симеун) Марица, 1941-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
332. Тепић (Мирко) Стојка, 1941-1942, Козара, Српкиња
333. Тепић (Марко) Коса, 1865-1942, Козара, Српкиња
334. Тепић (Радован) Нада, 1935-1942, Сисак, Српкиња
335. Тепић (Радован) Марко, 1937-1942, Сисак, Србин
336. Топић (Васо) Манојло, 1912-1945, Сремски фронт, Србин
337. Топић (Јован) Милан, 1900-1942, Њемачка, Србин
338. Топић (Стојан) Милинко, 1925-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
339. Топић (Васо) Мирко, 1904/05-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
340. Топић (Ђорђе) Светозар, 1905-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
341. Топић (Јово) Ђоко, 1885-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
342. Топић (Јоше) Љубан, 1917-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
343. Топић (Божо) Војислав, 1933-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
344. Топић (Ђуро) Марија, 1912-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
345. Топић (Божо) Смиља, 1937-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
346. Топић (Саван) Миља, 1896-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
347. Топић (Светозар) Рајко, 1926-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
348. Топић Васо, 1879-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
349. Топић (Раде) Милан, 1880-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
350. Топић (Милан) Живко, 1930-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
351. Топић (Милан) Марица, 1931-1944, Славонија, Српкиња
352. Топић (Милан) Душанка, 1928-1942, Славонија, Српкиња

353. Топић (суп.Марјана) Јованка, 1895-1944, Пуцари, Српкиња
354. Топић (Раде) Стојан, 1890-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
355. Топић (суп.Стојана) Драгиња, 1883-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
356. Топић (Стојан) Милинко, 1932-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
357. Топић (Јово) Ћорђија, 1890-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
358. Трбојевић (Симо) Миле, 1918-1943, Боанска Дубица / Концентрациони логор Јасеновац, Србин
359. Трбојевић (Симо) Видосова, 1922-1943, Пуцари, Српкиња
360. Трбојевић (Симо) Чедо, 1928-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
361. Трбојевић (Симо) Раде, 1911-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
362. Трбојевић (Мићо/Миле) Миља, 1900-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
363. Трбојевић (Раде) Маријан/Марјан, 1936-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
364. Трбојевић (Миле) Стојка, 1937-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
365. Трбојевић (Миле) Милица, 1928-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
366. Трбојевић (Лазо) Ана, 1914-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
367. Трбојевић (Миле) Душан, 1935-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
368. Трбојевић (Миле) Илинка, 1916-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
369. Трбојевић (Раде) Мирко, 1927/39-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
370. Трбојевић (Раде) Марјан, 1936-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин¹⁰⁴
371. Трбојевић (Стево) Даринка, 1917-1942, Пакрац, Српкиња

104 Isto. str. 102.

372. Трбојевић (Марко) Гојко, 1939-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
373. Трбојевић (суп. Симе) Јована, 1905-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња
374. Трбојевић Даринка, 1938-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Српкиња¹⁰⁵
375. Трбојевић Раде, 1929-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин¹⁰⁶
376. Трбојевић (Живко) Остоја, 1926-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин¹⁰⁷
377. Трубарац (Стево) Ђуко, 1902-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин¹⁰⁸
378. Трубарац (Лазо) Алекса, 1921-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
379. Трубарац (Мирко) Раде, 1909-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
380. Трубарац (Перо) Сreto, 1924-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
381. Трубарац (Милан) Живко, 1905-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
382. Трубарац (Станко) Мирко, 1909-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
383. Трубарац (Живко) Остоја, 1926/32-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
384. Трубарац (Раде) Мирко, 1927-1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
385. Трубарац (Остоја) Перо, 1890-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
386. Трубарац (Васо) Микаило, 1901-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
387. Трубарац (Нино) Јово, 1870-1942, Концентрациони логор Земун, Србин
388. Трубарац (Јово) Мићо, 1900-1942, Концентрациони логор Земун, Србин

105 *Bili su...*, str. 179.

106 *Isto*, str. 179.

107 *Ubijeni u...*, str. 574.

108 *Jasenovac žrtve rata*, str. 102.

389. Трубарац (Мићо) Станко, 1923–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
390. Трубарац (Лазо) Никола, 1904–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
391. Трубарац (Лазо) Саван, 1905–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
392. Трубарац Симо, 1908–1943, Пуцари, Србин
393. Трубарац (Станко) Милка, 1907–1943, Пуцари, Српкиња
394. Трубарац (Никола) Вукосава, 1940–1942, Славонија, Српкиња
395. Трубарац (Антун) Стоја, 1908–1945, Пуцари, Српкиња
396. Трубарац (Стеван/Стево) Ђука, 1890–1942, Концентрациони логор Јасеновац, Србин
397. Трубарац (Марко) Драгоја, 1911–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
398. Трубарац (Марко) Милан, 1908–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
399. Трубарац (Раде) Мирко, 1927/28–1942, Концентрациони логор Земун / Јасеновац, Србин
400. Трубарац (Станко) Веселко, 1902–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
401. Трубарац (Душан) Стана, 1941–1942, Славонија, Српкиња
402. Трубарац (Микајло) Милинко, 1933–1942, Козара, Србин
403. Трубарац (Милош) Гојко, 1914–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
404. Шијан (Саво) Милан, 1893–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
405. Шијан (Милан) Саван, 1924–1942, Концентрациони логор Земун, Србин
406. Шпановић (Јово) Мирко, 1898–1942, Концентрациони логор Земун, Србин

Закључак

Село Пуцари још једно је мјесто српског страдања током Другог свјетског рата. Судбина многих становника везана је за борбе на планини Козари љета 1942. године. Иако је село било ван бор-

бених дејстава, становници су депортовани у Концентрациони логор Јасеновац, а многи су депортовани и у Концентрациони логор у Земуну. Поименични попис страдалих доказ је намјера НДХ и један од бројних доказа почињеног злочина геноцида над Србима током Другог свјетског рата.

Извори

- Arhiv Bosne i Hercegovine
Glavni pregled političkog razdielenja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1879.
- Штајтисџика мјеста и жиџељсџива Босне и Херџејовине по попису народа од 1. маја 1885, Службено издање, Земалска штампарџа, Сарајево 1886.*
- Главни резултати пописа жиџељсџива Босни и Херџејовини од 22. априла 1895. Статистички одјел Земалске владе са прегледном картом, Земалска штампарџа, Земалска влада за Босну и Херџеговину, Сарајево 1896.*
- Резултати пописа жиџељсџива у Босни и Херџејовини од 27. септембра 1910, Штајтисџички одсјек Земалске владе са прејледном карџом конфесџа, Земалска влада за Босну и Херџеговину, Земалска штампарџа, Сарајево 1912.*
- Краљевина Југославија, Државна статистика, Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године, Сарајево 1932.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd 1937.*
- JUSP Jasenovac – *Pregled i pretraga poimeničnog popisa žrtava KL Jasenovac 1941–1945.*
- Meho Visočak i Bejdo Sobica, *Jasenovac žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije, Sarajevo 1998.*
- Dragoje Lukić, *Bili su samo deca. Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka, Laktaši–Beograd 2000.*
- Antun Miletić, *Ubijeni u Koncentracionom logoru Jasenovac 1941–1945, Jagodina 2011.*
- ЈУСП Доња Градина, *Збирка докумената.*

Књиџа сјећања, Доња Градина 2019.

Радио-телевизија Републике Српске, *Каји завичаја, село Пуцари*, аутор Славиша Сабљић, април 2008.

Литература

Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984.

Марко Јанковић, *Дубички 20. вијек*, Бања Лука 2018.

Славко Вујасиновић, *Мемоари*, приредио Симо Брдар, Бања Лука 1994.

Козара у народноослободилачком раџу, Записи и сјећања, књиџа IV, Београд 1978.

Козара у народноослободилачком раџу, Записи и сјећања, књиџа V, Београд 1978.

Тојола, часопис ЈУСП Доња Градина, година III број 3, уредник Тања Тулековић, Доња Градина 2017.

Тојола, часопис ЈУСП Доња Градина, година VI број 6, уредник Тања Тулековић, Доња Градина 2020.

Тојола, часопис ЈУСП Доња Градина, година VIII број 8, уредник Тања Тулековић, Доња Градина 2022.

Мирко Димић, *Срефлије 1941-1945*, Доња Градина 2021.

Drago Karasijević, Đuro Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, Bosanska Gradiška 1982.

Милорад Ашковић, Благоје Маринковић, Љубомир Петровић, *У лојорима у северној Норвешкој*, Београд 1979.

Mirko Dimić

**The suffering of the village of Pucari in 1941-1945:
A contribution to the Study of Genocide against
Serbs in the Independent State of Croatia)**

The village of Pucari serves as another poignant testament to the suffering of Serb during World War II. The fate of numerous inhabitants was intertwined with the battles on Mountain Kozara in the summer of 1942. Despite being situated away from active combat, the villagers were forcibly deported to Jasenovac Concentration Camp, with many sent to the Concentration Camp in Zemun. The comprehensive list of names of the victims stands as evidence of the Independent State of Croatia's sinister intent and one of many reminders of the crime of genocide committed against Serbs during the war.

ДУБИЧКЕ КРЕЧАНЕ

Марко Ручнов

Стручни рад

УДК 343.819.5(497.13 Јасеновац)

COBISS.RS-ID 139090945

DOI 10.7251/TOP2309049R

Напомена уредништва: Текст је оригинално објављен у књизи „Зашто Јасеновац“ аутора Марка Ручнова, Београд 2001, стр. 69-83. Објављујемо га уз сагласност аутора.

Велика потреба за грађевинским материјалом, а нарочито кречом, била је један од основних разлога зашто је Макс Лубурић основао “Дубичке кречане”, као једну од логорских и радних испостава “Заповједништва сабирних и радних логора Јасеновац”. Убрзо, ово веома продуктивно радилиште постаје и масовно стратиште, како српског становништва из околних поткозарских и банијских села, тако и логораша заточених у Логору III - Циглана и Логору V - Стара Градишка. Масовне ликвидације и појединачна убиства заточеника дешавала су се на оближњим ливадама, а неретко су убијени бацани и у Уну. Усташка посада у “Дубичким кречанама” била је састављена од 40-50 припадника 2. бојне 1. усташког обранбеног здруга, наоружана са једним бацачем, једним тешким митраљезом и шест пушкомитраљеза, и представљала је неку врсту предстраже у западном делу сигурносне зоне јасеновачког логорског комплекса.

Истраживања о овој испостави јасеновачког логорског система готово да и није било, изузев самоиницијативних истраживања Станка Ћосића,¹ бившег кустоса бившег Спомен-подручја Јасеновац:

“Од средине 1942. године ‘Дубичке кречане’ постале су испостава логора Јасеновац. И прије рата, у три пећи, које су биле власништво мјештана Дубице, Јове Биуковића, производио се креч и продавао по околним мјестима. Велике потребе за кречом биле су

1 Marko Ručnov, “Novi prilozi za hroniku Jasenovca: DUBIČKE KREČANE”, *Duga*, br. 449, Beograd, 10. maj 1991, str. 89-92.

основни разлог формирања ове испоставе. Да би највећа људска клаоница позната под именом 'Заповједништво сабирних и радних логора Јасеновац' добила коначан изглед и физиономију, било је потребно подузети огромне грађевинске радове, за које је требало изузетно много креча. Други разлог, за усташе и најважнији, био је разрађени систем ликвидација доведеног становништва, које је најчешће убијано и бацано у масовне гробнице, па је преко њих посипан слој креча, да се одстрани неугодни мирис и убрза распадање лешева. Да би се схватило функционисање и ове логорске испоставе, потребно је прецизирати и само функционисање матичне клаонице, чији су интеграциони дио биле и 'Дубичке кречане'. Суштински гледано, јасеновачки систем усташких логора смрти само условно се може узети као систем логора. Ту се радило о кудикамо погубнијем 'институту злочина' у којем је категорија логорисаних тј. логораша са бројем, била потпуно минорна у односу на остале категорије жртава 'јасеновачког логорског система'. Та прва и најрјеђа врста жртава били су заточеници који су у логор упућивани са пресудом усташког суда. Другу врсту жртава овог система масовног усмрћивања људи представљале су безбројне колоне мушкараца, жена и дјеце, који се без икакве формалне пресуде упућују у правцу Јасеновца, а већина њих никада неће ни видјети унутрашњост самог логора, јер су одмах поубијани на неком од многобројних јасеновачких стратишта, најчешће на Градини. Трећа категорија жртава били су житељи околних српских села Славоније, Баније и Козаре, у која се залијећу јасеновачке усташе и врше покоље и друге геноцидне злочине. Усташе из 'Дубичких кречана' су по тим злочинима биле посебно познате.

Локација 'Дубичких кречана' била је на 2-3 км удаљена од Дубице према Костајници, са лијеве стране пута који повезује ова два стара банијска градића, или неких двадесетак километара југозападно од Јасеновца. Јасеновачке усташе су бодљикавом жицом оградиле кућу са шталом поменутог Јове Биуковића и кућу Илије Шабала, стотинак метара ниже према Дубици. На том ограђеном простору од око 3.500 м² куће су служиле као настамбе за усташе, док је штала служила за 'смјештај' логораша и стоке (волова и коња на којима су превожена дрва за ложење пећи у кречанама). Преко пута тог простора све три пећи такођер су биле ограђене бодљикавом жицом високом око три метра, а до тих пећи била је инста-

лирана ускотрачна пруга са вагонетом којим се довозио кречњак из 50-60 метара удаљеног каменолома. За цјелокупни технолошки процес било је потребно око тридесетак логораша, који су дотјеривани из Јасеновца и Старе Градишке.

У краткотрајном раду посвећеном истраживању 'проблематике' овог крвавог стратишта дошао сам до чињеница да је систем, третман и режим односа према заточеницима пренесен из јасеновачке 'циглане' на ову њезину злочиначку копију. Огледао се у великој смртности, проузрокованој лошом исхраном, претјераним радом и злочиначким нагонима припадника Лубурићеве 'усташке обране'. Речене велике потребе за кречом биле су основни разлог формирања ове испоставе јасеновачког логора, међутим, убрзо након оснивања она ће добити ону функцију коју је имао 'систем' у цјелини. Другим ријечима, 'Дубичке кречане' биле су јасеновачки логор у малом и оне брзо постају мјесто масовних ликвидација доведеног становништва са Баније и Поткозарја, а према неким конкретним налазима, и из Срема. Досад сам успио да прикупим хиљаду имена мушкараца, жена, а што је најтрагичније, ту је и велики број дјеце усмрћен на 'Кречанама'.

Посебан облик дјеловања ове 'минијатуре' јасеновачке клаонице људи јесу злочини над недужним житељима околних српских села. Наиме, Макс Лубурић је, да би осигурао јасеновачки логорски систем од евентуалних 'изненађења', читав овај крај од Костајнице и Дубице, до Окучана, Липика и Нове Градишке претворио у тзв. 'сигурносни појас' јасеновачких логора, па је читава област изузета из управне надлежности Жупе Ливац-Запоље. Масовна и појединачна злочинства над становништвом овог подручја обично су се вршила на лицу мјеста да се не би оптерећивао недалеки и већ преоптерећени Јасеновац. Споменуо бих неке од крвавих масовних ликвидација које су извршиле усташе јасеновачког 2. здруга, стациониране на 'Кречанама'. Свакако један од најпотреснијих геноцидних злочина представља мучки и стравични злочин у кнешпољском селу Шеварлијама.² То питомо поткозарско и поуњско село доживје-

2 Страдања овог поткозарског села на Уни била су стравична. Око 320 становника овог питомог села нестало је у Козарској офанзиви, Јасеновцу, Сајмишту и по славонским селима. "Кречане" су биле једно од стратишта становника овог села и у јесен 1942. године. Према сведочењу Вељка Крњајића, посебну трагедију је доживео Ђурађ Чекић. Његова жена и петоро деце, Цвијета, Ђуја,

ло је послије Козарске офанзиве још једну крваву трагедију. Судбина овог села на десној обали Уне била је дио колективне трагедије српског народа Козаре. Усташки логори смрти прогутали су све мушке главе старије од 15 година, а од краја јесени 1942. године, жене, старци, заједно са нејачи, почели су се враћати на спаљена огњишта. Незацијељени бол за мртвим оцем, братом, мужем, сестром, дјететом, покушале су мајке надљудским напором потиснути борбом за голи живот са оно нејачи што су спасиле по земуницама и извукле из логора. Полако обнављање живота трајало је за Шеварлије све до праскозорја 15. јуна 1944. године, када су усташе из 'Кречана', прегазивши Уну, почеле са нечувеним масакром. Тога дана, или прецизније, тога јутра, изгубила су живот 72 мјештана Шеварлија, а од тога броја око 60 их је спаљено живо у властитим кућама. Најљепшој дјевојци тога краја, Мики Јакшић, након најсвирепијег мучења и силовања, одсјекли су главу и понијели са собом.

По монструозности и острашћености усташких крволока са 'Кречана', са овим злочиним упоредив је један њихов претходни злочин од 17. децембра 1943. године, када су у сусједном банијском селу Слабињи измасакрирали 99 становника.

Оно до чега сам дошао истражујући злочине јасеновачких усташа који су били посада на 'Дубичким кречанама' јесте запањујућа чињеница да, у хиљаду и нешто имена жртава, до којих сам дошао, преко двије стотине су била дјеца. Та истраживања су прекинули вишестраначки избори у Социјалистичкој Републици Хрватској у прољеће 1990. године, када су на сцену поново изишле оне снаге за које је усташтво био 'израз повијесних тежњи хрватског народа'. Трагао сам за путевима куд је нестало 25 малих Козарчана које су из непрегледних колона српског народа са Козаре у љето 1942. године спасили честити и веома храбри домаћини хрватске националности из Дубице. Након неког времена херцеговачке усташе са 'Кречана' су покупиле ту дјецу уз злосутну 'гангу': 'Ко то Србе

Стоја, Милан и Стојан, нестали су у "Кречанама" те јесени. Ђурађ је доживео дубоку старост и умро 1972. године, али је до смрти спавао на обичној липовој клупи, што је била нека врста његове сопствене самоказне зато што није успео да спаси своју велику породицу од јасеновачких усташа са "Дубичких кречана". Уз ракијски казан у касним јесењим месецима знао би кроз ракију да "проговори" како су Тито и Павелић браћа од две рођене сестре. Тада би се остало "друштво уз катао" разбежало, да не би на суду морали сведочити о таквој изјави, због које би сви могли завршити на Голом отоку (колекција аутора).

у Дубици штити, тај ће нама за вечеру бити'. Страх у костима Дубичана уливала је још једна 'ганга' пијаних усташа: 'Што уради кречана у мраку неће сунце казати облаку'. Та дјеца и многа друга дјеца нестала су у ватри пећи 'Дубичких кречана'. Цијеле породице српских сељака из околних села прогутало је ово стратиште. Посебно је трагичан примјер српске породице Вукас из оближњих Церовљана. У 'Кречанама' је убијено њих 27, а у животу је остао само Никола Вукас. На иницијативу преживјелих чланова породица, извршена су на овом локалитету, готово самоиницијативно, велика ископавања 1957. године, под руководством Гојка Бузацића, првоборца из дубичког краја. Том приликом су избројане 6.774 лобање. У једној гробници је откопано 120 дјечијих лобања и 130 женских костура са дугачким сукњама из народне ношње, па је по томе закључено да су те жртве из Срема. По златним минђушама које су неким чудом остале залијепљене на лобањи, Анка Јелисавац из Босанске Дубице је открила да је ријеч о њеној настрадаој кћерки Радмили. По једном кожном торбаку и ексерима и кључем од улазних врата куће Стево Војшић је установио да је ријеч о његовом оцу Мили, који се вратио на допуст са рада у Немачкој, али су га усташе ухапсиле и одвеле у непознатом правцу. Кључ из торбака одговарао је брави на вратима куће.

На седам километара од 'Дубичких кречана', у шуми Мртвеж, у том ископавању 1957. године пронађена је гробница са 300 лобања које су сахрањене са осталима. То су били заробљени партизани са Козаре. Знали смо за причу да је нека партизанка прво објешена о дрво, а онда бачена у заједничку гробницу. Приликом ископавања нађена је и лобања уз коју је био и штрик о који је била од усташа објешена.

О функционисању 'Дубичких кречана' и о злочинима јасеновачких усташа који су као посада осигуравали производњу кречана на овом банијском дијелу сигурносне зоне јасеновачких логора има мало изворних свједочења. Тешко је чак набројити сва звјерства која су почињена под руководством Марка Жарка, званог Ђаћа, или Марка Мајсторовића и Николе Тадића Шише.“

Никола Брусац оставио је своје сећање на сужањство у овој злогласној афилацији јасеновачког пакла, одакле је успео побећи у ноћи између 13. и 14. октобра 1944. године:

“На ‘Кречане’ сам упућен из логора Стара Градишка са још шесторицом другова у јесен 1943. године влаком до Јасеновца, а камионом до ‘Кречана’. Већ у Јасеновцу смо чули од другова логораша да су на ‘Кречанама’ побијени сви логорашаи и да смо ми упућени да их замијенимо. Ово се показало као вјероватно, јер кад смо стигли на ‘Кречане’ затекли смо, у штали која је служила као настамба, много прња, порција, жлица и покривача... Укратко, свих могућих логорских реквизита по боксовима и трагови крви по штали, по дворишту и пред пећима. То нас није много изненадило. Крви смо и до тада видјели много. Знали смо да ће и наша крв највјероватније бити овдје проливена, али је свеједно било језовито гледати овај приказ послје покоља. Гледати ствари оних биједника, који су ту донедавно патили и хранили се варавом надом у спас. Сутрадан смо сазнали од логораша, који су допремљени из Јасеновца на ‘Кречане’ (свих заједно нас је било 28), да овдје влада још веће безакоње него у самом Јасеновцу. Да сваки усташа батина и убија како му се прохтије.

Већ прве вечери, још нисмо ни легли, дошао је у настамбу двадесетогодишњи усташа Шашић са пиштољем у руци и дрекнуо: Дижи се! Сви у наступ наред штале! Тко није успио брзо скочити, већ је дошао у ред међу задњима добио је шаком по носу, цокулом по кољеници, или пиштољем по глави. Пуба из Сарајева скљокао се од ударца пиштољем по глави. Кад нас је постројио, почео је цепном лампом свијетлити сваком у груди и ноге. Сада ми је био јасан овај ноћни посјет новоприспјелим логорашима. Тражио је да ли је нетко имао још употребљиве ципеле или џемпер.

Ја сам имао џемпер у још прилично добром стању, који сам успио сачувати све дотад скривајући га пажљиво на тај начин што сам капут закопчавао до врата. Кад је дошао до мене, раскопчао ми је капут и посвијетлио лампом. Кад је видио џемпер, развеселио се: ‘Скидај то’. А затим ми је рекао: ‘Теби то ионако не треба. Ти ћеш се гријати у каменолому са крампом и тачкама. То би ти само запрљао’. Ја сам већ имао искуства, скинуо џемпер без једне ријечи и дочекао зиму у једном танком капутићу.

Живот логораша у ‘Кречанама’ био је прави пакао. Били смо распоређени на посао. Нас 28 морало је из каменолома вадити камен и довозити пред пећ. Сјећи дрва у шуми, те резати их и цијепати. Сложити камење у пећи. Испалити креч и испразнити пећи, те

утоварити креч у камионе. Пет до седам вагона (50–70 тона) сваке седмице. Мислим да је тај посао тешко могло обављати и 28 добро ухрањених, здравих и вјештих радника. А како је то радило 28 на смрт гладних костура, изубијаних од непрекидних батина. За сваки застој, за сваки предах слиједио је кундак по ледима. Макар сам све то прошао, никад нисам схватио како један људски створ може све то да издржи. Толико лудовања, толико батина и физичког напора. Овдје изостављам душевне патње, јер оне нису код сваког исте. Код неких су оне страшније од свега.

Радило се толико колико је трајало дање свјетло. Љети више, зими мање. Чезнутљиво се чекала ноћ. Иако уши, стјенице и бухе нису дале спавати, ипак је ноћ доносила неко релативно смирење. Али ни то не увијек, јер су се усташе послјије пијанке врло радо залетавали у логорску наставбу. Многи од њих сматрали су да пијанка није пијанка ако се не заслади посјетом логорашима. Након таквих посјета штала са својим становницима изгледала је стравично. По земљи, по кутовима и боксовима лежали би поубијани логорашки крвавих лица, разбијених глава, поломљених ребара у самртничком хропцу. Један је друг у наступу галген хумора назвао овакву ноћ – ‘симфонија новог поретка’. Интересантно је да је галген хумор био увијек присутан. У најтежим часовима он је био душевни лијек. Била је његова заслуга ако се, након одласка усташа, неки друг најтеже страдао од батина, натеклог лица, са крвавом пјеном на устима, ипак успио насмијати. Тада смо знали да још није клонуо духом. Да је клонуо само физички. Одмах нам је свима било лакше при души макар је његов смијех био језив, те би у нормалним околностима могао изазвати не радост, него сузе. Али ово нису биле нормалне прилике. Све што се овдје збивало није имало везе са логиком. Умјесто логике владало је безакоње.

Након што је једне ноћи побјегао Душан Вожинић из Славоније, биле су нам одмах навечер завезане жицом руке на леђима. Почела је симфонија и трајала до јутра. Ујутро је пет другога стријељано пред пећима. Имена им више не знам. За вријеме док сам ја био на ‘Кречанама’ погинуо је још један Босанац, тек што је дошао на ‘Кречане’. Убио га је један усташа само зато да би се дочепао његових нових гојзерица. Чим је видио да има нове гојзерице наредио му је да преже коње, те да иде с њим накосити траве за волове и коње. Отишли су према Живаји. Усташа се вратио сам, са

његовим гојзерицама на ногама. Изјавио је уз смијех: 'Почео је бјезати па сам га уцмекао'. Затим је стријељан на Уни крај усташке настамбе један друг којег нисам познавао, јер је био тек пристигао.

Једна дјевојка ухваћена је са колима негдје око Живаје, дотјерана је заједно са колима у 'Кречане'. У ноћи је силована, што смо закључили прислушкивањем, јер је усташка настамба била тик до наше, затим је убијена и закопана негдје изнад пећи. Њезине згужване хаљине у једном замотуљку пронашли смо након десетак дана, кад смо чистили усташку настамбу. Један друг оболио је од пјегавца, био је изолиран, убијен је глађу.

Заточеници из Јасеновца причали су нам, кад су долазили камионима по креч, да смо најсрећнија група која је дотад била у 'Кречанама'. Да су пријашње групе масовно убијане. Ово би могло бити вјероватно. Разлог томе је тај што је заповједник 'Кречане', Марко Жарко, усташки емигрант, добио строго наређење да продукција креча не смије стати. Ако поубија све заточенике, као што су то раније чинили, и доведе нове, ти нови не знају палити креч, а он је усташама био потребан за бункере. Тако су били присиљени унеколико смањити убијање на 'Кречанама', ако су хтјели имати креч."

Ђуја Драгаш говори као сведок крвавог пира усташа из "Дубичких кречана" у банијском селу Слабињи:

"Године 1943, 16. XII, ја сам се налазила код своје куће у Слабињи. Истога дана у јутро рано око 5 сати дошле су усташе из Дубице у село, купили су народ по селу и гонили код цркве у цинтор и говорили су народу да ће га преслушавати. У томе цинтору код цркве било је око 150 душа, а гдје сам се и ја налазила.

Пошто су мене из куће истјерали необучену, ја сам се покушала да вратим кући, али ме је срео један усташа звани 'Ђаћа' и питао ме куда ћу. Ја сам му одговорила да идем кући да се обучем. Он ме је питао гдје ми је кућа. Ја сам му одговорила да није далеко, а он је на то позвао једнога усташу да ме одведе до куће, да се ја обучем и да ме затим врати назад. Када сам дошла кући, код куће сам застекла још четири усташе, који су сједили код стола и пили моју ракију. У тај мах сам се хтјела обући, они ми нису дали, него су ми наредили да им морам ухватити кокоши, које сам им требала заклати и испећи да једу. Ја сам своје четири кокоши домамила и почела да их хватам, притворила сам врата од куће. У том часу сам отворила прозор и скочила у двориште своје комшинице и сакрила се у ње-

зину шталу. Након неког времена, они су осјетили да сам утекла и њих седам је почело около да ме траже. У то вријеме су наишли на моју сестру Саву Обућину и њу су питали куда сам ја отишла. Она им је рекла да сам отишла у сокак. Затим су они отишли у сокак у правцу брда да ме траже, псујући ми мајку, да се нећу нигдје сакрити. Дочим сам ја остала у поменутој штали цијели дан све до ноћи.

Ја сам била стално у тој штали иза врата и проматрала шта се ради у селу. Након неколико сати, усташе су покупиле све јаче људе и дали им лопате и крампове и одвели их у башчу Ђуре Драгаша. Од штале па до тога мјеста гдје су људи копали јаму има нешто око 100 метара даљине. Међу тим људима сам познала Веселиновић Николу, Бошчанин Давида, Станић Матију, Биуковић Ђуру, Иванишевић Милу и Биуковић Матију и друге. Они су копали јаму, а око њих су биле усташе. Када је гроб био готов, усташе су одмах ове људе поубијале из пиштоља и побацали их у јаму. Приликом убијања тих људи Станић Матија је викао: 'Немојте ме, људи, убити, љубим вас све, ципеле, опанке и све што имате!'. Када су усташе поубијале те људе, један од усташа је викао: 'Дајте народ у куће, да се угрије!'. Дочим, они њих нису звали у куће да се грију, него су их у кућама свлачили и изували, те су их тако голе из куће водили по двоје-троје, ако је имала мајка дјецу, она их је водила уза се или их је носила на рукама. Међу том групом жена била је Божић Даница, која је викала: 'Гинем ја, нека гину и моја дјеца!'. Тако су је и убили. Оне људе старије, жене и дјевојке, њих су водили појединачно. Ја сам била стално у тој штали и посматрала све. Када су посљедње убили, узели су оруђе и затрпали. У то вријеме, један од тих усташа питао је остале: 'Јесте ли готови, већ је партизанско вријеме? Ако сте готови скупите се на цесту', а било је то око 4 сати послије подне. У то вријеме стајала су двојица усташа пред шталом и разговарали и један другоме је причао како је нашао у једној штали дјевојчицу - дрешећи неку ждребад - и на истом мјесту је заклао.

Послије ових усташа долазиле су и усташе које су биле у брдима на стражи и на осигурању села. Када су се сви скупили, покупили су сву стоку, као и храну и остало, потрпали у кола и кренули у правцу Дубице.

Ја сам у тој штали остала све до ноћи. Када је пала ноћ, ја сам се нашла још са три жене, које су биле исто скриване, и казала сам им да је народ поубијан у Драгашкој башчи, а оне, пошто нису вје-

ровале, отишле су у дотичну башчу и видјеле су виле, лопате, мотике и остало крваво побачано и онда су се увјериле.

Од свих усташа нисам познала никога осим усташу званогa 'Ђаћа'. Усташе су тога дана поубијале 99 особа, потрпале у ту јаму, гдје се и данас налази та гробница."

Уз Ђују Драгаш, и Љубица Чалић била је сведок крвавог 16. децембра 1943. године у Слабињи:

"Године 1943. пред Никоље налазила сам се код својих у селу Слабињи на дан када је извршен покољ села Слабиње.

Поменутога дана ја сам се налазила у својој кући. Истога дана рано ујутро дошле су усташе, и то тројица, који су ми рекли - идеш у цинтор на зборно мјесто, држат ће се неки говор.

Када су ме усташе доћерале у цинтор, он је већ био пун народа, ту сам видила своје комшије и дјецу како плачу, ја сам у то вријеме успјела ући у цркву, успела сам се на таван цркве и ту се сакрила. Ту сам остала цијели дан. У току тог дана чула сам како усташе вичу, пуцају, коначно када су били готови са убијањем чула сам како су пјевајући отишли у правцу Дубице.

За вријеме када сам била у цркви чула сам пар пута - ајде, Шишо, види има ли ко на цркви. Исти је долазио три до четири пута али ме није видио, ја сам била сакривена, он је долазио, али ме није могао пронаћи.

Истога дана када сам изашла и то пред ноћ већ у први сутон, ја сам отишла кући. Идући путем ја сам срела Јанка Павића из села Слабиња, исти ми је рекао - наш народ је побијен... На те његове ријечи ишли смо гледати, ја сам познала неку Бадњевића цурицу којој је коса вирила ван испод земље, била је још врућа, кад сам то видила нисам могла више гледати."

Сведочење Ане Ђуричић говори о злогласном крвнику са "Кречана", Николи Тадићу "Шиши":

"Мјесеца јануара 1944. године налазила сам се код своје куће са оцем Јовом. Једнога дана, не сјећам се точно датума, дошла нам је једна група усташа, из које сам препознала усташког злочинца 'Шишу'. За точно име и презиме не знам, звали су га 'Шишо', и са њима мога комшију Вриочки (Јукета) Ђурицу, а било их је шест свију.

Доласком усташке групе у моју кућу, отац се налазио у дво-ришту, цијепао је дрва. Усташе су га поздравиле и рекле: 'За дом спремни!'. У то вријеме сам се налазила у својој кући у првој соби

и посматрала сам наше двориште кроз прозор иза зида и посматрала шта ће се одиграти са мојим оцем. Прилазећи моме оцу на дворишту, усташа 'Шишо' га је зграбио за лећа и здрмао га говорећи му: 'Цијепај, стари, нећеш дуго!'. На то га је усташа 'Шишо' запитао: 'Имаш ли ватре да запалим цигарету?'. Престрашени мој отац му је одговорио да нема код себе, на то му је 'Шишо' рекао: 'Ваљда имаш код куће, зовни кћер нека изнесе ватре ван'. Одговори му отац да нема никога, да је сам. На то су га присилили и одвукли га у кућу горенаведене усташе, њих тројица, а друга тројица су блокирала извана кућу. Мој отац, знајући да се ја налазим у соби, одмах је скренуо у кухињу. Усташе су га присиљавале да их двори и части, као што јест. У то вријеме ја сам се налазила стално у првој соби иза собног ормара, који се налазио близу прозора. А да напоменем и то да је било 10 сати прије подне и налазили су се све до мрака, у мрак су се и остала тројица са дворишта повукли у кућу. Доласком у кућу, остала тројица састали су се са првим усташама у кухињи. У исто вријеме ја сам била присиљена да се спасим, тј. да побјегнем. Изула сам се и боса сишла низ степенице у подрум, гдје су се налазила говеда, и сакрила сам се под говеђе јасле, те након кратког времена искористила прилику. Мој отац дошао је код мене у подрум и саопштио ми је да бјезим куд год знам, јер је дошао ред и на нас и почео да храни говеда. На то га један усташа зовну: 'Стари, гдје си, немој да побјегнеш'. И одвео га је у кухињу. Ја сам била присиљена да побјегнем у Дубицу код свога тетка Крушка Ђуре, гдје сам све испричала и ту сам преноћила.

Сутрадан сам отишла својој кући, а већ пред кућом мојом стајао је усташа из комшилука Лончар Штефан (Ивакич), махајући руком на мене да пожурим, а уједно звао мога оца: 'Јово, Јово'. Исти Лончар стајао је пред мојом кућом са једном женом из села, Котур Пелом, која је пошла мојој кући и када је видјела у дворишту да је криво, почела је да плаче и говори мени да идем с њоме у Дубицу, јер ми је пријетила опасност. На то сам ја ушла у моју кућу и видјела сам пред подрумом криво, а оца нема. Ја сам видјела да су уочи тога дана, када сам побјегла од ових шест усташа, од истих је био заклан и однесен из дворишта. Трагови крви су се још познавали из дворишта на пут. Када сам видјела шта је, ја сам одмах покупила своје ствари и нисам више долазила кући. Отишла сам назад код свога тетка и кроз кратко вријеме сам отишла у Њемачку.

Не имајући свога никога, а нити породице, била сам присиљена да се састанем са Крушка Ђуром из Дубице и јавила сам се са истом женом њемачкој команди која се налазила на жељезничкој станици, одакле сам била упућена у Њемачку на рад”.

Осим сталне усташке посаде од 40–50 припадника 8. сатније 2. бојне I УОЗ, често су на испомоћ у ликвидацијама долазиле друге усташе из јасеновачких логора. Тако се, захваљујући сведочењу бившег логораша Арсе Алексића из Доњих Богићеваца пред Окружном комисијом за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача у Новој Градишки од 16. јуна 1945. године, сазнало за злочин злогласних усташких крволока Анте Врбана и Анте Зринушића, када су 13. октобра 1943. године у “Дубичким кречанама” поклали 25 заточеника из грађевинске групе јасеновачког логора, међу којима и Алексићевог брата Радета.

И страдање домаћег српског становништва на “Дубичким кречанама” било је непрекидно. Према сведочењу Јованке и Момчила Дмитровића³ из Дубице, и сам власник “Кречана”, Јово Биуковић, пре него су га усташе ликвидирале, пропатио је много муке са ногама окованим у тешке букагије. Децембра 1943. усташе са “Кречана” заклале су Саву Јеринић, Мару Пауковић и још једну старицу из Дубице, увезали жицом и пустиле низ Уну. Лешеви су се закачили за једну врбу на обали у близини католичке цркве у Дубици. Комшије Хрвати су препознали лешеве закланих Српкиња и једино што су могли учинити, одгурнули су увезане лешеве од обале да их равнбрега Уна однесе даље. У то време могао се такав акт сматрати и као значајна комшијска помоћ.

Усташе из “Кречана” имале су и оригиналан начин ликвидације заточеника који су били под посебним третманом (“пазком”). Усташе би те заточенике закопали у земљу све до рамена и то укруг око једног ступца. Друга група заточеника, или заточеница, како наводи Момчило Дмитровић, трчећи би гурала једно тање брвно које је великом алком било закачено за поменути ступац. На другом крају тог брвна био је комад жељеза, као нека врста бата, који је лупао главе укопаним заточеницима. Након такве егзекуције, лешеви су откопавани од других заточеника и бацани у кречанске пећи.

Лазар Велимировић сведочи о свом бекству из “Кречана”:

³ Колекција аутора.

“У мом селу Лединцима усташе су покупили по једног таоца из сваке наше српске куће негде у јулу 1942. године. Одвели су нас пред познату казнионицу у Сремској Митровици, али нас дежурни казнионе није пустио унутра, чули смо да нисмо пуштени јер нисмо били осуђени. После тога смо пребачени у полицијски затвор – Костудија. Након неколико дана су нас увезали жицом два по два и утрпали у сточне вагоне. Услови у тим вагонима су били ужасни. Сећам се једног друга који се успео одрешити, али није успео отворити вагон. Срећа што га нико од усташа није приметио у тој намери, иначе бисмо сви лоше прошли у том вагону.

Стигли смо у Јасеновац. Пред улазом у логор биле су неке велике хрпе балвана и ми смо тамо сели и чекали. Дошли су злогласни Љубо Милош и Ивица Матковић. Имена тих кољача већ су била позната. Они нас меркају и проматрају. У ствари, они гледају који од нас је способан за рад. Сви смо из Срема били млади и у снази и то нас је спасило да одмах не продужимо у Градину и тамо будемо побијени. Ту процедуру имао сам прилике да и сам видим. Старији и онемоћали и сви који нису били способни за рад, били су одмах пребацивани скелом у Градину и убијани, а да нису ни видели сам логор.

Моја група је утерана у тзв. III ц логор, или крвави логор у логору. Била је то жица у жици. Та жица у том унутрашњем логору јасеновачког концентрационог логора била је тако испреплетана да, кад би се и пустило да бежиш, из логора није се могло побећи. Ја сам првих седам дана боравка у логору радио на насипу као коњоводац. За тих седам дана сам успео добити велике батине, али сам успео одмах научити да, ко се жали на те батине, брзо завршава на самом насипу. Трпео сам батине и то ми је спасило главу. После седам дана сам одређен на рад у шумску групу у Кошутарицама. Наш логор у том селу био је смештен у једну кућу, била је прва кућа према Јасеновцу. Ту нас је било четрдесетак логораша. Ту смо затекли и једну групу Козарчана. Неки дан касније усташе су побиле те Козарчане, успео се спасити само неки Драгаш, кога сам касније срео у 11. КНОУ бригади. У почетку сам радио као секач у шуми. Норма је била за мене и још једног да дневно посечемо и у цепанице сложимо три кубна метра. Није то ни било тако једноставно јер са храстовином је било тешко радити. После сам радио као ‘волар’, или како би рекли, био сам задужен за воловску запрегу.

Тако смо зашли у касну јесен 1942. године. Завладао је пегави тифус. Мој друг из села Лазо Ђурчић и ја оболимо од пегавца и неко нас потрпа у запрежна кола и поново дотера у јасеновачки логор. Од др Николе Николића добијем само два аспирина, био сам од ретких који је добио аспирин и мислим да ми је то спасило живот. Поново нас враћају у Кошутарицу, а онда смо у саму зиму пребачени на тзв. економију. Ту смо наставили са извожењем балвана из Градине. Прелазили смо скелом у Градину и на њу товарили балване и превозили у Јасеновац. Сећам се кућа у Градини које су биле насељене Циганима, који су, онако црни, бркати и закрвављених очију извиривали кроз прозоре. Они су били задужени да закопавају убијене у Градини, док и сами нису тако завршили. Био је негде март 1943. године кад су нам донели некакав ручак у Градину, један кочијаш, кувар и усташа. Кувар, и сам логораш, каже Лази и мени - вас двојица има да частите! Ми се мислимо каква је то добра вест у Јасеновцу за коју се треба частити. Ви се враћате са воловима и колима у логор и идете у Дубицу, каже нам кувар. То је значило да идемо у 'Кречане'. То је одиста била лепа вест, премда смо чули да се и тамо убијало, али биле су и веће шансе да се побегне. Са нашом запрегом, Лазо и ја, са једним усташом и једним логорашем који је био задужен за пошту, упутили смо се у Дубицу. Долазимо у 'Кречане' и тамо затичемо неке наше Сремце са којима смо дотерани у логор. Од њих чујемо да су неки наши Сремци успели и побећи. Доласком на 'Кречане' једна група била је одређена за рад у каменолому, друга група је радила на самим 'Кречанама', где се ложила ватра, а ја сам био у оној трећој, која је довозила дрва. Био је то период када се много радило, а шта се око 'Кречане' дешавало ја нисам имао прилике лично да видим. Лазо и ја смо остали у 'Кречанама' негде до августа 1943. године. Сећам се да су тада власника 'Кречана', Јову Биуковића, отерали у Јасеновац и није се више вратио. Његов син Теодор био је дечак и он нам је кријући носио писма у Дубицу и слао нашој родбини. То је био веома храбар чин, јер да је ухваћен платио би главом. Одлично се сећам како смо одлучили да бежимо. Била је једна субота у августу кад смо ишли по дрва у Церовљане. Српске куће су биле празне и напуштене, а у њих су се населиле усташке породице из Херцеговине. Лазо и ја оборимо један велики храст. Огранке натоваримо на коња, а трупац оставимо за следећи пут. Тај следећи пут је пао у идући поне-

дељак. Усташе у пратњи остале су са осталим логорашима у једној удолини, а Лазо и ја смо били на једном вису, испрегнемо волове и дамо се у бег кроз дубичко поље. У неким кукурузима се раздвојимо. У Дубици у том бежању улетим у двориште Антуна Ципрића Пурана. Види он да бежим из логора и није ме одао, него ми помогао. Мало је рећи да је то била велика храброст. Упути ме даље и ја на тзв. Црнцу пређем у Босну и Поткозарје. Тамо сам ступио у 2. козарски одред, а потом у 11. КНОУ бригаду, и у тој јединици дочекао ослобођење у чину капетана I класе.

Послератна „сахрана“ земних остатака побијених логораша у „Дубичким кречанама“ 1957. године

Касније, после рата, био сам позван да сведочим на суђењу у Сиску познатом зликовцу из ‘Кречана’, Николи Тадићу ‘Шиши’. Сад кад се тог суђења сетим обузме ме језа јер је њега у ствари спасило сведочење мештана из оближњег хрватског села Баћина, чије учешће у ‘Кречанама’ нимало није било занемарљиво. Каква је Баћин био у рату најбоље знају јадни мештани преко Уне, из оближњих поткозарских села. Њиховом сведочењу се више веро-

вало него нама који смо преживели 'Кречане'. На суђењу је сведочио чак и његов брат из Илока. Један од тих Тадића сада је веома активан у ХДЗ-у.

На крају да кажем да су у времену оног мрачног 'маспока' дошли из Немачке неки Шишини синовци и потражили мог друга из логора, Лазу Ђурчића. Представили су се као да су и они из логора пошто су добро познавали терминологију и Лазо им је поверовао. Повели су га на фрушкогорски венац, почастили пићем, а онда у повратку га пребили, да је једва остао жив.⁴

Припрема дрвета за печење креча у „Дубичким кречанама“

4 Ово сведочење Лазара Велимировића аутору из друге половине 1991. године, након ауторовог фељтона у београдској “Дуги” маја 1991. године било је, поред осталог, и због тога да демантује податак на скромном спомен-обележју на месту где су биле “Кречане”, у коме се он помиње међу убијеним логорашима “Кречана”.

Шта се дешавало са “Кречанама” после рата?

У минимизирању свеколиког усташког зла и нечувеног онељуђења и свирепости кроз које су стотине хиљада недужних жртава јасеновачког бестијаријума морале оживети, пре него су завршиле на неком од многобројних стратишта, “Дубичке кречане” су у послератном периоду остале посебно непримећене. Природа се, међутим, сама побринула да се не заборави сурова смрт више од десет хиљада несрећних жртава. Сведочење Теодора Биуковића, сина Јове Биуковића, предратног власника “Кречана”, најречитије о томе говори:

“...Међутим, последице рата, чувајући краву, долазио сам и до обале Уне, на земљишта која су се граничила са Баћинцима (Баћин је село које је смештено непосредно уз ‘Кречане’ - прим. М. Р.) и тамо сам примијетио удубљења земље, у облику ровова, неких као раке у дужини неких 4-6 метара, а у ширини једно два метра. То сам закључио да су то гробови, да су раке, а тога је било од Мишића њиве на свим парцелама, па ‘вамо до Борошеве земље. Године 1945. покојни Рајко Бабић и ја били смо у риболову и на Борошевим отокама, адама. Ту смо почели да ловимо рибе и одједном је Рајко упао у земљу, односно, ногама је пропао у земљу. Кад је погледао, видио је да су ту гробови. Мало даље биле су отворене раке, јер су пси извлачили месо и кости из тих рака и то на великој површини. Послије, тамо негде 1946. године, поп Стојан је ишао са мном да му покажем све те гробове, и то све. Ја сам га водио редом да то погледа, мислим и ове гробове који су били закопани, на којима је земља била. И одвео сам га на Борошеву отоку. Тамо смо он и ја видјели потпуно отворене раке и видјели смо да пси развлаче кости. А онда је поп Стојан Савић организирао посвећивање тих костију, односно тих гробова. Ја сам га водио и ту је народа било пуно. Многи су долазили само да виде те раке. Али, онда најинтересантније, односно најжалосније, било је кад сам их довео на отворене раке на којима је било и дјечијих лобања. Лобања на којима су се видјели трагови пушчаних зрна. Тако, једна лобања била је од малог дјетета, можда једно 4-5 година старог, како бих ја могао да претпоставим, гдје су се мајке које су изгубиле дјецу расплакале, нека је дозивала Стево, нека - Перо, нека - Миле, нека - Јово, и тако разноврсна имена јер мајкама је била та лобања као да је од њезиног

дјетета Пере или Миле. Касније, кад је 1957. године вршено ископавање гробница, те кости нису пронађене јер их је однијела Уна...”.

Колико је костију Уна однела тих педесетих година, када су били велики поводњи, тешко је и претпоставити. Босанскодубички таксиста Раде Јелисавац сећа се да је по ослобођењу са друговима одлазио на купање у непосредној близини “Кречана”. Дно тада бистре Уне било је покривено костима.

Сада би било занимљиво на тренутак пратити шта се дешава са дубичким парохом Стојаном Савићем, након што је посветио кости и гробове несрећних жртава “Дубичких кречана” које су раскопавали и развлачили сеоски пси.

Након овог пијетета исказаног земним остацима мученика из “Дубичких кречана” следила је, маја месеца 1946. године, пресуда Окружног суда у Сиску, по којој је поп Стојан проглашен кривим. О чему се заправо ради, показаће жалба протојереја ставрофора Дубице, Стојана Савића, на ову пресуду од 4. маја 1946. године.

“Пресуду побијам због погрешне оцјене доказа и због недостатка у поступку и због одлуке суда о казни.

Побијаном пресудом оглашен сам кривим за дјело да сам неутврђеног дана школској дјечи казао: ‘Зашто волите Тита, он није наш, он је Шокац, који су нас четири године пратили и тукли.’

Ово дјело нисам починио и далеко је од мене да бих га могао учинити.

За ово дјело пресуда се оснива на исказима свједока и то дјеце... Све су то мала дјеца I и II разреда основне школе. Једини одрасли свједок је мати дјеце, али и она свједочи посредно, наиме само о том шта су јој тобоже говорила њена дјеца...”.

У својој одбрани парох Савић наводи податак да су одмах после пријаве коју су деца (на нечији наговор) поднела Народном одбору, учитељице провеле дисциплинску истрагу о тој пријави и преслушале су сву децу I и II разреда. Резултат је био да су сва деца, њих 24, истакла да протојереј Стојан није вређао маршала Тита.

“...У својих 54 године свештеничке службе нисам никада ширио ни националне ни вјерске нетрпељивости, па ме боли да сада у дубокој старости будем за тако нешто оптужен и осуђен. Био сам одувјек присташа братства и јединства наших народа, припадао сам самостално-демократској странци, био сам у опозицији према београдским диктаторским режимима, са Хрватима сам увијек сарађи-

вао и живио, па и данас са њима у Дубици живим у најбољим односима и од мене је далеко свака мисао да бих нашега Тита вријеђао... Дјела и заслуге маршала Тита за све наше народе, а поготово за Србе, када су његови партизани били нама једина заштита од усташких, четничких и окупаторских прогона и злочинстава – сувише су велика да сваки поштени Србин не би то признао...

И када бих био крив, казна је престога (казна се састојала у протеривању у родно село у Лици – прим. М. Р.). Ја сам стар 76 година и неспособан за икакав рад. У свом родном мјесту Подуму у Лици немам никакве ближе родбине, немам имовине нити средстава за живот, а изгон у то мјесто значи за мене у мојој старости што и пресуда за смрт."

Жалбу проте Савића Врховни суд Хрватске није уважио и није га ослободио кривице због "почињеног кривичног дјела увреде части на штету маршала Тита", доказаног на основу "свједочења" двоје деце старе од 8–10 година, која и нису била на настави тог 29. јануара 1946. године када је "почињено" инкриминисано дело. Истина, суд је само преиначио казну и протојереј дубички Стојан Савић није протеран у родни Подум, јер тамо, од некадашњег села од око 700 становника, усташе нису оставиле ни камен на камену, него је остарелом протојереју ставрофору Стојану Савићу као принудно место боравка одређен Београд, где му је живела кћерка. Очигледно се овом дубичком православном свештенику судило за нешто сасвим друго, што је, у ствари, прво. Осим посвећивања гробова – трагова масовних злочина и Холокауста у "Дубичким кречанама", ту је било и суђење Савићевом "колеги", дубичком жупнику фра Алојзију Венку, ратном злочинцу који је од првих дана НДХ позивао на уништење српског народа у овом делу Баније и по сваку цену се морала наћи било каква симетрија, као што је то био "обичај" у то време.

Десетак година касније, на локалитету "Дубичких кречана" биће подигнут скроман споменик, на којем ће стајати натпис: "На овом мјесту биле су злогласне кречане у којима су фашистички крволоци спаљивали људе, жене, дјецу". О усташама нигде ни речи. На позивници за "свечану сахрану" скупљених посмртних остатака више од 7.000 жртава 4. августа 1957. године каже се како "у фашистичком логору Кречане положило је своје животе на стотине и хиљаде Срба и Хрвата".

Marko Ručnov

“Dubica Lime Plant”

Originally published in Marko Ručnov’s book “Zašto Jasenovac” (Belgrade 2001, p. 69-83), this text is now published with the author’s consent. This is another in a series of execution sites of the Jasenovac Concentration Camp system, where inmates endured both mental and physical agony. “Dubica Lime Plant” was located 2-3 km from Dubica toward Kostajnica, on the left side of the road that connects these two old Banija towns, or some twenty kilometres southwest of Jasenovac. The establishment of “Dubica Lime Plant” by Maks Luburić was driven by a significant demand for construction materials, particularly lime. The operational model and treatment of inmates were directly transposed from the Jasenovac ‘brick factory’ to this illicit counterpart, resulting in a similar pattern of mistreatment and grim conditions. Factors such as malnutrition, excessive labour, and the cruel behaviours of the Ustasha regime contributed to the distressingly high mortality rate. In 1957, at the initiative of the surviving family members, large-scale excavations were carried out at this site, led by Gojko Buzadžić, a Dubica region veteran. This initiative unearthed 6,774 skulls. A total of 120 children’s skulls alongside 130 female skeletons were unearthed within one grave.

Студије о рату и геноциду

Studies of War and Genocide

Sudbina Ive Volnera (Wollnera) - pisma iz logora -

Dejan Motl

viši kustos istoričar
dejanmotl@jusp-donjagradina.org

Originalni naučni rad

УДК 341.485(=411.16):929Волнер И.

COBISS.RS-ID 139091201

DOI 10.7251/TOP2309071M

Apstrakt: U Jevrejskom istorijskom arhivu u Beogradu nalazi se zbirka dopisnih karti i logorskih dopisnica iz perioda Nezavisne Države Hrvatske. U ovom radu objavićemo hronološki transkript 24 dopisnice koje je zagrebački Jevrej Ivo Volner slao najčešće roditeljima iz različitih logora. Dopisnice iz Koprivnice i Gospića su dopisne karte koje su bile u upotrebi u Kraljevini Jugoslaviji, dok su dopisne karte iz jasenovačkih logora bile posebne dopisno-povratne karte štampane za ustaške logore. Na većini dopisnica vidljiv je otisak pečata da su pisma cenzurisana tako da iz njihovog teksta ne možemo saznati stvarne osjećaje ovog mladića. Namjera rada je da putem dopisnica predstavimo tragičnu sudbinu zagrebačkih Jevreja u Drugom svjetskom ratu.

Ključne riječi: Holokaust, ustaše, logori, dopisnice, Jasenovac.

Uvod

Ivo Volner rođen je u Zagrebu 24. 7. 1920. godine. Bio je student i član jevrejskog pjevačkog društva Ahtud. Na koncertu ovog društva, održanog u februaru 1940, Ivo je izvodio klavirsku pratnju za operskog pjevača Lea Mirkovića Friedmanna.¹ Otac Gustav i majka Margit (Marguerite) osim njega imali su i ćerku Miru, rođenu u Zagrebu 19. 1. 1923. Gustav je zajedno s bratom Hugom držao veletrgovinu "Hugo

1 Tamara Jurkić Sviben, *Glazbenici židovskoga podrijetla u sjevernoj Hrvatskoj od 1815. do 1941. godine* (doktorski rad), str. 318

Wollner i drug", koja se nalazila u tadašnjoj Nikolićevoj ulici na broju 14. Hugo je bio oženjen Elzom, s kojom nije imao djece.²

Progon zagrebačkih Jevreja započeo je ubrzo po uspostavljanju Nezavisne Države Hrvatske. Rasnim zakonima od 30. aprila i nizom narednih zakona³ diskriminirani su kao građani i državljani, a i sama njihova egzistencija dovedena je u pitanje. Vlastitu imovinu nisu smjeli prodavati, nisu smjeli raspolagati ušteđevinom u bankama. Sve poslove u jevrejskim trgovinama, preduzećima, fabrikama, preuzimao je ustaški povjerenik. Ubrzo su ustaške vlasti počele hapsiti i deportovati Jevreje u logore. Prvo veće hapšenje u Zagrebu desilo se 29. maja 1941. godine. Radilo se o grupi od 165 jevrejskih mladića od 17 do 25 godine starosti, srednjoškolaca, studenata i članova sportskih udruženja. Već sutradan ova grupa je preko Križevca deportovana u Koprivnicu. Njima je rečeno da će nekoliko sedmica boraviti na đачкој radnoj obavezi i da će se nakon tog perioda vratiti kući.⁴ Među njima bio je i Ivo Volner.

Pisma iz Koprivnice

Logor Danica kod Koprivnice osnovan je u drugoj polovini aprila 1941. Bio je smješten u nekadašnjoj fabrici hemijskih proizvoda Danica koja se nalazila na sjevernoj periferiji grada. Pored je prolazila željeznička pruga, a direktan kolosijek je zbog potreba industrije ulazio u samu industrijsku zonu.⁵ Zadatak da od napuštenih industrijskih objekata

2 Zeev Milo, *Tako je to bilo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941-1945) sa opširnim historijskim pregledom toga razdoblja*, 163

3 Zakonska odredba o državljanstvu, Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda, Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda, Naredba o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih tvrtki, Zakonska odredba o sprečavanju prikriivanja židovskog imetka, Zakonska odredba o obveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća...

4 www.antifasisticki-vjesnik.org (pristupljeno 3.2.2023). Roditelji su ministru unutrašnjih poslova uputili pismo, u kojem mole da se djeci dozvoli odlazak kući jer su sa sobom ponijela ljetnu garderobu a zima se već polako približava. Pismo nije datirano ali se iz sadržaja može pretpostaviti da je pisano u drugoj polovini septembra, kada većina omladinaca više nije bila u životu.

5 Franjo Horvatić, *Logor Danica u Koprivnici*, str. 43, u Podravski zbornik, No. 1, 1975.

formira logor dobio je ustaški emigrant Martin Nemes.⁶ Za logor su korišćeni sljedeći objekti: jednospratna zgrada sa četiri stana, jedna drvena baraka, konjušnice, garaža, zgrada sa pet kancelarija, laboratorija sa dvije prostorije i glavna hala veličine 240 x 36 metara. Prvi transport zatočenika stigao je krajem aprila. U sedam vagona dovedeni su Srbi sa područja Garešnice.⁷ Zatim slijede transporti iz Zagreba, Bjelovara, Karlovca, Ogulina, Sarajeva, Bijeljine i drugih mjesta. U logoru je bilo najviše Srba i Jevreja. Bilo je i nešto komunista, kao i pripadnika lijevog krila Hrvatske seljačke stranke. Osim muškaraca, u logor su deportovani i žene i djeca.⁸ Osnivanjem logora smrti Gospić-Pag-Jadovno logor Danica se brzo praznio ali i ponovo punio. U aprilu 1942. godine logor je rasformiran.⁹

Po dolasku u logor jevrejski omladinci su bili smješteni s ostalim zatočenicima. Išli su raditi u selo Drnje, gdje su zatrpavali rovove i ostale fortifikacijske objekte ostale iza jugoslovenske vojske. Na molbu Židovske bogoštovne općine Zagreb upućene Ustaškom redarstvu – Židovskom odsjeku u Zagrebu 11. juna, dozvoljeno je da se omladinci presele u Koprivnicu u prostorije Uljare, tj objekte nekadašnje fabrike ulja.¹⁰ Trebalo je da im bude organizovana kuhinja o trošku Židovske bogoštovne općine Zagreb, kao i medicinska njega. Ovakav status jevrejskih omladinaca izazvao je revolt Ustaškog povjereništva za grad i Kotar Koprivnicu, koje u dopisu Ustaškom redarstvu – Židovskom odsjeku u Zagrebu od 30. juna zahtijeva da se oni, kao i oni Jevreji iz Koprivnice koji su još uvijek slobodni, zatvore u jednu zgradu unutar logora Danica i da se drže pod najstrožom pažnjom dok se ne stvore uslovi da se oni odstrane iz Nezavisne Države Hrvatske.¹¹

6 Марко Ручнов, *Защито Јасеновац*, стр. 328; Martin Nemes (Koprivnica, 1890. – Koprivnica, 1947). Nekadašnji trgovac brašnom 1933. prebjegao je u Mađarsku u ustaški kamp u Janka Pusti, gdje prolazi terorističku obuku. Oko 14. aprila 1941. vraća se u Hrvatsku i postaje povjerenik za grad i Kotar Koprivnicu, gdje ubrzo osniva logor Danica. Isticao se hapšenjima i mučenjima logoraša Danice ali i građana kotara. Poslije rata osuđen je na smrt. Kazna je izvršena vješanjem 17. marta 1947. u krugu nekadašnjeg logora.

7 Franjo Horvatić, n. d., str. 44.

8 Mirko Peršen, *Ustaški logori*, str. 70.

9 Isto, str. 72, 75.

10 Na području nekadašnje uljare danas se nalazi fabrika "Podravka" (prim. aut.).

11 Narcisa Lengel Krizman, Mihael Sobolevski, *Hapšenje 165 židovskih omladinaca u Zagrebu u svibnju 1941. godine*, u Novi Omanut, br. 31, str. 7.

Iz perioda dok je Ivo Volner bio logorisan u Koprivnici imamo sačuvanih 12 dopisnih karti koje je poslao svojim roditeljima. Dopisnice su bile iz perioda Kraljevine Jugoslavije pa se na njima nalazi i ćirilicko-latinički otisak imena nestale Kraljevine. Na nekim dopisnicama je oštećeno ime primaoca ali se iz samog njihovog sadržaja vidi da su upućene roditeljima. Važno je i to da se na njima nalazi službeni otisak da su pregledane tj. da su cenzurisane. Uprkos tome ponekad su omladinci svojim porodicama uspijevali predočiti uslove u kojima su boravili u logoru Danica. Tako je Mišo Montiljo svojoj porodici napisao: "Pozdrav od Fambria i Haftuna", što na ladino jeziku znači "pozdrav od gladi i batina".¹² Sve dopisnice Ivo je datirao tako da su poređane hronološki. Ponekad se na prednjoj strani dopisnice (aversu) osim adrese nalazi i tekst koji je dopisan zbog manjka prostora na drugoj (revers) strani karte. U transkripciji teksta eventualne pravopisne pogreške nisu ispravljane.

1. dopisnica - pisano drvenom olovkom (poštanski žig: Križevci 31.V.41)

Wollner Hugo
Zagreb
Nikolićeva 14

Idemo zatrpavati rovove!

3-4 tjedna!

Križevci,

svi su vrlo pristojni i kolegijalni. Budite bez brige. Idemo u Drnje.

Sa svima se odlično slažemo. Obavestite sve Ivo

2. dopisnica - pisano drvenom olovkom (poštanski žig: Koprivnica 2. VI.41)

Hugo Wollner i drug
Zagreb
Nikolićeva 14
Adresa:¹³
Ustaški stan - Koprivnica

¹² Novi Omanut, br. 34/35, str. 21.

¹³ Podvučeno u originalu. I ostale riječi podvučene u dopisnicama biće na isti način označene (prim. aut.).

“Danica d.d.”

Posjeti uz odobrenje Ustaškog stana u
Zagrebu

31/5

Dragi roditelji, sretno stigli, svi zdravi. Šaljite mi mali paket slanine i salame. Možete i pisati. Ljubi Vas sve Ivo

3. dopisnica - pisano drvenom olovkom (poštanski žig: Koprivnica

3.VI.41)

Wollner
Zagreb

Svi smo ovdje zdravi i u redu i mirno radimo. Molim obavijestite
moje. Rukoljub i pozdrav Saša¹⁴

Rukoljub Boris¹⁵

3/6

Dragi moji, usput kroz vlak u Koprivnicu, idući na rad, pozdravljamo
Vas. Radimo svaki dan 3h. Hodamo ukupno 14 km dnevno. Inače nam
je dobro te se niš ne brinite. Svi smo već crni. Pošaljite nam pakete jela
i toalet papira. Javite nam se. Sve Vas ljubim Ivo

4. dopisnica - pisano drvenom olovkom (poštanski žig: Koprivnica)

Gđa

Zagreb

P.S. Hvala na paketu. Molim za 12 dana puno manje.

5/6

Mili naši, jučer sam primio tatinu kartu. I kod nas je sve u redu,
svima je dobro. Paket sam upravo primio, pu... previše. Radimo svaki
drugi dan. Javite ako znate, kako dugo će Mirin brat¹⁶ ostati na dopustu!

14 Aleksandar (Jakoba) Vajs (Weiss), rođen u Zagrebu 1921. godine. Bio je student
tehlike. Ubijen u logoru Jadovno; Ђуро Затезало, *Јадовно - комплекс усташких
лојора*, str. 586.

15 Boris (Eduarda) Rozenvaser (Rosenwasser) 1921-1942. (prim. aut.).

16 Izbjegavanje cenzure. Očigledno se raspituje znaju li roditelji koliko bi trebalo da
bude na “radnoj obavezi” (prim. aut.).

Milan mi je rekao 4-6 tjedana. Molim limune, čokolade, šećer, i deku pošaljite ali ne puno.

Vas ljubi Vaš Ivo
Rukoljub Boris
Živi smo i zdravi
Rukoljub Božo¹⁷

5. dopisnica - pisano drvenom olovkom (poštanski žig: Koprivnica)

Madame
Elsa Gati¹⁸
Zagreb
12/6

Mili moji,

Danas ne radimo, te Vam pišem. Vaše 2 karte i 3 paketa sam primio, ali je bolje, da mi za sad pakete ne šaljete poštom, već nekom osobom ili možda preko općine. Tu nema ništa novog i nije sigurno kad ćemo se seliti. Pošaljite molim debele šlake, limune i šećer.

Ljubi Vas Ivo

6. dopisnica - pisano drvenom olovkom (poštanski žig: Koprivnica

18.VI)

Gosp.
Gustav Wollner
Zagreb
Nikolićeva 14

Mira, pitaj Kikija zašto ne odgovara?

15/6

17 Božo (Ferdinand) Švarc (Schwarz), rođen u Zagrebu 1920, a umro 2007. u Beogradu (prim. aut.).

18 Ivina tetka Elza Elizabet (Erzsébet), rođena sestra Margit, bila je udata za Samuela Gattija (Gatti), vlasnika fabrike "Sljeme", koja je proizvodila kofere. Do početka Drugog svjetskog rata ova porodica je posjedovala nekoliko prodajnih objekata u Zagrebu. Nakon boravka u Crikvenici internirani su u logor kod Kraljevice, a zatim i logor na Rabu. Nakon kapitulacije Italije ostali su na tom ostrvu, da bi zatim u proljeće 1944. bili deportovani u Aušvic, gdje su ubijeni.

Dragi roditelji, molim da mi prijem mog lista odmah potvrdi te. Ujedno mi na karti saopćite, što ste mi u pojedinom paketu poslali, jer se stvari katkad pomješaju, i izgube. Čuli smo da će doći jedna grupa deč ka da nas zamijeni, jel istina? Dragi roditelji, Vama čestitam svadbeni dan, malo drugačije nego obično, ali u nadi da ću Vas skoro vidjeti.

Sve vas ljubi vaš
Ivo

7. dopisnica - pisano ljubičastom tintom (poštanski žig: Koprivnica 18. VI)

Madame
Elza Gati
Zagreb

Upravo primio pismo od Marjane.
17/6.

Mili moji, jučer primio 2 karte i pismo. Miri čestitam. Ako index niste podigli, molim onda kod rektora da to učinite. Vjerovatno se uskoro ne selimo u uljaru. Hrane dobivamo svi jednako preko općine. Drago mi je da je i kod Vas sve u redu. Pišite mi još uvijek na istu adresu. Šlape nisam dobio, niti kapi, niti limune. Deku je topla. Jučer smo fasovali čak puter, jaja ali i luk. Možda se skoro vidimo! Do onda ljubi Vas vaš sin

8. dopisnica - pisano drvenom olovkom (poštanski žig: Koprivnica 19.VI)

Madame
Zagreb

Rukoljub Božo i Boris
19/6

Dragi roditelji, sad je..., idemo na rad, te se žurim da vam napišem par riječi. Juče sam primio obe karte od 17/6. Šah se onda izgubio dok sam sve drugo dobio. Mira me pita s kim spavam. Dakle, sa Sašom, Borisom i ostalih 598 koliko nas sve skupa ima u baraki. Osim toga s menažerijom¹⁹ gamadi. Javiću Vam se uskoro opet. Ljubi vas Ivo

¹⁹ *Menažerija* (franc. ménagerie), zvjerinjak; zbirka i izložba živih životinja, posebno divljih i egzotičnih životinja (prim. aut.).

**9. dopisnica - pisano drvenom olovkom i ljubičastom tintom
(poštanski žig: Koprivnica 20.VI)**

Gospodin
Gustav Wollner
Zagreb
Nikolićeva 14

Šalje Ivo Wollner
Koprivnica - Danica logor²⁰

20/6

Mili moji,

upravo sam primio paket sa jastukom i hlačama, sve je jako dobro, mnogo hvala. Veš nam peru u Koprivnici, već smo ga dobili. Hrane ima, pa ni u čemu ne oskudijevamo. Ima li šta novo u dućanu, odnosno u dućanu Gatijevog²¹ sina? Javite mi se malo opširnije, u pismu. Sve Vas mnogo ljubi Vaš Ivo

10. dopisnica - pisano drvenom olovkom (poštanski žig: Koprivnica 21.VI)

Gospodin
Gustav Wollner
Zagreb
Nikolićeva 14

20/6

Dragi tata i mama,

jučer sam dobio paket sa hlačama, danas sa jesteninama. Sve sam primio u redu, samo su mi hlače premale, te ih Saša nosi. Moje stare su dobre. Također smo od općine dobili veću pošiljku hrane. Za sad, molim Vas, nemojte mi više ništa slati, jer čini se, da ćemo se uskoro vratiti. Čaj pijemo svaki dan, te nam, hvala Bogu, ništa ne fali. Ljubi Vas sve Vaš Ivo

20 Ovaj dio dopisan je ljubičastom tintom. Rukopis se razlikuje od ostatka pisma (prim. aut.).

21 Vidi napomenu 18.

11. dopisnica - pisano drvenom olovkom (poštanski žig: Koprivnica 30.VI.)
Zagreb

28/6

Mili upravo primio Din 100, isto Saša. Isto tako primili oba paketa u potpunom redu. Svi smo zdravi i dobro. Mnogo hvala za sve, sad zbilja ništa ne trebamo.

Sve Vas ljubi Vaš Ivo.

Rukoljub i pozdrav Saše

Pisma iz Gospića

Jevrejski mladići iz Zagreba, kao i mnogobrojni drugi logoraši logora Danica, u stočnim vagonima su dopremljeni u Gospić gdje je bio formiran novi logor. U zgradi Okružnog suda nalazio se upravni aparat logora, a ćelije kaznionice korišćene su za zatvaranje deportovanih ljudi. Za razliku od logora Danice, gospićka grupa logora osnovana je isključivo s ciljem fizičkog uništavanja. Iz Gospića, tj. zgrade suda koji je koristio kao sabirni logor, ljudi su sprovedeni u neki od dislokacija logora u kojem su ubrzo bili likvidirani. Najviše ih je pogubljeno na planini Velebit gdje je bio logor Jadovno. Tijela ubijenih bacana su u neku od brojnih obližnjih jama. Dio zatočenika sproveden je do Karlobaga, a zatim brodovima prevožen na otok Pag. Tu su odvajani muškarci od žena te upućivani u logor Slana odnosno Metajna. Do kraja avgusta 1941. godine gospićka grupa logora je zatvorena jer je italijanska vojska okupirala teritoriju na kojoj su se oni nalazili.²²

Nakon što su stigli u Gospić, 165 jevrejskih omladinaca deportovano je u pravcu logora Jadovno. Tamo će se većini izgubiti trag. Desetorica mladića iz ove grupe, zahvaljujući školskom drugu, ustaškom natporučniku Janku Mihaloviću,²³ nakon nekoliko dana boravka u logoru

²² Vidi više u: Ђуро Затезало, *Јадовно - комплекс усџашких лоџора*.

²³ Марко Ручнов, *Зашиџо Јасеновац*, str. 313; Janko Mihalović, ustaški natporučnik. Bio je zadužen za političke zatočenike kaznionice u Gospiću. Neposredno je odlučivao o odvođenju pristiglih Srba i Jevreja u logore na Pagu i Jadovno ili kaznionicu Okružnog suda. Još na željezničkoj stanici u Gospiću dočekivao je transporte i pravio selekciju. Nakon zatvaranja logora u Gospiću postao je komandant ustaškog logora u Jastrebarskom. Godine 1944. pobjegao je u Italiju, gdje je služio kao avijatičar.

Jadovno izdvojena je i odvedena u kaznionicu u Gospiću. Sutradan su određeni u radnu grupu koja je imala zadatak da čisti ulice Gospića. To su bili: Ivo Volner, Boris i Viktor Rozenvaser (Resenwasser), Dragan Mautner, Srećko Tkalčić, Saša Blivajs (Bluhweiss)²⁴, Ervin Gutman (Guttmann), Miljenko Aleksander, Božo Švarc (Schwartz).²⁵ Smješteni su u bivši hotel Evropa, u kojem je bio Ustaški stan. Hranili su se zajedeno s ustašama, a nešto kasnije i u gostionici oduzetoj od njenog vlasnika srpske nacionalnosti, koji je potom i ubijen. Saša Blivajs je ubrzo oslobođen zahvaljujući ustaši Juci Rukavini²⁶ kojeg je njegov otac, inače doktor, liječio za vrijeme bivše Jugoslavije.²⁷ Ostatak grupe je tražio da se nadomjesti njegov odlazak nekim drugim jevrejskim omladincem iz logora Jadovno ali su ih ustaše odbile. Na kraju im je dozvoljeno da priključe Emila Frajndliha (Freundliha), koji se isto tako nalazio u Gospiću.²⁸ Sredinom avgusta ova grupa jevrejskih mladića je

Nakon rata proglašen je za ratnog zločinca. Ђуро Затезало, *Јадовно - комплекс усташких логора*, str. 107.

- 24 Jaša Romano, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945. žrtve fašističkog terora i učesnici u narodnooslobodilačkom ratu*, str. 199; Blivajs Aleksandar bio je student medicine. Nakon što je pušten iz Gospića dospio je u italijansku okupacionu zonu a kasnije i logor na Rabu. U septembru 1943. sa Raba se priključio NOV-u . Bio je na sljedećim dužnostima: referent saniteta bat. 4. brigade 13. divizije; ref. saniteta 2. brig. 35. divizije; ref. saniteta 43. divizije. Demobilisan je u činu poručnika. Nosilac je dva vojna odlikovanja. Poslije rata završio medicinu i specijalizirao ginekologiju. Bio je docent na Medicinskom fakultetu u Zagrebu. Umro je 1993. u Zagrebu.
- 25 Iako se spominje gupa od 10 omladinaca u Gospiću, nismo uspjeli utvrditi identitet jednog od njih (prim. aut.).
- 26 Марко Ручнов, n. d., str. 393; Juraj Juco Rukavina, ustaški pukovnik i austrougarski oficir (Perušić, 1898. - Zagreb, 1945). U Kraljevini SHS penzionisan je kao žandarmerijski kapetan krajem dvadesetih godina, a ustaškom pokretu pristupa 1932. god. U junu 1941. već je promaknut u ustaškog pukovnika a njegova "Lička bojna" čini neviđena zvjerstva po srpskim selima. Zajedno sa velikim županom Juricom Frkovićem i šefom redarstva u Gospiću Stjepanom Rubinićem Bradom organizuje logore u Gospiću i Jadovnom na Velebitu. Tokom rata obavljao je najviše vojne dužnosti u ustaškoj vojsci. Juna 1945. osuđen je na smrt i streljan.
- 27 Ђуро Затезало, n. d., str. 118.
- 28 Emil Frajndlih bio je student na Medicinskom fakultetu u Zagrebu. On je bio uhapšen 17. maja i iz Kerestinja je 15. juna deportovan u Gospić. Zatvoren je bio s većom grupom jevrejskih porodica u zgradi kina ali se povremeno uz ustašku stražu kretao gradom. Tako je sreo i svoje prijatelje iz Zagreba koji su radili na čišćenju ulica. Nekoliko dana nakon što se priključio ovoj grupi, čisteći ulice on je susreo svoje roditelje, koji su s propisnicama ustaškog redarstva za sebe i njega, da mogu putovati u italijansku okupacionu zonu, došli u Gospić. Ne znajući šta da rade, njegovi roditelji su iznajmili sobu i ostali u Gospiću.

iz Gospića odvedena u 3 km udaljeni sabirni logor Ovčara,²⁹ smješten na nekadašnjem imanju srpske porodice Maksimović.³⁰ Nakon nekoliko dana boravka u ovom logoru, 20. avgusta svi logoraši su dobili naređenje da krenu prema željezničkoj stanici. Na putu prema stanici, Emilu Frajndlihu je preko noge prešlo zaprežno vozilo pa je umjesto na stanicu odveden u bolnicu. Zahvaljujući doktoru Anti Fulgosi,³¹ koji ga je primio, uspio je izbjeći transport u unutrašnjost. Zajedno s roditeljima uspio je doći do Crikvenice, koja je pripala italijanskoj okupacionoj zoni.³² Ostali preživjeli logoraši gospićkih logora smrti preko logora u Jastrebarskom deportovana je u novoosnovane logore u Jasenovcu. Među njima su i devetorica Jevreja, zagrebačkih omladinaca.

Bivši hotel Evropa u Gospiću

- 29 Sabirni logor Ovčara nalazio se na 3,5 km udaljenosti od kaznionice Okružnog suda. Činilo ga je nekoliko objekata koji su ranije služili kao štale za stoku, veličine 30 x 10 metara, silos, cisterna i jedan stambeni objekat. Ђуро Затецало, n. d., str. 152–153.
- 30 Matija Maksimović, trgovac, vlasnik štamparije i knjižare, posjedovao je i staje koje su pretvorene u sabirni logor. Zajedno sa nekoliko članova svoje porodice Matija je ubijen a njegova imovina oduzeta.
- 31 Ante dr Fulgosi, spasio je na sličan način i Evu Akerman rođ. Krajanski. Od strane države Izrael proglašen za pravednika među narodima.
- 32 Dr Emil Freundlich, *Tragedija židovskih omladinaca u Zagrebu*, u *Mi smo preživjeli...: Jevreji o Holokaustu*, 3, str. 185.

Iz Gospića imamo pet dopisnica. Kao i iz Koprivnice, i ove su dopisnice pisane na običnim dopisnim kartama iz perioda Kraljevine Jugoslavije. Sve je datirao sam autor, a kod nekih je oštećeno ime primaoca. U transkripciji teksta eventualne pravopisne pogreške nisu ispravljane.

12. dopisnica - pisano ljubičastom tintom (poštanski žig: Gospić 21.VII.41).

Gospodin
Gustav Wollner
Zagreb
Nikolićeva 14

Pišite odmah je li se Saša javljao. On nije daleko odavle. Trebam čaja i šećera, limune. Moja adresa je

I.W.
Ustaški stan
bivši hotel Europa
Gospić
Pošaljite na tu adresu molim
200.-

Gospić 21/7

Mili, konačno uspostavljam vezu s Vama, nakon odulje stanke. Tu se nalazim ja s 9 drugova dodijeljenih na rad. Spavamo u kasarni, b. hotel, isto jedemo vrlo dobro. Uopće sad nam je odlično, krećemo se slobodno gradom. Samnom su Boris, Božo, Srećko i dr. Saša W. nije s nama, on je s ostalim dečkima drugdje, i njima je dobro. Molim vas, pošaljite mi 3-4 košulje, 3 gaće, 4 sokne i 1 par cipela (polu). Sav moj veš ostao je u Kopr. na pranju. Ja ću raditi u garaži. Pošalji te molim i stvari koferom od g. Gatija. Pišite prvo kartu da vidim kako je vama, šta je novo. Trebam i onaj stari beli kaputić. Ljubi Vas Ivo

13. dopisnica - pisano drvenom olovkom (poštanski žig: Gospić 25.VII.41)

Cij. gđa.

Elza

Zagreb

24/7

Dragi moji, danas sam primio ono mamino pismo, sretan sam da se opet dopisujemo. Mnogo hvala na čestitki, to je prvi put da moj rođendan ne slavimo skupa! Danas sam kod onog tatinog poslovnog prijatelja dignuo Din 1.000., puno hvala. Isto tako, danas me nagovorio onaj poznati od onkla Richarda te mi ponudio svu pomoć. Međutim, kako mi ništa ne treba osim kruha, to mi on obećao da će mi peći kruh. Molim zahvalite se u moje ime o. Richardu za njegovu susretljivost. Najhitnije što mi treba su veš i polucipele, no sigurno ću to uskoro dobiti. Za koji dan Vam šaljem opširno pismo. Svi su snama vrlo uslužni i dobri. Ja očekujem Vaše opširno pismo. Za sad još ne znam kamo da mi adresirate poštu, jer nemam još stalne adrese, možda bi bilo dobro na o. Richardovog prijatelja? Na onog tatinog posl. prijatelja nemojte pisati, vidio sam da mu baš nije najzgodnije. Inače nama je ovdje Bog bogova, neiskazano smo sretni da smo tu. O Saši ću Vam sve javiti u pismu. Neka mu roditelji ne budu zabrinuti, nije mu zlo. Možda ću ja moći da mu se odavle

14. dopisnica - pisano drvenom olovkom (poštanski žig:Gospić 30.VII.41)

Zagreb

30/7

Dragi mama i tata! Nadam se da ste primili danas moj list. Hoće li ko doći ovamo? Gledajte svakako, koliko god možete, da Mirin brat³³ dođe što prije kući jer je sad najzgodnija prilika, a moglo bi se desiti da otputuje naglo kamo dalje, otkud ne bi mogao tako lako doći. No to je naravno samo moja pretpo-

33 Autor smatra da je ovdje Ivo, inače Mirin brat, izbjegavajući cenzuru, roditeljima pokušao reći da ga probaju vratiti kući (prim. aut.).

15. dopisnica - pisano drvenom olovkom (poštanski žig: Gospić 1.VIII.41)

Cij. gđa
Zagreb

1/8

Moji mili zlatni roditelji i svi ostali jučer sam dobio Vaš kofer sa svim stvarima, puno puno hvala. Isto tako sam primio pisma. Iako od gosp. A. paket još nisam dobio, jer ga nema tu, mislim da isti nije izgubljen. Mislim da Mira ide svakako Anti ali meni bi bilo najmilije da idete i Vi s njom, za mene se ne brinite, sad sam dobro opskrbljen i odjećom i hranom. Saši je poslan paket po g. M. Gospodična neka dođe svakako što prije, makar na 1. dan. Jučer prije podne boravila je tu Hilda, samo me nažalost nije našla, jer sam radio. Sad ostajem ovdje, ne mislim da ću skoro otići. Gledaću da li teta Fani boravi u Gospiću. Man... sad još ne trebam, imam obje deke. Tješite Weissove, Saši nije zlo, čuo sam. Tatino opširno pismo u svemu odobravam, treba samo požuriti. Mama, budi strpljiva i ne boj se, nismo više djeca. U tih 2 mjeseca sam više naučio od života, nego u 20 godina. Postao sam posve samostalan i iskusan. Pišite mi na dopisnici na p.r. Od gosp. M. ću dići za svaki slučaj Din. 1000 te mu to odobrite ili pošaljite. On je vrlo ljubezan.

P..... puno Vas ljubi , Ivo

16. dopisnica - pisano ljubičastom tintom (poštanski žig: Gospić 12.VIII.41)

Adresa: Gospođa
12/8

Dragi moji mili, nama je i dalje dobro. Gosp. R. je nedvojbeno ustanovio da se teta Fani nalazi tamo gdje sam Vam javio, stanuje u privatnoj kući i jede isto priv. On i još jedan rade stalno da ju premjeste ovamo vjerovatno će uspjeti. Hoće li doći gospodična jer gosp. R. treba svoj kaput, inače ga pošaljite poštom. Je li kod vas sve u redu? Zašto ne pošaljete Miru teti Culuš Ili Milanu? Pišite mi kao obično na M. Ljubi Vas vaš sin

17. pismo (ceduljica) pisano olovkom na običnom listu papira³⁴

18.9.

Mili moji, primio sam dosad svega Kn 500 i veš. Nalazim se na štaciji³⁵ gde tovarimo. Za sad smo svi u logoru, ali nam je dobro, ali ipak nam je u Gospiću bilo lepše. Gđa je vrlo ljubezna. Ovdje su svi Zagrepčani iz mog transporta. Pozdravite sve roditelje naših 10. Verovatno (nije sigurno) se selimo u nov logor u Zagorje za 15 dana. Novca imam dosta
Ljubi Vas sve Vaš Ivo

Dopisnice iz Jasenovca i Stare Gradiške

Za mjesto novog logora odabrano je Lonjsko polje, koje je pripadalo njemačkoj uticajnoj zoni. Blizina rijeka Save i Struga ispostavila se kao idealna za formiranje novog logora. To je, s jedne strane, onemogućavalo bijeg iz logora, kao i eventualne pokušaje napada na njega. Osim toga, to se područje nalazilo na mjestu dodirnih tačaka nekoliko regija (Potkozarja, Banije i zapadne Slavonije) u kojima je srpsko stanovništvo činilo znatan udio. Ustašama je to omogućilo brzo i lako dovođenje stanovništva iz ovih područja, a deportacije su se mogle vršiti pješice, kamionima ili uz pomoć zaprežnih kola. Postojala je željeznička povezanost tog područja sa gotovo svim krajevima Nezavisne Države Hrvatske, jer je željeznička pruga Zagreb–Beograd prolazila kroz sjedište novog logora. Logor je u početku bio smješten izvan naselja Jasenovac, na lokacijama Krapje i Bročice, udaljenim nekoliko kilometara od Jasenovca. Radilo se o logorima I i II u sistemu Koncentracionog logora Jasenovac, smještenim uz samu obalu rijeke Strug. Sredinom decembra 1941. na oduzetom imanju srpske porodice Bačić, koje se prostiralo na istočnoj strani naselja Jasenovac i lijevoj obali Save, na površini od 125 ha, podignut je Logor III. Početkom 1942. godine ustaše su u zapadnom dijelu mjesta Jasenovac postojeće skladište žita i još neke objekte ogradile bodljikavom žicom i tu osnovale novi logor, koji je nazvan Logor IV Kožara. Logor

34 Prema datumu bi trebalo da je ovo pismo tj. ceduljica upućena iz Jasenovca. Moguće da je Ivo bio na nekom radu u samom Jasenovcu tj. na željezničkoj stanici u selu, i da je to iskoristio da roditeljima dostavi pisanu poruku (prim. aut.).

35 Stanica ali i bilo koje mjesto zaustavljanja (prim. aut.).

V u Staroj Gradišci nastao je početkom 1942, pretvaranjem objekata bivše kaznionice u koncentracioni logor.³⁶

Ivo Volner, Božo Švarc, Viktor i Boris Rozenvaser, Dragan Mautner, Srećko Tkalčić, Ervin Gutman i Miljenko Aleksander su, prema sjećanju Bože Švarca, stigli u logor u Bročicama. U svom sjećanju Božo navodi da su bili zajedno sve dok on nije iz logora III Ciglana, krajem 1941, prebačen u Staru Gradišku.³⁷ Kako su imena nekolicine njih na spisku logoraša koji su 9. aprila 1942. slali dopisne karte iz Stare Gradiške (Dragan Mautner, Viktor Rozenvaser, Švarc Božo i Ivo Volner), možemo pretpostaviti da su oni, najkasnije krajem marta 1942, prebačeni u ovaj logor.³⁸ Tada je veći dio logora Ciglana iseljen u Staru Gradišku zbog poplave. I sam Božo Švarc navodi da su nekoliko članova njihove grupe u proljeće 1942. prebačeni u Staru Gradišku gdje su umrli od tifusa. U audio-intervjuu koji je dao za United States Holocaust Museum Memorial, on navodi da su to bila braća Rozenvaser, Boris i Viktor.³⁹ Kako vidimo iz Volnerove dopisnice od 18.06.1942, Boris je tad još uvijek bio živ.⁴⁰ Dragan Mautner i Božo Švarc su u proljeće 1942. premješteni iz Stare Gradiške na logorsku ekonomiju u Feričance, a potom i na ekonomiju u selo Obradovce. Tu je na tragičan način ubijen Dragan Mautner, dok je Božo sa grupom logoraša uspio da pobjegne i preživi Drugi svjetski rat.⁴¹ Od preostale grupe jevrejskih omladinaca koji su iz Gospića dovedeni u Jasenovac, Srećko Tkalčić (rođ. 1920) ubijen je

36 Više vidi u: Ivo Goldstein, *Jasenovac*.

37 Božo Švarc, *Put do slobode, sjećanje na bjekstvo iz koncentracionih logora*, u: *Jevrejski alamanah 1965–1967*, str. 203.

38 Anton Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Dokumenta, knj. 1, str. 203–206.

39 www.ushmm.org, Oral history interview with Bozo Svarc (pristupljeno 23. 5.2023).

40 www.yadvashem.org (pristupljeno 29.5.2023); Na internet stranici Yad Vashema, u bazi žrtava Holokausta našli smo podatke o braći Rozenvaser. Izvor je, kako je navedeno na internet stranici, List of Jews from Zagreb and the surrounding area including their fate and details of the damage caused to their property, Letters A-W, 1945. tj. Popis Jevreja Zagreba i okoline i njihove sudbine koji je sprovela Židovska općina Zagreb. Za braću Rozenvaser podatke je dala njihova majka Zora. Za Borisa (rođ. 1920) je navela da je bio student medicine i da je ubijen 1942. u Staroj Gradišci. Dvije godine mlađi Viktor je prema njenim podacima ubijen 1945. u Lepoglavi. Potvrdu da je Viktor 1945. godine bio u logoru Lepoglava nalazimo u spisku od 82 logoraša Lepoglave kojima je Židovska općina Zagreb 22. februara 1945. poslala pakete. Njegovo ime je pod rednim brojem 60. JIM: k.25-5a-1/1.

41 Božo Švarc, *Put do slobode*, str. 204; Cadik Danon Braco, *Sasečeno stablo Danonovih*, str. 164.

krajem 1942. ili 1943. godine u Gradini⁴², dok detaljnije sudbine Ervina Gutmana⁴³ i Miljenka Aleksandera⁴⁴ nisu poznate.

Ivo Volner je najkasnije u septembru 1942. je bio u logoru Ciglana.⁴⁵ I Milko Rifer (Riffer), koji je u logoru Ciglana bio od 15. oktobra 1942. do 15. oktobra 1943, pominje ga u svojim memoarima kao člana logorskog orkestra. Orkestar je imao šest violina, čelo, klavir, klarinet, saksofon, dvije trube, bubanj i harmoniku koju je svirao upravo Ivo. Probe su održavane uveče nakon završenog rada. Za originalnu operetu koju

Dragan Mautner je u momentu hapšenja bio student treće godine prava. U Obradovcima je sreo domobranskog poručnika s kojim se znao sa studija. Ovaj je Draganovim roditeljima, koji su još uvijek bili u Zagrebu, prenio vijest da je Dragan živ i zdrav. Roditelji su poslali Draganu pismo u Obradovce, što je bio dovoljan razlog za ustaše da ga ubiju. Cadik Danon, koji je uspio da pobjegne iz Obradovaca, smatra da je Dragan ubijen jer je pismo poslano na običnoj dopisnoj karti, a ne na logorskoj povratnoj dopisnici.

42 Po bivšem logorašu dr Nikoli Nikoliću ubistvo Tkalčića dogodilo se 1943. Nikolić ga opisuje kao simpatičnog i lijepog mladića koji mu je često pomagao u dobavljanju dodatne hrane za bolesne logoraše koji su ležali u logorskoj bolnici. Prema Nikoliću, on je u to vrijeme bio grupnik logorske kuhinje. Prilikom vođenja na stratište Srećko je skočio u "Sablasno jezero", ali su ga izvukli iz vode i ubili u Donjoj Gradini. Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, str. 195-196. Bivši logoraš Jakob Danon navodi da je on bio likvidiran u jesen 1942. kada je izvršena likvidacija logoraša iz logorske ekonomije koja je bila smještena u istočnom dijelu logora Ciglana. Anton Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 3, str. 531.

43 Na internet stranici Židovski biografski leksikon stoji da je Gutmann Ervin rođ. u Zagrebu 1921, a da je ubijen u logoru Jadovno. Prema istom izvoru, majka Elvira je u avgustu 1942. deportovana u Aušvic, dok je otac Lavoslav stradao na nepoznatom mjesu (<https://zbl.lzmk.hr/?p=183>). U bazi podataka Yad Vashema kao mjesto smrti navodi se Jasenovac. Izvor je spisak Jevreja Zagreba i okoline koji su ubijeni 1941-1945. (List of Jews from Zagreb and other places in the region who were murdered, 1941-1945).

44 Miljenko Aleksander, rođen 1924, prema upitniku za žrtve popunjenom u muzej Yad Vashem, nalazi se na jednom obrascu zajedno s ocem Đurom (Gjuro). Za Miljenka je navedeno mjesto smrti logor Jasenovac, dok za Đuru nema podataka o mjestu stradanja. Na listi žrtava nalazi se i njegova majka Ines, za koju u upitniku takođe nije navedeno mjesto stradanja. U knjizi 1 dokumenata o logoru Jasenovac Antona Miletića u dokumentu br. 106 na str. 298 vidimo da se na spisku primljenih 54 osobe 4. juna 1942. u logor u Staroj Gradišci nalaze imena Đure i Ines Aleksander, tako da možemo pretpostaviti da su oboje ubijeni u nekom od jasenovačkih logora smrti.

45 Milan Bulajić, *Jasenovac na sudu, suđenje Dinku Šakiću*, str. 59.

je ovaj orkestar izveo u logoru, "Raj na oceanu", libreto⁴⁶ je napisao Volner.⁴⁷

Prema Indeksu paketarnice,⁴⁸ Ivo je bio raspoređen u građevinsku radnu grupu u kojoj je, prema sjećanjima preživjelih logoraša, bio pisar.⁴⁹ Položaj u logoru donekle mu je bio olakšan okolnostima da je često znao zabavljati ustaše u logoru svirajući im harmoniku. Međutim, početkom juna 1944. ustaše su ga dovele na neku zabavu u Bosansku Dubicu, gdje je trebalo da im svira. Sutradan su donijeli njegovo tijelo, uz obrazloženje da je pokušao bježati.⁵⁰ Poslije toga je uslijedila odmazda ustaša i zapovjednika logora Dinka Šakića,⁵¹ koji je prvo ubio dvojicu logoraša za vrijeme nastupa, a zatim odabrao dvadesetak logoraše iz logorskog orkestra i građevinske grupe bliskih Ivi Volneru i naredio da se likvidiraju.⁵²

Iz logora u Staroj Gradišci i Jasenovcu objavljujemo šest dopisnica. To su bile karte izrađene od kartona presavijenog po sredini. Prva polovina karte bila je namijenjena za zatočenika, a na njoj se ispisivalo ime i prezime primatelja, dok su se na poleđini iste nalazile otisnute linije na kojima se upisivao tekst. Druga polovina bila je povratna karta predviđena da je primatelj otkine i na njoj napiše svoj odgovor zatočeniku koji ju je poslao. Dopisne karte imale su odštampano zaglavlje,

46 Libreto (ital. libretto - knjižica), tekst opere, operete, melodrame ili drugih muzičko-scenskih djela, poput baleta ili pantomime.

47 Milko Riffer, *Grad mrtvih - Jasenovac 1943*, str. 201.

48 Spisak logoraša logora III Ciglana koji su primali pakete (prim. aut.).

49 Anton Miletić, n. d., knj. 2, str. 843, 990.

50 Ivo Goldstein, *Jasenovac*, str. 714. Goldstein navodi, ali bez navođenja izvora, kako su ustaše Ivu odvele na svadbu u Dubicu. Ukrkali su ga u logoru u auto, a on im je odmah počeo svirati, dok su oni pjevali. Pošto je svadba trajala čitava tri dana, tek nakon toga je njegovo tijelo doneseno u logor.

51 Марко Ручнов, *Зашићо Јасеновац*, str. 512-520; Šakić Ljubomir Dinko, ustaški satnik, komandant Logora III - Ciglana (Studenci kod Imotskog, 1921. - Zagreb 2008). Oženio se Nadom Luburić, polusestrom Vjekoslava Luburića Maksa, čime je započeo njegov brz uspon u ustaškom pokretu. U proljeće 1944. postao je zapovjednik logora Ciglana. Poslije Drugog svjetskog rata sa ženom bježi u Argentinu, koja ga je 1998. izručila Republici Hrvatskoj. Iduće godine osuđen je na maksimalnu zatvorsku kaznu od 20 godina. Umro je 2008.

52 Anton Miletić, n. d., knj. 3, str. 495-496, 503-504, 534-535. U izjavama Komisiji za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomagača datim u maju 1945. od strane Milana Duzemlića, Slavka Dobrile i Jakoba Danona, na sličan način se opisuju događaji nakon što je doneseno tijelo Ive Volnera.

koje se vremenom mijenjalo.⁵³ Karte su sadržavale i otisnute rubrike: “Šalje zatočenik: Grupa:...” dok je ispod stajalo “Ime i prezime...:”, a dopisnica iz Stare Gradiške sadržavala je: “Šalje: zatočenik br.” te “Ime i prezime:...”. Karte su imale i odštampano uputstvo: “Saobćenja na hrvatskom jeziku, obiteljske naravi do 20 riječi”, kao i to da je ona “nagrada za dobar rad i vladanje”⁵⁴.

18. Zapovjedništvo sabirnog logora u Staroj Gradišci

Gosp Gustav Wollner
u Crikvenica
ulica Dom Dr Seidl⁵⁵

Šalje: zatočenik br. 763/V
Ime i prezime: Ivo Wollner

Sve uredno primio. Sretan zbog Vas. Thea, šalji dalje pakete i veš.
Dobro i zdrav sam, bez brige.
Ljubi Vas Ivo
Dne 21/4 1942

19. Zapovjedništvo sabirnog logora u Staroj Gradišci

Gosp. Gustav Wollner
u Zagrebu
ulica Savska c. 50

Šalje: zatočenik br. 763
Ime i prezime: Ivo Wollner

Ja i Boris u brizi, jer nemamo odgovore. Javi odmah zašto. Molim šalji nam pakete putem žid. općine, samo marmelade i polucipele.
Ivo
Dne 18/6 1942

53 Zapovjedništvo sabirnih logora, Zapovjedništvo sabirnih logora u Jasenovcu, Zapovjedništvo sabirnog logora Jasenovac, Zapovjedništvo sabirnog logora Stara Gradiška... itd. (prim. aut.).

54 Maja Kučan, *Jedino moje i ostali, Pisma iz logora*, str. 12-13.

55 U pitanju je sanatorij - pansion u Crikvenici.

20. Zapovjedništvo sabirnog logora u Staroj Gradišci

Gosp. Gustav Wollner
u Zagrebu
ulica Savska cesta 50

Šalje: zatočenik br. 763
Ime i prezime: Ivo Wollner

Šalji odmah veliku harmoniku u koferu i dosta nota (narodne, bosanske sevdalinke)

Pozdrav Ivo
Dne 25/6 1942

21. Zapovjedništvo sabirnog logora u Staroj Gradišci

Gospodin Gustav Wollner
u Crikvenici
ulica Štrosmajerova 56

Šalje: zatočenik br. 763
Ime i prezime: Ivo Wollner

Voljeni! Harmoniku, ostalo, te obje karte primio veseljem. Ako moguće, šaljite ponovno športkapu, polucipele, lakcipele pretijesne. Meni dobro! Zdrav!

Ljubi Vas Ivica
Dne 31/7 1942

22. Upraviteljstvo sabirnog logor Jasenovac⁵⁶

Šalje zatočenik: Grupa V
Ime i prezime: Ivo Wollner

Pošt. Gosp. Uzel!⁵⁷
Nikad neću zaboraviti Vašu plemenitost.

⁵⁶ Autor ne posjeduje digitalni avers (prednja strana) ove dopisne karte (prim. aut.).

⁵⁷ Alojz Buljan, Franjo Horvat, *Žrtve Drugog svjetskog rata i poraća na području Novske, Jasenovca, Lipovnja, Banove Jaruge i Lonje*, str. 930; Trgovac i gostioničar iz Međurića u Slavoniji. Vjerovatno je imao prijeratne poslovne kontakte s Ivinim ocem Gustavom.

Vašu kartu i paket primio u najboljem redu, te Vam se najljepše zahvaljujem. Kad Vam bude moguće, molit ću opet podpore. Odgovorite! Uz najljepše pozdrave Zahvalan Wollner
Dne 20/II.1944.

23. Upraviteljstvo sabirnog logora Jasenovac

Mnogo poštovani
Gosp. Franjo Uzel, trgovac
u Međurić
z.p. Banova Jaruga

Šalje zatočenik: Grupa V
Ime i prezime: Ivo Wollner

Od srca zahvaljujem Vašoj dobroti! Paket u redu primio. Veseli me da ste svi zdravi. Kad uzmognete, molim, sjetite me se opet! Mnogo srdačnih pozdrava
odani Wollner

Dne 16. V.1944.

I sama porodica Volner (Wollner) kojoj su upućene većina dopisnica nastradala je u Holokaustu. U ljeto 1941. ocu i stricu, Gustavu i Hugi, oduzeta je trgovina.⁵⁸ Iz logorskih dopisnica koje je Ivo slao u 1942. godini, vidimo da je porodica Volner spas potražila u Crikvenici, na teritoriji pod kontrolom italijanske vojske. Gustav i njegova žena su tu ostali do novembra 1942, kada su ih Italijani zajedno sa drugim Jevrejima internirali u logor kraj Kraljevice. U proljeće 1943. zajedno sa ostalim Jevrejima odvedeni su u logor na Rabu. Tu su ostali i nakon kapitulacije Italije, sve do proljeća 1944, kada ostrvo ponovo zauzima njemačka vojska. Nakon toga su deportovani u logor Aušvic, gdje im se izgubio svaki trag.⁵⁹ U Holokaustu su ubijeni, od bližih članova porodice,

58 Mirjana Jurić, *Analitički inventar, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek*, str. 104.

59 Zeev Milo, *Tako je to bilo*, str. 164.

i Ivina tetka s očeve strane i njeno dvoje djece,⁶⁰ ujak⁶¹ kao i tetka s očeve strane.⁶²

Mira Volner, Ivina sestra, nije ostala zajedno s roditeljima nego je sa stricem Hugom i njegovom ženom Elzom iz Crikvenice otišla u Otočac, na oslobođenu partizansku teritoriju. Povlačeći se zajedno s partizanima stigli su u Slunj, a potom u ljeto 1944. u Topusko, gdje se nisu dugo zadržali jer su se morali povući u Glinu, i tu dočekali kraj rata.⁶³ Mira je kasnije nastavila život u Parizu, gdje je preminula 2001. godine.⁶⁴ Hugo i Elza Volner vratili su se u Zagreb, gdje je Hugo dobio namještenje u mreži robnih kuća Nama (Narodni magazin). Ubrzo je bio optužen za privredni kriminal i osuđen na 10 godina zatvora. Kada je započelo iseljavanje Jevreja iz Jugoslavije u Izrael, iz zatvora je doveden na brod pa je 1948. godine zajedno sa suprugom emigrirao.⁶⁵

Od grupe od 165 jevrejskih omladinaca, Drugi svjetski rat uspjeli su preživjeti samo Saša Blivajs i Božo Švarc, kao i Emil Frajndlih, koji je nešto kasnije doveden u Gospić. O ubistvu Ive Volnera i odmazde koja je zatim uslijedila raspravljalo se na suđenju Dinku Šakiću, koje se održalo pred Županijskim sudom u Zagrebu 1999. godine. Jedna od tačaka optužbe za koju je okrivljeni proglašen krivim bila je: "... pred 'nastupom' logoraša povodom navodnog bijega zatočenika Ive Volnera optuženi Šakić hicima iz pištolja osobno usmrtio zatočenike Avrama Montilja i Leona Pereru, a iz 'nastupa' je izdvojeno oko 20 zatočenika uglavnom Židova i članova 'muzičke' grupe koji su odvedeni u 'zvonaru' te su pojedini od njih i likvidirani..."⁶⁶

60 www.geni.com; www.yadvashem (pristupljeno 9.6.2023): Cecilia Davidson (Davidsohn) rođ. 1878, te njena djeca Tedi (Teddy) rođ. 1918. i Asta Anastasija rođ. 1921. Do kapitulacije Italije živjeli su u Splitu.

61 Isto: Josi (Jozsi) Frid Šecszen (Fried Szecszen) rođen 1890. u Pečuju u Mađarskoj.

62 Vidi napomenu 18.

63 Isto, str. 162-227.

64 www.geni.com/people/Mira-Schick (posjećeno 8.6.2023).

65 Zeev Milo, *Tako je to bilo*, str. 243; Naida Mihal Brandl, *Židovi u Hrvatskoj od 1944/5. do 1952*, doktorski rad, str. 220, 223.

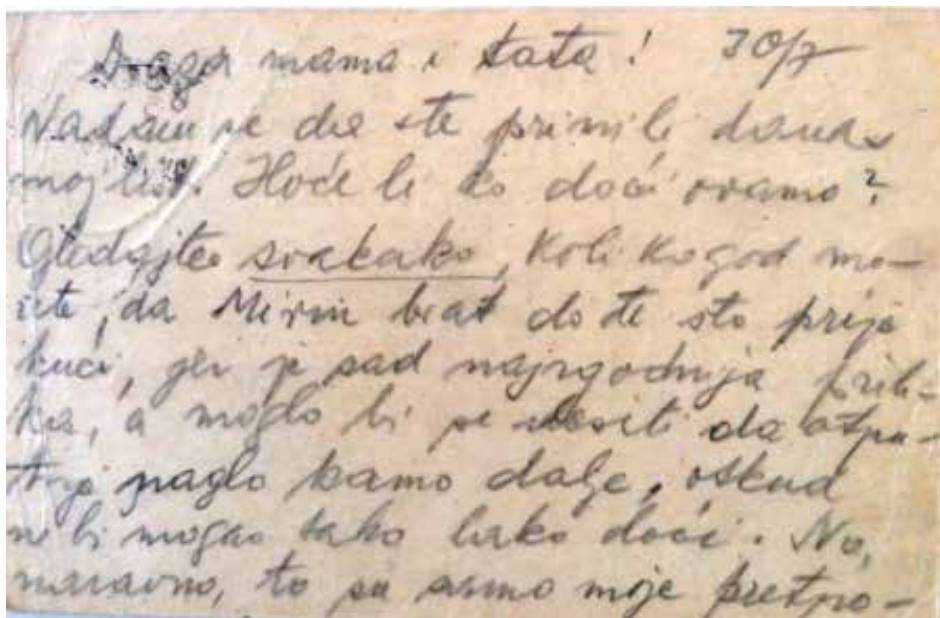
66 Milan Bulajić, *Jasenovac na sudu*, str. 384.

O Holokaustu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj postoje brojna svjedočenja, dokumenti i dokazi. Dopisnice koje objavljujemo u ovom radu, stradanju jevrejskog naroda daju jedan lični, individualni karakter. Iako cenzurisane, iz sadržaja dopisnica osjetimo toplinu, ljubav i brigu jednog mladića za svoju porodicu kao i borbu da se u lošim vremenima preživi. Osim ličnih emocija, iz logorskih dopisnica saznajemo ponešto i o uslovima u logorima, kao i stalnoj potrebi za hranom. Tragičnu sudbinu Ive Volnera i njegove porodice dijelile su mnoge jevrejske porodice na području NDH.

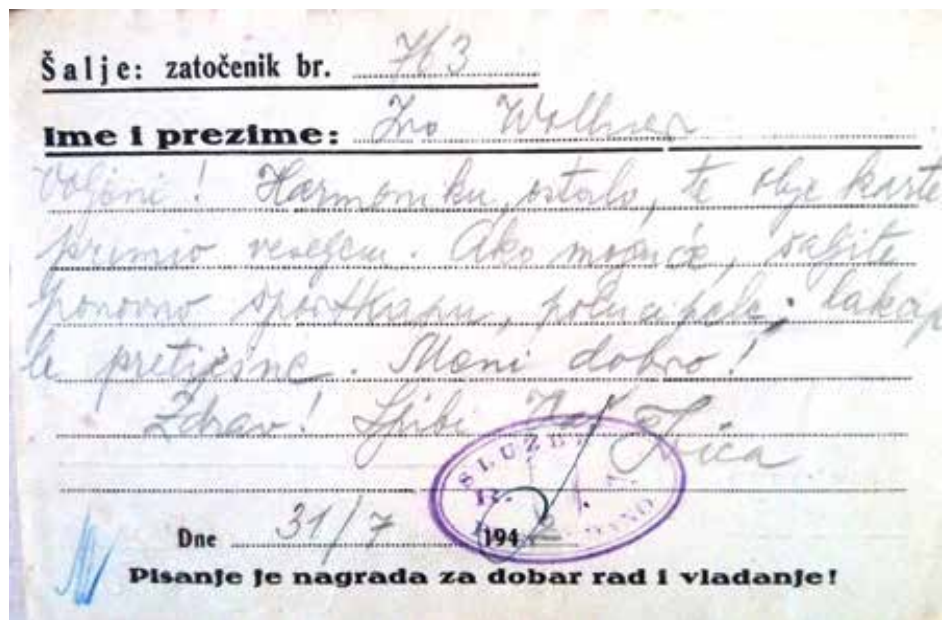

Dragi tata i mama, 20/6
 jučer sam dobio paket sa hlačama,
 dajama sa žestovinama. Sve sam primio
 u redu, samo su mi hlače premale, te
 ih žasa novi. Moje stare su dobre.
 Također smo od općine dobili veći parč.
 ten koame. Za sad molim Vas, nemojte
 mi više ništa slati, jer, čim se, da
 ćemo se uskoro vratiti. Čaj, pijemo
 svaki dan, te nam, hvala Bogu,
 ništa ne fali. Ljubi Vas sve Vaše.

Avers i revers dopisnice iz Koprivnice

Avers i revers dopisnice iz Gospića

Avers i revers dopisnice iz Stare Gradiške

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori:

Jevrejski istorijski muzej (JIM)

Objavljeni izvori:

Anton Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, knj. 1, Spomen-područje Jasenovac i Narodna knjiga Beograd, 1986.

Anton Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, knj. 2, Spomen-područje Jasenovac i Narodna knjiga Beograd, 1986.

Anton Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, knj. 3, Spomen-područje Jasenovac i Narodna knjiga Beograd, 1987.

Literatura:

Jurkić Sviben, Tamara, *Glazbenici židovskoga podrijetla u sjevernoj Hrvatskoj od 1815. do 1941. godine* (doktorski rad), Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb, 2016.

Peršen, Mirko, *Ustaški logori*, Globus, Zagreb, 1990.

Затезало, Ђуро, *Јадовно - комплекс усташких логора 1941*, Музеј жртва геноцида, Београд, 2007.

Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945: žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Jevrejski istorijski muzej, Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1980.

Mi smo preživeli...: Jevreji o Holokaustu 3, Jevrejski istorijski muzej: Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2005.

Goldstein, Ivo, *Jasenovac*, Fraktura, Zagreb, 2018.

Danon, Cadik Braco, *Sasečeno stablo Danonovih*, Dosije, Beograd, 2007.

Bulajić, Milan, *Jasenovac na sudu, suđenje Dinku Šakiću*, Музеј жртва геноцида, ИŠ Стручна knjiga, Beograd, 2001.

- Riffer, Milko, *Grad mrtvih - Jasenovac 1943*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2011.
- Kučan, Maja, *Jedino moje i ostali, Pisma iz logora*, Spomen-područje Jasenovac, 2010.
- Buljan, Alojz, Horvat, Franjo, *Žrtve Drugog svjetskog rata i poraća na području Novske, Jasenovca, Lipovnja, Banove Jaruge i Lonje*, Ogranak Matice hrvatske Novska, Novska, 2006.
- Jurić, Mirjana, *Analitički inventar, Ravnateljstvo ustaškog redarstva - Židovski odsjek*
- Brandl, Naida Mihal, *Židovi u Hrvatskoj od 1944/5. do 1952*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2015.
- Ручнов, Марко, *Зашићо Јасеновац*, Спомен-подручје Доња Градина, Доња Градина, 2022.

Časopisi i zbornici:

Jevrejski almanah
Novi Omanut
Podravski zbornik

Internet:

www.antifasisticki-vjesnik.org
www.geni.com
www.usmmm.org
www.yadvashem.org

Dejan Motl

The Fate of Ivo Wollner: Letters from the camp

The Jewish Historical Archive in Belgrade houses a collection of correspondence cards and camp postal cards from the Independent State of Croatia period. In this paper, we publish a chronological transcript of 24 postal cards from Zagreb Jew Ivo Wollner to his parents from different camps. Postal cards from Koprivnica and Gospić are correspondence cards that were used in the Kingdom of Yugoslavia, while correspondence cards from the Jasenovac camps were special correspondence cards printed for Ustasha camps. Most of the postal cards contain a visible stamp that the letters were censored so that we cannot find out the real feelings of this young man from their text. This paper aims to present the tragic fate of Zagreb's Jews during the Second World War through these postal cards. Despite the censorship, the content of these letters manages to convey the young man's warmth, love, and concern for his family, along with his tenacious struggle to endure trying times. In addition to personal emotions, these camp postal cards also provide insight into the camp conditions and the persistent struggle for sustenance. The suffering of Ivo Wollner and his family, i.e. their tragic fate was shared by numerous Jewish families within the boundaries of the Independent State of Croatia.

СЈЕБАЊЕ ЗОРЕ МИЛИНИЋ НА ЛОГОР ЈАСТРЕБАРСКО

Страдање породице Зоре Милинић

Тања Тулековић

Музејски савјетник,
ЈУСП Доња Градина
tanjatulekovic@jusp-donjagradina.org

Кратки научни рад

УДК 341.322.5(=163.41):929.52 Милинић

COBISS.RS-ID 139091457

DOI 10.7251/TOP2309100T

Апстракт: Усташки логор за српску дјецу у Јастребарском основан је 11. јула 1942. године. Основало га је Министарство удружбе Независне Државе Хрватске. Назив овог логора био је: „Прихватилиште за дјецу избјеглица“. Међутим, иза овог назива крила се много страшнија истина, о чему свједочи Зора Милинић, са тренутним пребивалиштем у Копру, Република Словенија.

Кључне ријечи: логор, усташа, дјеца, Сјеверовци, Јасеновац, Јастребарско.

* * *

„Рођена сам 8. јула 1935. године у породици Лајић, од оца Радована и мајке Радосаве (рођ. Кнежевић), у селу Сјеверовцима¹, које се налази испод саме планине Козаре, где су се водиле најжешће и временски најдуже борбе II светског рата.

У рано лето 1942. године имала сам пуних шест година и срећно детињство које се прекида јер нас усташе депортују у логор Јасе-

1 Прим. аут. – Село Сјеверовци административно припада општини Козарска Дубица (раније Босанска Дубица).

новац². Ми, деца Поткозарја, ту остајемо око два месеца. После тога, нас старију, јачу и здравију децу купе и терају у вагоне и одвозе у Хрватску, у дечији логор Јастребарско³. Ту је било пуно деце, сличне нама, уплашене, голе, босе и гладне... Одмах одвајају мушку децу, облаче им униформе и капе са ознаком слова „У“ и одводе их⁴. Ми их више нисмо видели. Нас који остајемо терају да радимо, чистимо двориште, чистимо лишће и купимо некакво камење. Ако неко не може да ради тај посао, бију га прutom по рукама и то тако траје данима. Деца умиру од хладноће и глади⁵. Једне ноћи чујемо галаму и јаку пуцњаву. Врата се отварају и међу нас упадају ослободиоци - партизани, купе нас и одмах одводе преко шума у наша места, која још увек нису била ослобођена, али ми смо били срећни јер смо са нашим народом, који ће од тада па до ослобођења водити бригу о нама, који смо изгубили све и остали без игде икога⁶.

Мој отац Радован убијен је у логору 1942. године⁷. Мој деда по оцу, Ђураћ Лајић, одведен је у логор у Костајници, а после је пребачен у травнички дом за старе, где је и убијен. Моја стрина Вукосава Лајић и њене ћерке Савка⁸, Анка и Ђуја завршиле су у Јасеновцу, а

- 2 Прим. аут. - Овај период „рано лето 1942. године“ односи се на Козарску офанзиву, која је почела 10. јуна 1942. године и трајала до 18. јула 1942; „У српњу 1942. године из села око Козаре у логор је дневно пристизало и по 5.000 жена са дјецом. Устаха Анте Врбан био је задужен да се тобоже брине о њиховој исхрани, јер ће дјеца бити будуће усташе“ - Ђордана Фридлендер Мандић у: Драгоје Лукић, *Bili su samo deca*, Веоград 2000, 47.
- 3 Логор Јастребарско основало је Министарство удружбе Независне Државе Хрватске са циљем да се на овом мјесту сакупе дјеца из других логора на територији НДХ и одгајају у усташком духу (Раде Милосављевић, *Дечји концентracиони логор Јастребарско*, Јагодина 2009, 49). Први транспорт дјеце стигао је средином јула 1942. године (Исти, 51).
- 4 „Сама чињеница да су их облачили у усташке униформе (направљене од папирне тканине), довољан је доказ намера власти. Називали су их 'јањичарима', а план је, наводно, био да их пошаљу на источни фронт, против Руса“ (Раде Милосављевић, *Дечји концентracиони логор Јастребарско*, Јагодина 2009, 65).
- 5 О поступању са дјецом у логору Јастребарско више у: Раде Милосављевић, *Дечји концентracиони логор Јастребарско*, Јагодина 2009, 65-79.
- 6 Сјећање Зоре Милинић, Архива ЈУСП Доња Градина, рег. 1/16, фасц. 4, док. 15.
- 7 Лајић (Ђураћ) Радован, 1910-1942, Сјеверовци - КЦЛ Јасеновац; <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>, приступ страници 22. 9. 2022. године; Лајић (Ђурђа) Радован, 1910-1942, Јасеновац у: Душан Д. Самардџија, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 504.
- 8 Лајић (Симо) Савка, 1910-1942, Сјеверовци - КЦЛ Стара Градишка; <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>, приступ страници 26. 9. 2022. године.

стриц Панта⁹ је убијен пред кућом. Моја маћеха, Милева Лајић, са сином Милутином, који је био беба, одведени су у Концентрациони логор Јасеновац, али они су преживели. Моја тетка, мамина сестра, Стојка (рођ. Кнежевић) Лукић, одведена је такође у Концентрациони логор Јасеновац са двоје деце: Драго, који је имао отприлике пет година, и беба, која није преживела логор, не сећам се имена али било је мушко дете. Теткиног мужа убиле су усташе у селу. Рођена сестра мог оца, Зора (рођ. Лајић) Котур и седморо деце, све синови, из Подградаца, били су одведени у Концентрациони логор Јасеновац, али су некако преживели. Тетка Зора остала је удовица током рата. Тетка Марија Лајић, очева сестра, завршила је у немачком логору и ништа више се о њој није сазнало. Њен син Жарко био је скојевац, ни о њему се ништа више није сазнало. Њеног мужа су мучили да изда болницу на Грмечу, па су га убили. Мој ујак Раде Кнежевић¹⁰, војник, умро је од последица мучења усташа, а ујак Стево Кнежевић¹¹ отеран је у логор и ништа се о њему више није сазнало. Моја сестра Мара такође је завршила у Концентрационом логору Јасеновац, и у Јасеновцу смо утрпане у воз. Сви смо добили свој број на папирићу око врата. Ја сам свој број појела од глади! Одведени смо у оближња хрватска села и поређани у врсту насред сеоског друма, а сељаци су долазили да нас воде кућама. Моја сестра Мара је отишла са женом која ју је одвојила из врсте, а ја нисам хтела јер сам била убеђена да ће отац доћи по нас. Те ноћи сам преноћила на сенику неких сељака. Исте ноћи десио се напад на село и неко је запалио шталу где сам боравила. Морала сам да скачем са сеника јер нисам нашла мердевине и пошто је штала била пуна стоке коју је захватио пламен, отворила сам врата штале да стока изађе.

9 Лајић (Ђурђа) Панте, 1915-1942, у: Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 504.

10 Раде (Ристо) Кнежевић, 1921-1942, у: Antun Miletić, *Ubijeni u Koncentracionom logoru Jasenovac 1941-1945*, Јагодина 2011, 576. Кнежевић Р. Раде се наводи као један од устаника који су учествовали у оружаном нападу на жандармеријску постају у Горњим Срефлијама 1941. године (Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 83).

11 Стево (Ристо) Кнежевић, 1903-1942, у: Antun Miletić, *Ubijeni u Koncentracionom logoru Jasenovac 1941-1945*, Јагодина 2011, 576. Кнежевић Р. Стево се наводи као један од устаника који су учествовали у оружаном нападу на жандармеријску постају у Горњим Срефлијама 1941. године (Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 83).

Стока је толиком силом одгурнула врата штале да је срећа била да сам остала висећи на вратима. Од удараца сам се онесвестила. Кад сам се пробудила још је била ноћ и није више било пуцњаве и виде-ла сам крај друма да леже људи. Мислила сам да спавају па сам се увукла међу њих и заспала. Ујутро сам виде-ла да су ти људи мртви. Недалеко одатле сам виде-ла групе људи цивила како беже, и ја сам им се придружила. У тим групама сам срела неке своје рођаке па смо се тако поново окупљали. Нашла сам опет своју сестру Мару и тетка Стојку. То било у јесен, јер су сељанке пекле пекмез од шљива по двориштима па је све мирисало. А ја гладна, а нико неће да нам да једемо! Децу из тих збегова купе и воде у логор Јастребарско, где раздвајају мене и сестру. Ту сам виде-ла дечаке обучене у усташке униформе. Ти дечаки су кратко време били у Јастребарском и више их нисам виде-ла. Сећам се да су старије дечаке транспортовали возом, виде-ла сам их у вагонима. У логору су нас чувале часне сестре. И даље глад и хладноћа... Свако јутро су нас терале да идемо напоље да преносимо камење с гомиле на гомилу. Једна девојчица није имала снаге да дигне камен па јој је пао на ногу и направио рану која је крварила. Ја сам јој помогла да дигне камен да је часна сестра не би ударила канџијом. Кад је то часна сестра виде-ла, ударила ме је, и данас имам ожиљак од ударца на палцу леве руке. И тако сваки дан малтретирања... Ослобађају нас партизани и опет децу возе камионима и распоређују по назаретима, где нас чувају часне сестре. Стање је мало боље, јер добијамо неку храну и кревете. Сећам се да су камиони имали цераде које нису биле добро увезане па су вијориле, а ми деца у ритама и гладни. Неки су умрли у транспорту. Ја сам стигла у назарет са високом температуром. Дали су ми неку ретку хладну бљутаву чорбу коју нисам могла да једем. Одбила сам, а часна сестра је рекла да морам стајати док не поједем. Онесвестила сам се од грознице и умора. Пробудила сам се у соби у кревету. Неки доктор ми је дао инјекције и рекао да је мало могуће да ћу преживети! У тим назаретима су деца виде-ла да часне сестре ноћу одлазе у подруме, којима је улаз био у подовима соба где су деца спавала, испод ћилима, са пладњима пуним хране. То су пријавили првој комисији која је дошла у назарет да провери стање и претресом су нашли да су се усташе криле у подрумима. Одатле расељавају децу по домовима. Тако сам стигла у Бању Луку, у дом за ратну сирочад „Данко Митров“, где сам зав-

ршила основну и средњу медицинску школу. Сећам се да сам тада добила пакет од Међународног Црвеног крста из Немачке са гардеробом за девојчицу мог узраста, све по мери. Никад нисам сазнала али претпостављам да је то од моје Марије, која је била у немачком логору. Претпостављам да ме је нашла преко Црвеног крста. Мој брат Божо такође је био у Концентрационом логору Јасеновац. Њега и још неке дечаке из фамилије мајке су обукле као девојчице па нису завршили као већина мушке деце у усташким униформама. Божо је успео да побегне из логора Јасеновац и придружи се партизанима. Мој најмлађи брат Мирко био је са баком Косаром, они нису били у логору. О баки ништа нисам чула после рата, а Мирка сам нашла преко новинских огласа 50-их година. Мој брат од ујака Саво Вујић са братом и родитељима завршио је у Јасеновцу, па даље у немачким логорима. Само је Саво преживео, радни век је завршио као новинар у Политици и умро је у Београду¹².

* * *

„Свега овога се стално сећам, са присутним жељама да више нигде и никад, али никад не буде рата!“, Зора Милинић, септембра 2022. године.

¹² Сјећање Зоре Милинић, Архива ЈУСП Доња Градина, рег. 1/16, фасц. 4, док. 17.

- Зора Милинић, приватна архива, фотографисано 2021. године -

- Потврда из Књиге интернираца и депортираца СУДНОР-а Козарска Дубица, Архива ЈУСП Доња Градина, рег. 1/16, фасц. 4, док. 16 -

Библиографија

Извори

Архива ЈУСП Доња Градина
<http://www.jusp-jasenovac.hr/>

Литература

Раде Милосављевић, *Дечји конценџрациони логор Јастребарско*,
Јагодина 2009.
Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*,
Bosanska Dubica 1984.
Dragoje Lukić, *Bili su samo deca*, Beograd 2000.
Antun Miletić, *Ubijeni u Koncentracionom logoru Jasenovac 1941-1945*,
Јагодина 2011.

Tanja Tuleković

Zora Milinić's memory of the Jastrebarsko camp: The Suffering of the Zora Milinić Family

The Ustaše camp for Serbian children in Jastrebarsko was established on July 11, 1942. It was founded by the Ministry of Association of the Independent State of Croatia under the innocuous name "Shelter for refugee children." However, behind this façade lies a grim truth, as attested by Zora Milinić, now residing in Koper, Republic of Slovenia, who ends the text with the words: "I keep thinking about this, and I want there to be no more war anywhere and never, ever again!"

Злочини Независне Државе Хрватске у бихаћком крају током 1941. године

Владимир Бурсаћ

Прегледни рад
УДК 341.485(497.13)"1941"
COBISS.RS-ID 139091713
DOI 10.7251/TOP2309108B

Апстракт: Неколико дана од почетка инвазије на Југославију, оснива се Независна Држава Хрватска. Кључна особа у стварању органа власти НДХ у Босанској Крајини је Виктор Гутић. Половином јуна у Бихаћ, као велики жупан Велике жупе Крбава и Псат, долази Љубомир Кватерник, организатор и предводник злочина над српским и јеврејским живљем. У раду су кроз временску линију приказани сви злочини почињени над Србима и малобројним Јеврејима: одузимање земље и имовине добровољцима, конфискације радњи трговаца и занатлија, хапшења и затварања, пљачкање имовине и уцењивање имућних житеља, покатоличавање, рад Пријског суда за Велику жупу, организовано и систематско исељавање српског и јеврејског живља Бихаћа, уништавање верских споменика Срба и Јевреја, хапшења војноспособног становништва у насељима у околини Бихаћа, масовна стрељања у Бихаћком пољу (Гаравице, Уљевите баре, Церавци) као и злочини на великом броју других страстишта. Након почетка оружаног отпора настају одмазде над цивилним живљем. Злочини у бихаћком крају били су организовани раније, масовније и суровије у односу на друге делове НДХ, јер је Бихаћ био средиште велике области већински насељене Србима.

Кључне речи: НДХ, злочин, Велика жупа Крбава и Псат, Љубомир Кватерник, Пријеки суд.

Бихаћки крај између два светска рата

Први попис Југославије 1921. у покрајини Босни и Херцеговини затиче 1.890.440 житеља (829.360 православних - 43,8%, 588.173 муслимана - 31,1%, 444.309 римокатолика - 23,5%). У округу Бихаћ живи 216.973 становника (123.783 - 57% православних, 80.715 - 37,2% муслимана, 12.095 - 5,57% римокатолика). У Срезу Бихаћ пописано је 27.152 становника (православних 11.636 - 42,8%, муслимана 12.076 - 44,4%, римокатолика 3.241 - 11,9%)¹.

Десет година касније, 1931. год., у Босни живи 46,8% православних, 29,3% муслимана и 22,5% католика². Врбаска бановина тада има 57,8% православних, 16,6% католика, 24,1% муслимана. Бихаћ је пописан у Врбаској бановини са 23 среза (Босанска крајина проширена за Гламоч, Јајце, Доњи Вакуф, Теслић, Тешањ, Добој, Градачац и Дервенту). Срез Бихаћ има 39.309 становника (Срба 17.178 - 43,70%, католика 7.999 - 20,35%, а муслимана 13.962 - 35,52%). Срез Цазин има 59.541 становника (православних 21.956 - 36,8%). Срез Грахово има 26.118 становника (православних 24.644 - 94,3%). Срез Петровац има 32.557 становника (православних 24.647 - 75,7%). Срез Крупа има 46.946 становника (православних 31.502 - 67,1%)³.

Пред почетак Другог светског рата, у Босанској Крајини живи 64,23% Срба, 23,69% муслимана и 11,34% Хрвата. Од 15 срезова у Крајини, Срби чине већину у 14 срезова (изузетак је Срез Цазин)⁴.

До 1914. постојале су само четири српске школе у овом крају, које бивају затворене током Великог рата⁵. Процент неписменог становништва Врбаске бановине 1931. износи 44,6%, а појединим срезовима ове области и преко 70%⁶. Државна кампања отварања школа (четири разреда) креће 1929. и до 1934. већина српских села добија школе⁷. У средњем Поуњу, тек аграрна реформа Краљевине

1 Ранији пописи становништва 1921-1981, Савезни завод за статистику, Београд, 1998.

2 Бокан, Ј. Бранко, *Скривене намјере*, Београд-Бањалука, 2001, 30.

3 Вокан, Ј. Бранко *Prvi KNOP odred*, Веоград, 1988, 12-15.

4 Бокан, Ј. Бранко, *Скривене намјере*, Београд-Бањалука, 2001, 31.

5 Богићевић, Војислав, *Историја развојка основних школа у БиХ*, Сарајево, 1965.

6 Вокан, Ј. Бранко, *Prvi KNOP odred*, Веоград, 1988, 15.

7 Папић, Митар, *Историја српских школа у БиХ*, Сарајево, 1978.

укида феудалне односе, што Аустроугарска није учинила. Ови крајеви се у првој Југославији убрајају у најзаосталије, сиромашно сточарско-ратарско подручје, са малим процентом обрадивог земљишта и огромним вишком радне снаге. Пољопривреда је са уситњеним поседима, ниским приносима, свако треће домаћинство има гвоздени плуг. Прираст становништва је све већи. Највећи привредни објекти у том крају су били унска пруга, Шипадове пилане, електричне централе и неколико рудника. Због тога је велики број људи сезонски одлазио да ради у равничарске крајеве.

Бихаћки крај у Априлском рату 1941. године

Напад на Југославију, без објаве рата, почиње 6. априла 1941. Немачке војне јединице улазе у Скопље 7. априла, Загреб 10. априла и Београд 12. априла. Немачка 14. тенковска дивизија, након проласка кроз Загреб, већ 11. априла улази у Карловац. Наредног дана (12.4) у две колоне напредује према Бихаћу и Бањалуци. Претходнице ових колона без борбе стижу 13. априла у Бихаћ, Петровац, Кључ и Приједор, а 14. априла и у Бањалуку⁸. Други талас немачке војске чиниле су 101, 132. и 183. пешадијска дивизија 51. армијског корпуса Вермахта који запоседа Босанску Крајину. Јединице другог таласа праве посаде у насељима, официри запоседају најбоље станове, почиње пљачка трговина, посебно српских и јеврејских⁹. Роба је одузимања, слата породицама у Немачку, без накнаде или плаћањем ратним маркама. Никакав озбиљнији отпор није сачекао моторизоване колоне, које су четири дана полако пролазиле путевима ка Бихаћу, и од њега ка Бањалуци и Сарајеву. Сведок Вујо Поповић из Хргара је као 12-годишњи момчић сишао у Рипач да самеле раж. Са коњићем натовареним врећама кренуо је ка кући, али је остао на десној страни пута када су наишли мотоцикли немачке претходнице. Више од једног сата је посматрао пролазак моторизоване колоне коју су чинили мотоцикли, оклопна возила, камиони и на крају тенкови, како се креће у правцу Рипачког клан-

8 Bokan, J. Branko, *Prvi KNOP odred*, Beograd, 1988, 30.

9 *Zapisnik Moska Kavezona zemaljskoj komisiji od 06.07.1945. g.*, Inv. 34211, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

ца и даље путем ка Петровцу¹⁰. Штаб 132. дивизије у свом дневнику бележи да је наступање „...примило карактер уласка у ослобођену земљу. Празнично одевено становништво клицало је нашим војницима“¹¹. Италијанске војне јединице у Бихаћ стижу 17.4.1941. У местима од Бихаћа до Јајца, чланови Хрватске сељачке странке (ХСС), прохрватски опредељено становништво, чланови Југословенске муслиманске организације (ЈМО), организација „Народне узданице“ и „Млади муслимани“ Културбунда, свечано обучени са фесовима, на трговима и испред радњи украшеним хрватским заставама, дочекују немачке јединице. У градовима се стварају народна већа/одбори од представника трију народа. У Бихаћу је формиран одбор на челу са Мухом Галићем.

Стварање органа власти НДХ у бихаћком крају

Начин стварања органа власти НДХ свугде је био исти. Срезови постају котари, среске начелнике замењују котарски предстојници, општинска начелства постају опћинска поглаварства. Жандармеријске станице постају оружничке постаје, сви Срби жандарми и лугари бивају отпуштени, док се у служби задржавају Хрвати и муслимани¹². Младићи стари 18-20 година кратко су обучаваани, слати у седишта котара као припадници регуларне војске (Домобранство) или Усташке војнице (војни огранак Усташке хрватске револуционарне организације УХРО - усташа, партијска војска, пандан Schutzstaffel / СС јединицама), обећавани су им државни посао, српска имања, привилегије ако буду верно служили НДХ¹³. Истовремено са органима власти НДХ успоставља се мрежа „партијске структуре“ усташке организације: у сваком селу се ствара рој који чини 3-5 чланова, на челу са ројником; скуп више ројева на подручју једне општине/опћине чине табор на челу са таборником; скуп табора у котару/срезу чини логор на чијем челу се налази логорник. Скуп логора у једној жупанији/округу чини стожер са стожерником на челу.

10 Сведочење Вује Поповића (1929) из Хргара, дато аутору 30.01.2022.

11 Vokan, J. Branko, *Prvi KNOP odred*, Beograd, 1988, 34.

12 Vokan, J. B., *Prvi KNOP odred*, 35.

13 Vokan, J. B., *Prvi KNOP odred*, 36.

Први припадници усташке организације у Крајини били су искључиво Хрвати, њима прилазе чланови десног крила ХСС-а, а тек од Априлског рата појављују се муслимани чланови организације „Народне узданице“ везане за ХСС. Кључна особа за организацију власти НДХ у Босанској Крајини је др Виктор Гутић¹⁴. Гутић именује адвоката Вицка Драчевца¹⁵ за котарског предстојника, адвоката Ивана Бунића за усташког логорника Бихаћа, а за његове саветнике Османа Куленовића, адвоката, и Мурата Ибрахимпашића, поседника из Бихаћа. У њиховом друштву често је виђан жупник фра Виктор Шакић¹⁶. Гутић се свега неколико дана задржао у Бихаћу, али је успео да оснује усташку организацију у Цазину, Крупи, Отоци и Босанском Новом. Пролазећи кроз ова места, отишао је у Загреб, да би се већ 16/17. априла вратио у Бањалуку као стожерник за Врбаску бановину, где организује дочек немачке војске, која стиже 17. априла. Усташка организација коју је основао Гутић, састављена од Хрвата и муслимана, организује дочек Немаца и разоружавање југословенске војске. Прве јединице Хрватског домобранства у Бањалуку улазе 21. априла.

-
- 14 Ручнов, Марко, *Зашто Јасеновац*, друго издање, Доња Градина, 2022. (1901–1947); адвокат и доктор права из Бањалуке, члан УХРО-а постао 1937, велики жупан Сане и Луке и стожерник Бањалуке, покретач и предводник злочина над Србима, познат по говорима пуним мржње према Србима, вероватни организатор убиства епископа бањалучког Платона (Јовановића) 5. маја 1941. године. Гутић, поручник Југословенске војске (ЈВ), пре почетка Априлског рата дезертирао из јединице смештене у касарни у Жегару. На вести о оснивању НДХ, са својим сарадником Адемом Харачићем одлази у Бихаћ. Још пре уласка Немаца у Бихаћ, Гутић 13.4. издаје плакат/проглас потписан као усташки стожерник. Хрватском народу, муслиманима и католицима објављује да је пропала тлачитељица Краљевина Југославија, да је створена НДХ, да се сви знакови хрватскога ропства избришу, да су у име хрватске владе власт у котарима бихаћком, крупском, цазинском и петровачком преузели именовани људи.
- 15 Ручнов, Марко, *Зашто Јасеновац*, 142; Драчевац је смењен већ током маја 1941. јер се супротстављао злочинима над Србима и спасао многе Србе из Бихаћа. Организовано је његово хапшење и одвођење у логор Јасеновац, где је провео око месец дана. Пуштен је на нечију интервенцију.
- 16 *Zapisnik Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača od 07.08.1946*, Miloš Škorić, Inv. 56134, Arhiv Bosne i Hercegovine.

Виктор Гудић¹⁷

У мају 1941. године Бунџа мења Петар Перо Шимић, а Вицка Драчевића замењује правник Јаков Џал¹⁸. Као стожерник Бихаћа 14. октобра 1941. и 15. јуна 1942. помиње се Маријан Шола¹⁹.

На челу државних и локалних органа, као и у врху усташког покрета, налазе се најистакнутији политичари из ХСС, ЈМО, адвокати, доктори права, судије, високообразовани људи, официри, чиновници, учитељи, жупници и хоџе, братри, неколицина трговаца

17 <<http://www.zlocininadsrbima.com/Zlocinac.aspx?ImeZlocinca=%D0%92%D0%B8%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80-%D0%93%D1%83%D1%82%D0%B8%D1%9B-%D0%90%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D1%82>>

18 Ручнов, Марко, *Зашићо Јасеновац*, 508. Рођен 1910. у Бихаћу, предратни судија, члан УХРО-а, током маја 1941. постаје котарски предстојник Бихаћа и секретар великог жупана Кватерника. Као усташки допуковник један је од управника система логора Јасеновац и миљеник Лубурића. Априла 1945. постао је пуковник и командант 1. усташког одбрамбеног здруга који учествује у ликвидацији логора Јасеновац. Емигрирао је у Аустралију и био веома активан у емиграцији. Сва седморица браће Џал били су укључени у рад НДХ.

19 Дедијер, Владимир, *Дневник*, књига прва, Београд, 1970, запис 11.11.1942. Војни архив, фонд НДХ к. 195 ф. 10 д. 18.

и сељака: браћа др Осман Куленовић²⁰ и др Џафер бег Куленовић²¹, Хусеин Муратбеговић, књижевник и учитељ логорник Крупе и Новог²², др Смајо Градашчевић, први председник Пријеког суда у Бихаћу, др Миховил Вујичић, заменик председника Пријеког суда у Бихаћу, др Салих Хаџиалић²³, др Мехмед Алајбеговић²⁴, др Крунослав Батушић²⁵, др Звездан Чулић, заменик председника Пријеког суда у Бихаћу јул-септембар 1941, др Ибро Ибрахимпашић, судија у Санком Мосту, др Никола Грос, председник Округног суда Бихаћ 1941, Шарић Исмет, главни тајник Велике жупе Крбава и Псат, др Казимир Крнделић, тајник/секретар великог жупана Љубомира Кватерника, Хусеин Алић, професор из Кулен Вакуфа, побочник усташког стожера у Сарајеву и велики жупан жупе Сана и Лука, Химзо Пашић-Решић, председник из Санског Моста и председник општине²⁶. На дну усташке организације као извршиоци масовних злочина били су полуписмени људи, без образовања, понеки гимназијалац и несвршени студент.

Овде треба поменути Хрвате који су одбили да учествују у усташкој власти: у Бихаћу адвокат Јозо Вујовић, трговци Јако Ивковић и Петар Салопек, урар Нико Павловић, Марко Павичић из Корјенова код Санице, Томо Цвитковић из Бошњака код Лушци Паланке, Фрањо Томић из Старе Ријеке и Анте Маријан, првак ХСС-а

-
- 20 Осман Куленовић (1889-1947), доктор права, адвокат у Бихаћу, допредседник прве владе НДХ.
- 21 Џафер Бег Куленовић (1891-1956), доктор права, народни посланик у Југославији, министар у Цветковићевој и Симићевој Влади Југославије, председник ЈМО, успео да емигрира, веома активан у емиграцији, умро у Сирији.
- 22 *Hrvatski narod od 29. svibnja 1941, Zagreb.*
- 23 Ручнов, Марко, *Зашићо Јасеновац*, 476. Поджупан у Бихаћу у време када је велики жупан био Кватерник и касније.
- 24 1906-1947, из беговске породице, деда и отац су били градоначелници Бихаћа за време Аустроугарске. Доктор права са Загребачког свеучилишта. Од августа 1941. секретар у подвлади Министарства спољних послова, од јануара 1942. конзул НДХ у Минхену, од октобра 1943. министар скрби НДХ, од маја 1944. министар спољних послова НДХ. Испоручен Југославији 9.1946, погубљен са Османом Куленовићем, Славком Кватерником и Зигфридом Кашеом.
- 25 Ручнов, Марко, *Зашићо Јасеновац*, 37. Модруш 1895. - Немачка 1984, командант Мачекове личне гарде 1938-41, шеф усташке обавештајне службе, Усташке надзорне службе и равнатељ жупског редарства у Бихаћу и касније у Вараждину. Лубурићев сарадник, у чину усташког пуковника, од 1943. у ГРАВСИГУР-у. Активан у емиграцији.
- 26 Вокан, Ј.В., *Prvi KNOP odred*, 36.

у Санском срезу. Угледни муслимани који су одбили да учествују у усташкој власти били су Нурија Поздерац (бивши сенатор, крајем 1942. у Бихаћу потпредседник ИО АВНОЈ-а, погинуо на Сутјесци), учитељи браћа Осман и Сулејман Реџић из Бихаћа, браћа Смаил, Мехмед и Ахмет Ибрахимпашић из Рипча (Немци и усташе су их убили пред крај рата), градоначелник Бихаћа Абдулах Ибрахимпашић, учитељ Атиф Заметица, Омер хоџа Липовача из Рипча, Суљо Суљић, радикалски првак из Љусине код Крупе, Џафербег Бишчевић, градоначелник Санског Моста, Мухарем хоџа Карацић звани Хоџа Караџа из Санице²⁷.

Велика жупа Крбава и Псат

Велика жупа Крбава и Псат основана је Законском одредбом о великим жупама од 10. јуна 1941. године²⁸. Списак жупа са именима великих жупана појавио се у листу „Усташа“ од 13. јуна²⁹. Жупа је обухватала котаре: Бихаћ, Босанска Крупа, Босански Петровац, Босанско Грахово (до 1.1.1942), Цазин, Кореница (до 20.12.1941), Доњи Лапац (до 1.1.1942), котарске испоставе Велика Кладуша и Кулен Вакуф и град Бихаћ³⁰. За великог жупана именован је Љубомир Кватерник (1887–1980)³¹. Тачан датум доласка Љубомира Кватерника у Бихаћ није познат, највероватније је то било 10–15. јуна 1941, мада је то могло бити и првих дана јуна. Званична објава о почетку пословања Велике жупе Крбава и Псат у Бихаћу носи датум од 16. јуна 1941, па тај датум као датум преузимања дужности великог жупана помиње и Љубомир Кватерник у свом другом плакату у Бихаћу од 23.6.1941³². У истом плакату Кватерник помиње

27 Bokan, J.B., *Prvi KNOP odred*, 37.

28 *Zbornici zakona i naredaba NDH (ZZN)*, Zagreb, 1941–1944. *Narodne novine* og 10. lipnja 1941. Zagreb.

29 *Ustaša* 13. VI 1941. Zagreb.

30 Rajka Bućin, *Prilog poznavanju institucija: zakonski okvir rada velikih župa NDH*, у: *Arh. vjesn.* 44, ur. Melina Lučić, Zagreb 2001, 209–225.

31 1887, Вучинић Село код Врбовског – 1980, Минхен, агроном, велики жупан Крбаве и Псата од јуна до 11. септембра 1941, организатор и предводник масовних злочина у бихаћком крају, повучен у Загреб, службовао до 1942. у Загребу и Бањалуци, још током рата отишао у Немачку и живео у емиграцији.

32 Војни архив Београд, фонд НДХ, к. 195. ф. 10 док. 61.

Пријеки суд у Бихаћу и част хрватског народа чије повређивање представља злочин велеиздаје за који је једина могућа казна смрт стрељањем³³.

- Проглас од 23.6.1941. године -

Абдулах Ибрахимпашећ говори да је Кватерник истог дана када је стигао у Бихаћ на мосту преко Уне одржао говор против Срба, а сутрадан је одржао конференцију коју је отворио речима: „Власима нема више јести“, да би наставио са решавањем аграрних питања и обећањима да ће сваки муслиман имати по 50 дунуна земље³⁴.

33 Бурсаћ, Владимир, „Први мјесец постојања НДХ: развој правног и казненог поретка у циљу истребљења српског народа и случајеви на терену“, у: *Тојола* бр. 8, ур. Тања Тулековић, Доња Градина, 2022, 131-158.

34 *Изјава Абдулаха Ибрахимпашећа дања Градској комисији за утврђивање злочина окупијатора и њихових помајача 9. јуна 1945*, Архив Југославије, рег. бр. 463851.

Након тога почиње талас злочина у бихаћком крају, док се атмосфера страха и забринутости ширила из Бихаћа. Два часника се посебно истичу: Стјепан Виндакијевић,³⁵ оружански бојник, и Енвер Капетановић, усташки натпоручник³⁶. Војну посаду Бихаћа чини 11. пјешачка пуковнија потпуковника Густава Матагића, јединица Домобранства снаге две бојне и више од 1.400 домобрана, која са појачањима након устанка 17. септембра 1941. има 2.416 домобрана, дочасника и часника³⁷.

У другој половини августа, преко Приједора и Крупе, у бихаћки крај долази Херцеговачка (Мостарска) усташка бојна, јединица Усташке војнице од четири сатније³⁸ (величине 300–400 војника) под командом Ивана Херенчића³⁹. У Бихаћ током јуна стиже Вјекослав Лубурић, усташа емигрант, након погибије Мије Бабића равнатељ Усташке надзорне службе (УНС) која ће се бринути о систему логора Јасеновац. Његова улога је да малобројне и несигурне усташке ројеве обучава кроз показна мучења и убиства заробљених Срба и Јевреја. По сведоцима Хајри Капетановићу⁴⁰ и Мирку Турићу⁴¹, прва таква убиства Лубурић је лично извршио у Заваљу 28. 6. 1941. Лубурић је учествовао у покољима у српским селима Суваја Доња 1. јула (161 жртва), Лички Осредци 2. јула (14 жртва),

35 Ручнов, Марко, *Зашто Јасеновац*, 87

36 Ручнов, Марко, *Зашто Јасеновац*, 194, припадник поглавничке тјелесне бојне, дошао у Бихаћ са Кватерником. Почетком 1942. Лубурић га пребацује у Јасеновац, где је и ликвидан као неугодан сведок.

37 Војни архив Београд, фонд НДХ, к. 151 ф. 3 док. 12 и 7.

38 Хаџихалиловић, Мухамед, „Мукотрпне стазе курира обласног комитета“, у: *Погірмеч у НОБ-у*, књ. 1, 208.

39 1910, Бјеловар – 1978 Буенос Аирес, телохранитељ Влатка Мачека, резервни официр војске КЈ, повереник РАВСИГУР-а и главни надзорник УНС-а, сатник (капетан) Усташке војнице, организатор јунског насиља у Мостару и Јабланици, напредовао до чина пуковника. Крајем 1944. када се спајају Домобранство и Усташка војница у Хрватске оружане снаге (ХОС) постаје генерал и врховни командант војске, преговарач у Блајбургу, успео да се пробије кроз британске линије и пацовским каналима стигне у Јужну Америку, Ручнов, Марко, *Зашто Јасеновац*, 477.

40 Капетановић, Хајро, у: *Бићац у новјој историји II*, 425–426, ур: Vukmanović Milan, Београд, 1987.

41 Турић, Мирко, „Од фашистичке окупације до Бихаћке куле 1941“, у: *Погірмеч у НОБ-у*, књ. 1, 180–203.

Добросело (29), Дољани Лички (71) и Бубањ 3. јула 1941. (83)⁴². Капетановић каже да је Кватерник, са фесом на глави, у великокладушкој цркви извршио прва јавна убиства.

Злочини до 17. јуна 1941. године

До 17. јуна 1941. године, када стање у бихаћком крају ескалира, дешавају се следећи злочини:

1. појединачни случајеви убистава, пре свега добровољаца, солунаца,
2. одузимања/конфисковања радњи,
3. хапшења виђенијих Срба као талаца за спречавање отпора органима власти НДХ,
4. уцењивање породица Срба и Јевреја да дају новац и драгоцености или пристану на конверзију.

Солунски добровољци се са проблемима у НДХ суочавају већ 18. априла 1941, када је донета Законска одредба о некретнинама тзв. добровољаца⁴³. Овом одредбом Павелић сву земљу подељену солунским добровољцима након Великог рата проглашава народном имовином. Сва земља, као и грађевине подигнуте на њој, одузимају се од власника, без права на одштету (само Славонија и Срем 8.581 породица, 42.905 чланова, који живе у 94 села и поседују 75.001 јутро земље). Одлуком да се земљиште одузме и поклони Хрватима сељацима, власти практично Србе у НДХ деле у две групе. Прва група су Срби настањени у НДХ у 20. веку, друга група су раније настањени⁴⁴. Прве жртве власти НДХ у бихаћком крају били су добровољци Солунског фронта и носиоци одликовања из Великог рата: земљорадник Петар Бојић из Горјевца, возач Раде Дизија из Мељиновца и Будо Милеуснић из Језера. Ови људи су од стране чланова усташког роја покупљени из кућа 27. априла 1941. и одведени у

42 Dr Milan Bulajić *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986*, knjiga III, Beograd, 1989, 416-423.

43 Narodne Novine od 19. travnja 1941, br. 6.

44 Bartulin, Nevenko, „Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945“, у: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* god. 39/2007, ур: Grjin Borislav, str. 225-226, Zagreb, 2007.

непознато. Убијени су пре Ђурђевдана, а након месец дана родбина их проналази мртве и закопане на ђубришту касарне у Жегару. Лешеве су били без одеће и докумената. Уз дозволу италијанских власти родбина је покојнике пренела и сахранила на гробљу села Језеро крајем маја 1941⁴⁵. Ове злочине извршила је тројка Химзо Бишчевић (Заваље, поручник војске КЈ), Јусуф Пашагић (осуђен на смрт новембра 1942. за убиство око 200 људи на Гаравицама⁴⁶) и Хусеин Грандула (војник 369. легионарске пуковније под Стаљинградом). Ова тројка је у Крупи на Уни опљачкала, претукла, убила па измасакрирала трговца Илију Смиљанића.

Конфисковања радњи, односно именована комесара/повереника у радњама вршено је широм НДХ, свугде где је у градовима било јеврејских или српских радњи. О томе сведоче избегла и прогнана лица са простора НДХ у окупирану Србију 1941–42⁴⁷. У Босанској Крајини радило се по путама Усташког стожера за Босанску Хрватску који је Виктор Гутић успоставио након свог повратка у Бањалуку 17.4.1941. Комесар преузима радњу од власника, узима све кључеве, пописује робу, одузима готовину и сву будућу зараду предаје државним властима. Дотадашњи власници постају радници који раде за накнаду, а комесар добија свој хонорар. Иако су радње преузимане у име НДХ, именовани комесари нису били контролисани колико узимају мимо одређене плате, па су се поједини Хрвати и муслимани отимали за комесарство. У Бихаћу је ово вршено још крајем априла⁴⁸, а масовно током маја. Моско Кавезон у свом сведочењу⁴⁹ наводи да је шеф свим повереницима био неки Нола, а потом поименично наводи ко је био задужен за коју радњу: Омер Руждијић (Моско Кавезон), Зјакић Мухамед (Јаков Барух), Стипо Ивковић и Јерковић, студент из Краља (велетрговина браће Кавезон), Круно Стошић (Лозеф Леви), Мажар (велетрговац Илија

45 Ковачевић, Стево, *Крвава стаза од окупаиције до слободе – Горцијевчани у НОБ од 1941. до 1945*, Нови Сад, 2020.

46 Дедијер, Владимир, *Дневник*, књига прва, Београд, 1970, запис за 15.11.1942.

47 Ђурић, Вељко Мишина, *ЛОБОР ГРАД, Хрвајски лојор, српске жене и геце, Саслушања српских избејлица*, Београд, 2022, о томе сведоче преживеле жене из Љубиња, Модриче и Мостара.

48 *Zapisnik Ele Rehnicer Zemaljskoj komisiji od 05.07.1945*, Inv. 56132, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

49 *Zapisnik Moska Kavezona Zemaljskoj komisiji od 06.07.1945*, Inv. 34211, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

Билбија), Алоз Брицо (Марко Аничих), Матеших па Мухамед Пјаких (Барух). Један такав декрет о именовану комесара/одузимању радње Бошка Боснића у Бихаћу је сачуван⁵⁰. Овај декрет јасно се позива на документ Усташког стожера за Босанску Хрватску каб. бр. 219/41 од 21. травња 1941, што доказује пут успоставе власти.

- Декрет о именовану комесара у радњи Бошка Боснића у Бихаћу -

Превентивна хапшења, односно узимање талаца у циљу спречавања отпора, стара је европска феудална правна пракса. На простору анектиране БиХ то је често документовано током Великог рата од стране Аустроугарске, која је бројне виђене и образоване Србе држала у затворима и судила им у велеиздајничким процесима⁵¹. Прва таква привођења виђених и утицајних Срба у Бихаћу била су око 17. априла 1941, док су Немци и Италијани још били ту. Тада су чланови „Хрватске заштите“ и оружници привели и у затвору Кула држали око 15 угледних, утицајних и богатих Срба (Јово Балабан, лугар Прица, капетан Ракочевић, Бранко и Жарко Сучевић, учитељ Симо Срдић, Лука Станаревић, Ђорђе и Петар Шевић, парох Вукашин Вукашиновић, жандармеријски наредник Тишма и

50 Декрет о именовану комесара у радњи Бошка Боснића од 5. свибња 1941. помиње усташког логорника Ивана Бунића и котарског предстојника Вицка Драчевића. Бошко Боснић је успео да се докопа Београда након 24.6.1941.

51 Ђоровић, Владимир, *ЦРНА КЊИГА - иашње Срба Босне и Херцеџовине за време свешкој раша 1914-18*, Београд, 2014.

капетан Милорад Шукаовић). Након 15 дана ови људи су пуштени из Куле кућама. Следећа пригода масовнијих хапшења била је поводом обележавања 13. јуна, празника Антунова, дана посвећеном Св. Анти Падованском, католичком светитељу. Тај дан се у НДХ обележавао и као имендан двојице очева нације, Старчевића и Павлића. Увече 12. јуна организована је у Бихаћу поворка са бакљама која је кренула из Прекоуња покрај Куле до центра града уз скандирање поглавнику и против „мрских Срба“. Сутрадан 13. јуна одржано је предавање о Павлићу и његовој борби за НДХ, код кафане Дервиша Дедића Деде. У Бихаћу је током ноћи 13/14. јуна ухапшена већа група истакнутих, богатих и познатих Срба: Миле Шорак, свршени ђак трговачке академије, Бранко Максимовић, трговачки помоћник намештеник код „Бате“, Радомир Дадасовић, питомац војне академије, лекар др. Душан Матавуљ (писац Симо Матавуљ му је био стриц), трговци Јово и Жарко Козомарић (синови Ђорђа Козомарића), инжењер Михајло и трговац/књижар Вељко Мандић, директор Земаљске банке Божо Поповић, полицајац Јово Брдар, председник Окружног суда др Милан Војводић, Стеван Пилиповић, пензионисани жандар, Јово Трбојевић, пензионер, Сучевић Павле, трговац, адвокат др Симо Илишевић, Перо Хрваћанин, пиланар, техничар Богдан Турудија, Прица Рајко, кафеџија, општински чиновник Васо Цвијановић, Мирко Студени, ђак, порески инспектор у пензији Ристо Продановић.

До 17. јуна у затвору су се нашли: пекар Илија Ђукић, директор Српске банке Живко Чулић, професор Михајло Вујатовић, директор гимназије Димитрије Петровић, студент Милан Обрадовић, лугар Милан Кукољ, служитељ Окружног суда Ђуро Кораћ, пензионер Илија Стипина, ђаци Милош и Војо Пјевач, студент Душан Куга, студент Лука Ковачевић, пензионисани жандар Ковачевић Раде, пензионисани жандар Илија Рапо, пензионер Илија Јованић и други. Тих дана средином јуна покупљени су и одведени у Кулу: чиновник Окружног суда Ристо Инђић, лугар Бранко Јанковић, трговац и гостионичар Лука Бороња, велетрговац Илија Билбија, председник Спасо Пањковић/Павиковић, земљорадник Михаило Рапајић, пензионер Јово Трбојевић, кројач Јово Влаисављевић, трговци Перо и брат Душан Ступар, Павле Сучевић, шеф полиције Јово Главановић, професор Јово Лакић, трговац Ристо Савић, учитељ Бранко Сучевић, грунтољивачар Љубо Бањеглав, власник биоскопа Јово Ву-

кобратовић, трговац Ђорђе Брекић, професор Михајло Жарковић, општински чиновник Младен Штета и други⁵².

Хапшења су спровођена и у селима око Бихаћа, из којих су мушкарци камионима довожени у Кулу и зграду поред, познату као „Бригада“. Сведочења људи из села око Бихаћа веома често помињу одвођење по 12 мушкараца из села⁵³, али нису довољно прецизна по питању времена када су се догодила. У време када је Кваторник стигао у Бихаћ затвори су били пуни Срба из града и околних села.

Уцењивање породица ухапшених да се радње препишу на државне органе, да се новцем и драгоценостима ослободе затворени чланови породица, били су врло присутни. Чињенице да су многи имућнији тако успели да спасу животе говори томе у прилог. Навешћемо више примера: италијански извори и Бранко Ј. Бокан, директор Музеја Авноја и Поуња у Бихаћу, помињу Илију Билбију, богатог трговца из Бихаћа и његовог сина Драгу, који су одведени у непознатом правцу. Супруга овог велетрговца са двоје мале деце уцењивана је да да новац. Имовина те породице у вредности од око 10 милиона динара је конфискована, па је супруга протерана из Бихаћа.

О хапшењу групе најугледних Јевреја као јамаца крајем маја 1941, са циљем да Јеврејска општина преда властима 25 кг злата и 100 кг сребра, говоре сведочења Еле Рехницер⁵⁴ и Моска Кавезона⁵⁵. Таоцима је саопштено да имају рок од шест сати за сакупљање тражених драгоцености, под претњом стрељања, односно „поступања по усташким начелима“, како им је рекао лично логорник Перо Шимић. Кавезон, као непосредни сведок, тврди да је логорнику Шимићу предато око 6,75 кг злата и више од 100 кг сребра (без икакве признанице или потврде), док Рехницера помиње 1 кг злата и 8-10 кг сребра. Рехницера помиње одузимање намештаја,

52 Memorandum SPC od avgusta 1941. generalu Fon Dankelmanu vrhovnom vojnom zapovedniku u Srbiji, у: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu*, том I, 249, ур. Slavko Vukčević, Београд, Vojnoistorijski institut, 1993.

53 *Зборник саопштења, свједочења и докумената са Првој окупационој сесији Гаравице 1941*, ур. Вукадиновић Бранко, Бањалука, 2011, стр. 262, 274, 295.

54 *Zapisnik Ele Rehnicer Zemaljskoj komisiji od 05.07.1945*, Inv. 56132, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

55 *Zapisnik Moska Kavezona Zemaljskoj komisiji od 06.07.1945*, Inv. 34211, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

посуђа, клавира, шиваћих машина, кристала по кућама у Бихаћу, којим је 19. јуна руководио Владо Буних. Такође се помиње плачка синагоге и свих сребрних предмета из ње и драгоцености које су завршиле код усташког логорника, али везано за касније притварање групе Јевреја, које је било 22. јуна. О притисцима за покрштавање сведочи Мица Козомарић, супруга трговца Козомарића, која каже да ју је обилазио фра Босиљко Љевар док јој је супруг био затворен, тешећи је да се ништа неће догодити. Овај фратар је прекрстио њу и њену децу. Даница Батез у сличној изјави тврди да је отишла у жупни двор, након чега је фра Босиљко Љевар прекрстио њу и кћерку⁵⁶.

Злочини од 17. јуна 1941. године

Бранко Бокан, историчар и директор Музеја Авноја и Поуња у Бихаћу⁵⁷, сматрао је да је окидач за поштравање терора над Србима долазак Љубомира Кватерника у Бихаћ, што се по њему догодило 15. јуна 1941. Међутим, долазак великог жупана, који се можда догодио и раније, био је усаглашен са најважнијим предусловом за почетак спирале злочина у Бихаћкој крајини. То је било именовање Пријеког суда за Велику жупу Крбава и Псат у Бихаћу и котареве Кључ и Сански Мост.

Оно што се дешавало наредних недеља, може се представити на следећи начин:

1. Почетак рада Пријеког суда и изрицања смртних казни почев од 17.6.1941,
2. Проглас великог жупана о забрани приступа и задржавања Србима у Бихаћу и 15 км околу,
3. Хапшења након напада Немачке на СССР 22.6.1941,
4. Исељавање свих Срба и највећег дела Јевреја из Бихаћа 24.6.1941,
5. Рушење Српске цркве у Бихаћу 28–29.6.1941,

56 Lojić, Saima, *Bihac i okolina u Drugom svjetskom ratu prema izveštajima Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, Magistarski rad, Filozofski fakultet Sarajevo, 2018, 27.

57 Bokan, J. B., *Prvi KNOP odred*, 51.

6. Даље поштравање терора над Србима од 14. јула 1941 (други састав Пријеког суда).

Пријеки суд за Велику жупу Крбава и Псат са седиштем у Бихаћу

Власти НДХ оснивају изванредне судове од 17.4.1941, а од 17.5. преке судове, сталне и покретне. Изванредни судови суде злочине велеиздаје, док су преки судили по поступку описаном у Законској одредби о пријеким судовима од 17.5.1941⁵⁸. Обе врсте судова суде само смртне казне које су се извршавале стрељањем у року од три сата од изрицања пресуде. Пријеки суд за Велику жупу Крбава и Псат је именован 17.6.1941.⁵⁹ у саставу: председник др Смајо Градашчевић, предстојник Котарског суда у Бихаћу, заменик др Миховил Вујичић, вијећник Судбеног стола у Бихаћу, судије Ислам Лукачевић, котарски судач у Бихаћу, и Петар Дујмовић, усташа у Заваљу, заменици Фердо Јенгић, судач Котарског суда у Петровцу, и Петар Шимић, студент технике у Скочају, усташа и логорник Бихаћа.

Одмах ту ноћ, прва група од око 20 затворених Срба одведена је из Капетанове куле и ликвидирана у Рисовачкој греди, код села Рисовца у Подргрмечу. По сведочењу Мирка Миркеца Голубовића, осам наоружаних људи предвођени Енвером Капетановићем одвели су први транспорт на смрт осуђених затвореника из Куле (др Милан Војводић, председник Окружног Суда, Димитрије Петровић, директор Гимназије, професор Михајло Вујатовић, лекар др Душан Матавуљ, браћа инжењер Михајло и књијар Вељко Мандић, трговци браћа Јово и Жарко Козоморић, велетрговац Илија Билбија⁶⁰). Сведок Рашида Шакић наводи речи Јусуфа Пашагића, свога сусе-

58 Бурсаћ, Владимир, „Први мјесец постојања НДХ“, у: *Тојола* бр. 8, ур. Тања Тулековић, Доња Градина, 2022, 131-158.

59 *Ministarska odredba o proglašenju Prijekog suda za područje sudbenog stola u Bihaću*, у: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu*, том I, 63, ур. Slavko Vukčević, Београд, Vojnoistorijski institut, 1993.

60 Бокан, Бранко Ј., *Геноцид над Србима Босанске крајине 1941-1945*, Европско слово, Београд 1996.

да и учесника овог транспорта⁶¹. Транспорт је обављен затвореним поштанским аутом. Уз Капетановића и Пашагића, било је седам чланова усташког роја из Скочаја, шофер је био Владо Делић, припадник усташког покрета из Далмације. Жртве су одведене по списку који је имао Капетановић, а претходно су физички мучени у среском затвору. Следећи транспорт из Куле са око 20 Срба одвезен је ноћу 18/19. јуна затвореним поштанским аутом према Заваљу. Усташе су говориле да је ова група одвезена у Карлобаг, међутим возило се вратило у Бихаћ за око један сат. Говорило се и да су ови Срби убијени у Рисовцу. Допис штаба војног заповедника Србије⁶² помиње 42 жртве 19. јуна. То би могао бити збир ова прва два транспорта из бихаћке Куле.

Трећи транспорт отпремљен је ноћу 19/20. јуна, уз образложење да су упућени на рад у Њемачку.

Наредна група затвореника (Илишевић, Хрваћанин) је из Куле одведена ноћу 21/22. јуна, вероватно на Велебит. Сви ови транспорти су били ноћу, без сведока, па се многи детаљи и не знају.

- Капетанова кула у Бихаћу, у позадини торањ католичке Цркве Св. Анте -

Меморандум СПЦ⁶³ помиње 81 жртву у четири наврата у времену од 17. јуна до 14. јула. Ово је веома занимљиво јер би могло

61 *Zapisnik Zemaljske komisije od 07.08.1946, Miloš Škorić, Inv. 56134, Arhiv Bosne i Hercegovine.*

62 *Dopis štaba zapovednika Srbije 25.06.1941. poslanstvu u Zagrebu, Zbornik Vojnoistorijski institut, Beograd, 1993, 77*

63 *Memorandum SPC generalu Fon Dankelmanu, Zbornik Vojnoistorijski institut, Beograd, 1993, 249.*

означити број осуђених на смрт за време првог састава Пријеког суда, а одведених из затвора Кула. У исто време 18. јуна из затвора у Босанском Петровцу је у Рисовац одведена група од 18 особа ухапшених претходног дана у Дрвару и околини (Богдан Калаба, директор железнице/Шипада, Марко Јовић, инжењер, Милан Бањац, свештеник, Никола Јовичић, одликовани добровољац и секретар Удружења српских добровољаца у Дрвару, службеници, радници и земљорадници) и тамо су убијени и бачени у пећину⁶⁴.

Проглас великог жупана о забрани приступа и задржавања Србима у Бихаћу и околини

Дана 20. липња (јуна) велики жупан Кватерник издаје проглас којим Власима забрањује приступ и задржавање у граду Бихаћу и његовој околини од 15 км⁶⁵.

64 Трикић, Стево, „Успостављање власти НДХ и усташки терор у Дрвару“, у: *Зборник Дрвар 1941-45. Сјећања учесника*, књига 1, ур: Бранко Грубор, Дрвар, 1972, 217-220.

65 Вокан, Ј.В., *Prvi KNOP odred*, 52.

Veliki župan Velike župe Krbave i Psata.**PROGLAS!**

U svrhu sačuvanja hrvatskog narodnog značaja grada Bišća i njegove bliže okoline, te u svrhu trajnog osiguranja istog značaja

ZABRANJUJEM

svim Vlasima t. zv. Srbima svaki pristup i zadržavanje u gradu Bišću i njegovoj okolini do udaljenosti od 15 (petnaest) Km.

Vlasti moći će doći u Bišće samo i jedino na poziv vlasti i to uz predočenje poziva. Prema tome ne će smjeti dolaziti ni na nedjeljne ni na godišnje sajmove u Bišće i njegovu okolinu.

U slučaju poziva po vlastima, moći će se Vlasii da zadržu u Bišću i njegovoj okolini samo tako dugo, koliko je potrebno da svrše posao, radi kojeg ih vlast poziva i samo na mjestu, gdje su vlastima radi uredovnog posla potrebni. Svako drugo ponašanje t. j. zadržavanje duže nego je vlastima potrebno bitii će strogo kažnjeno.

Redarstveni organi kao i svi organi javne sigurnosti paziti će da se ova odredba strogo izvršava.

U Bišću, 20. lipnja 1941. god.

Bucab

VELIKI ŽUPAN
VELIKE ŽUPE KRBAVE I PSATA:
LJUBOMIR KVATERNIK, v. r.

Овај проглас, који је излепљен у Бихаћу и околини, означава почетак „хрватизације“ Бихаћке крајине и најављивао је сво зло које ће се у наредним данима сручити на Србе у Бихаћу и околним селима. У полупречнику од 15 километара око Бихаћа, лежала су села: Грабеж, Радић, Грмуша, Острожац, Осредак, Врело, Градина, Бугар, Гата, Рујница, Злопољац, Јанковац, Врста, Клокот, Баљевац, Заваље, Међудражје, Мељиновац, Скочај, Лохово, Рачић, Горјевац, Рипач, Голубић, Притока, Личко Петрово Село, Небљуси, у којима су Срби били релативна или апсолутна већина.

Хапшења након напада Немачке на СССР 22. јуна 1941. године

Дан почетка напада Трећег рајха на СССР, 22. јун 1941, многи сведоци наводе као значајан датум новог таласа хапшења и привођења мушкараца којима су пуњени затвори у Бихаћу. Хусреф Реџић⁶⁶ и Мирко Турић⁶⁷ помињу хапшење 22. јуна. Ових дана хапшени су и млади комунисти и напредна омладина Бихаћа, односно гимназијалци и студенти. Приведени су: Драго Билбија (син Илије), Чедо Гавриловић, Бранко Бороња, Дане Бубало, Ђорђе Ђукић (син Илије пекара), студент технике Страхиња Радетић, студент права Нада Беоковић, Стана Сучевић, Брацо Беоковић, Бране Цвјетичанин, Ђуро и Владо Фундук, Јово Гаковић и други⁶⁸. Постоји сведочење Чедо Гавриловића који тврди да је Енвер Капетановић (бивши члан КПЈ) 22. јуна преподне пустио из затвора бихаћке комунисте уз обећање да га заштите од Црвене армије. Наредних дана, како је немачка војска бележила успехе, комунисти су поново хапшени. Један део припадника комунистичког покрета је 28. јуна одвезен са два камиона ка Скочају (комунисти Милан Рого Обрадовић, Страхиња Ђело Радетић, студенти Драго Билбија и Душан Куга, затим стари бишћани Илија Ђукић, пекар, Љубомир Бањеглав, грунтољивачар, браћа Перо Ступар и Душан Ступар, трговци, и одређен број сељака из околине). Вјекослав Лубурић је планирао да ово буду показна убиства за чланове усташких ројева и лично је био присутан (изјава Мирка Турића). Студент Душан Куга је успео да побегне из камиона, па су наоружане усташе на брзину поубијале остале под брдом Буковац, између Жегара и Скочаја. Чланови КПЈ су мучени у затворима, али су оставили значајна сведочења и многи су преживели. Један део њих усмрћен је у Бихаћком пољу последњих дана одвођења (3.9.1941, Нада Беоковић, Стана Сучевић, Брацо Беоковић, Брацо Кавезон – комунисти српског и јеврејског порекла) док

66 Реџић, Хусреф, „Млади црвени град“, у: *Подгирмеч у НОБ-у*, књ.1, ур. Пејановић Душан, Београд, 1972.

67 Турић, Мирко, „Од фашистичке окупације до Бихаћке куле 1941“, у: *Подгирмеч у НОБ-у*, књ. 1, 180-203, ур. Пејановић Душан, Београд, 1972.

68 Архив Србије, Комесаријат за избеглице и пресељенике, Д LVIII/1525, стр. 1.

су други (Мирко Турић, Хусреф Реџић, Стипе Буторац⁶⁹ –комунисти хрватског и муслиманског порекла) пуштени из затвора. Ово је у НДХ спровођено по окружници равнатеља Уреда 1 РАВСИГУР-а Божидара Церовског.⁷⁰

Исељавање Срба и Јевреја из Бихаћа 24. јуна 1941. године

У склопу договора власти НДХ са немачким окупационим снагама, створено је Државно равнатељство за понову (основано 20.6.1941. законском одредбом поглавника; на његовом челу је Јосип Рожанковић⁷¹). Задатак овог равнатељства био је да организује масовна исељавања и пресељавања Срба првенствено из градова али и сеоских области (случај Плитвичких језера и Личког Петровог Села) и да води бригу о имовини која остаје у државном власништву НДХ. Равнатељство је основано првобитно под именом Одјел за пресељење и насељавање пучанства у склопу Одјела за колонизацију, да би 24. 6. било именовано као Равнатељство. Одмах добија Српски одсек, који води Томо Гргић, уз помоћ Милутина Јурчића, предстојника Уреда за исељавање и Стјепана Ведрине, предстојника Уреда за усељавање⁷². Исељавање из Бихаћа јединствено је у НДХ по два основа. Прво, јер је изведено пре свих других, у тренутку када Равнатељство тек формално постоји, Уред за исељавање у Бихаћу такође, али не постоје никаква писмена упутства за овај поступак. Упутства за исељавање донета су тек након састанка Равнатељства са жупанима великих жупа, који је одржан 4. септембра/јула⁷³. Окружница Равнатељства са упутама за исељавање Срба практично се спровођила у Бихаћу 24.6, пре него што је јавно објављена. Љубомир Квартнерик је у Бихаћ дошао одлично информисан о плановима власти

69 *Подјрмеч у НОБ-у*, књ.1, ур.Пејановић Душан, Београд, 1972, 118-121, 216-217.

70 Ручнов, Марко, *Зашто Јасеновац*, 490.

71 Кисић Колановић, Нада, *Поддржављење имовине Жигова у НДХ*, Загреб, 1998, 438.

72 Škiljan, Filip, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941“, у: *Stanovništvo 2/2012*, ур: Vladimir Nikitović, Institut društvenih nauka, Beograd, 2012, 4.

73 Škiljan, Filip, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske“, 4.

НДХ по питању Срба. То је могао сазнати од брата Славка, братанца Еугена или Озрена Кватерника, надзорника Усташког редарственог равнатељства за подручје усташког стожера у Бањалуци и челног човека повереништва УНС у Бањалуци⁷⁴. Слична исељавања Срба била су из Бањалуке између 7. и 12.7.1941, Љубиња 2.8.1941, Мостара 8.8.1941⁷⁵. Други основ је број исељених грађана. Тога дана из Бихаћа је протерано око 1.200 особа (неки сведоци кажу 2.000 особа⁷⁶), од чега око 135 Јевреја, остало су Срби. Претходно је стожерник Гутић наредбом наредио исељавање из Крајине свих Срба и Црногораца рођених ван НДХ.

У току ноћу 23/24.6. извршене су припреме и у раним јутарњим часовима 24. јуна, на основу усменог наређења, припадници усташких ројева, оружници и редарственици су свим српским и јеврејским породицама наредили да се спреме за полазак и напусте своје станове. Породице су имале обавезу да најкасније у 6.00 часова дођу на место сакупљања (уз претњу стрељањем за неизвршавање). Времена за паковање било је 30 минута, дозвољено је било понети 500 динара по члану породице, торбу или завежљај са до 50 кг ствари и хране за највише три дана. Строго је забрањена продаја ствари из куће. Сва покретна и непокретна имовина (накит, остатак новца, штедне књижице, куће, намештај, станови) одузета је и пописана. Отпор је избегнут причом да ће Срби бити интернирани у Србију, а да ће у њихове куће доћи расељени Хрвати.

Један део житеља одведен је на ногометно игралиште СК „Јединство“ на Лукама, а већина на игралиште БАСК-а у Жегарској алеји (данас стадион ФК „Јединства“) на левој обали Уне. Око 1.200 људи сабијено је на фудбалском игралишту. У питању су житељи града Бихаћа, али и приградских насеља (сведок Мара Секулић-Лакић живела је у Каменици / Карађорђевог Селу на левој обали Уне, породица од шест чланова исељена је 24. јуна⁷⁷). На игралишту се записнички предавао новац, драгоцености и кључеви од кућа и станова. Сведоци као лица којима је предаван новац, драгоцености и кључеви помињу: котарског предстојника Јакова Џала, замјеника

74 Ручнов, Марко, *Зашто Јасеновац*, 201.

75 Ђурић, Вељко Мишина, *ЛОБОР ГРАД*, Београд, 2022.

76 *Zapisnik Zemaljske komisije od 07.08.1946*, Miloš Škorić, Inv. 56134, Arhiv Bosne i Hercegovine.

77 *Зборник саопштења, Гаравице 1941*, Бањалука, 2011, 173.

котарског предстојника др Станка Франка, оружнике Стеву Виндакијевића, Стјепана Трску, Бебића, Ахму Ибрахимпашића, усташе Перу Шимића, логорника, Стјепана Шимића, Владу Бунића, Давида Пршу, Милета Баричевића, Анту Висковића и друге. Сведоци помињу да је био присутан високи италијански официр, командант дивизије, који је уступио 24 камиона (неку кажу 30). За транспорт су коришћена и два поштанска затворена аута. По сведочењу Абдулаха Ибрахимпашића, транспорт организује Благомир Вебер, официр Домобранства. Унезверене, изгладнеле и престрављене житеље Бихаћа, прво Јевреје а потом Србе, у две партије (неки кажу три партије) пребацили су до Кулен Вакуфа, што је потрајало цели дан. У Бихаћу није остало Срба и Јевреја (осим у котарском затвору), чак су и болесни морали ићи. Идентитет ових људи, њихова имена и презимена и породичне везе били су потпуно непознати, до објављивања сведочанстава жена које су из логора Лоборград транспортоване у окупирану Србију⁷⁸, као и откривања сведочења Јевреја из Бихаћа Земаљској комисији⁷⁹ и једног извештаја оружаничке постаје Зеваље⁸⁰. Ова сведочења из мрака историје износе имена, презимена и породичне везе укупно 375 особа српског порекла (74 мушкарца, 91 жене, 210 деце). Сведочења Јевреја откривају имена и породичне везе 135 Јевреја (36 мушкараца, 59 жена и 40 деце). То је укупно 510 особа (110 мушкараца, 150 жена, 250 деце). Ако прихватимо да је исељено 1.200 особа, то би било 42-43% од укупно прогнаних Срба и Јевреја из Бихаћа. По тој расподели у целој групи би било: 258 мушкараца, 354 жене и 588 деце. О судбини бихаћких Јевреја ће бити речи касније.

Бихаћки Срби су у Кулен Вакуфу имали три различите судбине: једна група је исто вече упућена ка Мартин Броду и манастиру Рмањ (15 км), где су након два дана задржавања на отвореном (26. јуна), враћени у Кулен Вакуф, да би одатле отишли пешице за Петровац и Крњеушу (30 км). Друга група одведена је у Рајиновац (5 км), одакле су пешачили до Петровца. Трећа група је одмах пре-

78 Ђурић, Вељко Мишина, *ЛОБОР ГРАД*, Београд, 2022.

79 *Zapisnik Ele Rehnicer Zemaljskoj komisiji, Zapisnik Moska Kavezona Zemaljskoj komisiji*, Arhiv Bosne i Hercegovine.

80 *Izveštaj oružničke postaje Zavalje od 28. juna Kotarskom poglavarstvu Bihać, u: Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu*, том I, 88, ur. Slavko Vukčević, Београд, Војноисторијски институт, 1993.

ко Врточа спроведена у правцу Петровца и распоређана у села око њега. Судбина ових бихаћких Срба никада није потпуно објашњена од стране званичне историографије. Бихаћки комуниста Хусреф Реџић сведочи: „Тамо су многи нашли смрт у масовном покољу. Само је неколицини, и то најбогатијих, пошло за руком да се пребаце у Србију. У Бихаћу је још неколико десетина Срба и Јевреја остало у Кули и „Бригади“. У јулу, августу и почетком септембра били су и они поубијани“. Мориц Ј. Леви каже: „Тих дана су усташе побиле све Србе из Бихаћа који су били у Петровцу и Србе Петровчане“. Постоје изјаве које кажу да је ове људе побила група херцеговачких муслимана које је предводио Енвер Капетановић, 28. јуна 1941. године. Постоји војни извештај потпуковника оружнихства Видаса од 12.7.1941, који потврђује да је исељавање извршено на основу усмене наредбе великог жупана, са 24 италијанска камиона у две партије до Кулен Вакуфа и да су грчко-источњаци из Бихаћа преузети од стране котарског предстојника Петровца и расељени по Котару Босански Петровац⁸¹. Изјаве жена из Лоборграда говоре да су бихаћки Срби размештени по Петровцу и околним селима, али да су 21. јула и 23. јула усташки ројеви покупили највећи број мушкараца, заједно са људима из Петровца, и одвели их у непознатом правцу. Имена одведених мушкараца су: Никола Шорак, Марко Батас, Сладо Штета, Васо Ниџић, Владо Ђурић, Лука Дракулић и брат Перо, Јово Савић, Раде Бјелобаба, Јово Борисављевић и син Јосо, Јован Бјеговић, Ђурђевић, Милан Јузбашић, Ђуро Жигић, Стеван Тупајић, Душан Максимовић, Нестор Бубало и многи други. На тај начин, од Срба мушкараца старијих од 18 година исељених из Бихаћа у животу су остала само четворица: Гавро Новаковић, Јово Лакић, Јосип Кац и Милош Ђапа. Нажалост, и они су страдали у времену од 27. јула до 2. августа, када су људи сакупљани по Петровцу и околним селима, када су села пљачкана и паљена, а украдена стока и ствари догоњене у Петровац⁸². По узору на Бихаћ, и власти у Петровцу убрзо су донеле своју одлуку о забрани присуства Срба у Петровцу и околини од пет километара.

81 Izveštaj zapovjedništva 4. hrvatske oružničke pukovnije od 12. jula 1941. у: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu*, том I, 121, ур. Slavko Vukčević, Београд, Vojnoistorijski institut, 1993.

82 Ђурић, Вељко Мишина, *ЛОБОР ГРАД*, Београд, 2022.

Изјаве сведока потврђују да су све три поменуте судбине истините: да је део протераних људи страдао у терору, да су се поједини захваљујући новцу или делатности Комесаријата за избеглице и пресељена лица у Влади народног спаса Милана Недића успели докопати окупиране Србије и да се део населио у околини Петровца и касније делио судбину својих сународника у устанку. Жене сведоци Лоборграда су 16. септембра 1941. од котарског предстојника Петровца, Црнића, добиле дозволу да напусте Петровац, само да се не враћају у Бихаћ. Оне су кренуле пут Приједора, где добијају пропуснице за Бихаћ. У Бихаћу их хапси полиција и две недеље их држе затворене у млину. Након тога бивају отпремљене у Двор на Уни, где бораве око 15 дана, шаљу их за Јасеновац, али убрзо враћају у Двор, одакле одлазе у логор Лоборград. Крајем марта 1942. десет преживелих жена, у групи од око 130 жена са децом из разних делова НДХ, креће на пут ка Београду, након чега дају своја сведочења Комесаријату за избеглице и расељена лица (презимена Шорак, Ђурић, Жакула, Марчетић, Дракулић, Новаковић, Пјевић, Гутеша, Пјевач, Инђић). Знамо да је Рајка Матавуљ, супруга доктора Душана убијеног 17. јуна у Рисовцу, успела да се домогне италијанске окупационе зоне, па Италије, и да је 1951. емигрирала у САД са породицом девера Марка Матавуља⁸³. Знамо да је супруга Илије Билбије, након што су је опљачкали и конфисковали огромну имовину, протерана из Бихаћа. Сведочење Маре Секулић-Лакић потврђује све три судбине бихаћких Срба: њена шесточлана породица је камионима одвезена из Бихаћа, након Кулен Вакуфа су их распоредили у Крњеуши, при чему су Јевреји одвојени од Срба. Отац је убијен у Крњеуши, његов кожни капут је виђен на житељу села Краље, приградског насеља Бихаћа, а остатак породице се у новембру 1942. вратио у Каменицу близу Гаравица/Гаревница. Сведок Стево Дракулић⁸⁴ из Бихаћа потврђује прогон 24. јуна, пут камионима до Кулен Вакуфа, пут пешице до Мартин Брода, сељачким колима до Петровца, те имена пет мушкараца који су са већим бројем мушкараца из Петровца одведени наводно на рад на Плитвице и које никада више нико није видео. Такође сведочи

83 <https://www.poreklo.rs/2019/10/29/rodoslov-porodice-matavulj-iz-sibenika/?fbclid=IwAR0acMVjUibFaNSgClnhBcnNsXJ18MfpzaZMw9QMgp0GIOCc9AA_Q6Ykk>

84 Дракулић, Стево, „Прогонство, слобода, бјекство за Београд“, *Подгирмеч у НОБ-у*, књ.1, Београд, 1972.

о покољу људи у блокираном Петровцу. Савремена хрватска историографија⁸⁵, иако без конкретних доказа за тако нешто, селективно наводећи немачке изворе о наводно 180.000 пребеглих Срба из НДХ у Србију до краја јула 1941, покушава да створи наратив о најмање 200.000 Срба који су отишли из НДХ током прве године рата⁸⁶. Крајњи циљ таквих закључака је умањење броја Срба у НДХ који би могли бити предмет и жртве правног и казненог поретка НДХ и система сабирних, радних и логора за уништење у НДХ кроз деловање службених лица НДХ. Можда би тако било да су сви они који су плански и организовано исељавани из својих насеља у НДХ заиста и стигли у окупирану Србију. Нажалост, сведочења, тако дуго скривана од нас, говоре о нечему потпуно другачијем. Говоре да је велики број организовано исељаваних особа насилно усмрћен од стране локалних опћинских и котарских власти, оружничтава, редарстава, Усташке војнице, усташких ројева. Говоре да су ова исељена лица камионима, возовима или пешице транспортована широм НДХ по разним сабиралиштима и логорима, да су затварани, изгладњивани, уцењивани, систематски пљачкани и да велики број њих никада није жив напустио територију под влашћу службених органа НДХ. У случају исељених житеља Бихаћа сачувана су имена 74 мушкарца српског порекла, а процењени број мушкараца у том исељавању је око 250. По сведочењима преживелих жена, ниједан од тих 74 мушкарца није стигао у окупирану Србију. Историографија о овоме питању тек треба да да потпуну слику.

На овом месту треба поменути и судбину бихаћких Јевреја. Пред почетак Другог рата у Бихаћу је било око 160 Јевреја у 37 породица. Након почетка напада на СССР, 23. јуна у Жупанији је одржан састанак, после којег следи хапшење виђених Јевреја. У затвор Котарског уреда одведено је 12 Јевреја: Брацо Соломон Кавезон, рабин Аврам Атијас, судија Округног суда др Емил Леви, студент и син др Левија Рикард (Кико) Леви, правник Моско Кавесон, трговац Рудолф Рехникер/Рехнициер, трговац Јаков Кавесон, трговац Јаков Барух, геометар Леви Мориц, намјештеник „Тивара“ Атијас Алберт (Мико), бивши трговац Хаим Фархи, Шебетај Леви. У питању су најбогатији и највиђенији чланови јеврејске општине. Опљачка-

85 Škiljan, Filip, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941“, 31-32.

86 Škiljan, Filip, исто.

на је синагога и сви сребрни предмети из ње и све драгоцености су завршиле код усташког логорника. Ноћу 23/24. јун, усташки натпоручник Енвер Капетановић са пратиоцима (Зуидија Куленовић, Рукавина, Миркец Голубовић, Давид Прша, Уремовић) туче и мучи ухапшене Јевреје. Сведочанство Моска Кавезона, једног од ухапшених, говори да су ови ухапшени људи напустили Бихаћ тек 14 дана касније, око 7. јула. У великом исељавању Јевреја 24. јуна, њих око 135 плански је исељено из Бихаћа, о чему говори сведочење Еле Рехницер. У Кулен Вакуфу су Јевреји одмах одвојени од Срба и четири дана су смештени у школи. Последњег дана боравка обраћа им се Томо Иваниш и каже да се морају јавити у Петровац сутра ујутру у 8 часова. Следи мукотрпно пешачење до Петровца (стари и болесни су део пута пребачени возилима) и смештај у неком магацину. Убрзо Јевреји бивају пребачени у логор у селу Буковача, у којем остају око 14 дана. Осмог дана боравка у Буковачи стиже друга група Јевреја, мушкарци заточени 23. јуна. Моско Кавезон тврди да је тада у Буковачи било око 140 Јевреја. Радноспособни мушкарци су копали ровове око помоћног аеродрома код Петровца, уз мучење и изгладњивање. Наводно постоје фотографије, за потребе Црвеног крста, о добрим условима у том логору. По налогу Квартерника и Цала који су били у логору Буковача, Јевреји бивају пребачени у Петровац у нову болницу која је служила као логор, где остају три месеца (крај септембра - почетак октобра 1941). Нису добијали храну већ су плаћали од 500 динара које су понели од кућа. Мушкарци раде на ограђивању аеродрома, сахрањују угљенисане лешеве из села спаљених око Петровца. Из Петровца камионима бивају пребачени у Бравско, а потом Приједор, где су смештени по кућама локалних Јевреја. Део Јевреја остаје у Приједору, све до ослобођења, маја 1942, када се десетак млађих придружује јединицама НОР-а и одлазе на Грмеч и Козару. Део породица креће пут Санског Моста или Бањалуке и они завршавају у логорима Градишка, Јасеновац или Госпић. Део породица одлази у Котар Цазин, одакле групу од 26 лица (један камион) враћају у Бихаћ. Они су убијени у логору Жегар, а тела су им бачена у Перанића драгу код Завала. Моско Кавезон преживео је у Приједору, Ела Рехницер са породицом мења пребивалиште више пута (Приједор - Нова Градишка - Приједор - Сански Мост, а јануара 1942. стиже у Крупу са пропусницом, дочекује ослобођење града и повлачи се са партизанима).

Они који су остали у Приједору, повратком хрватске власти одведени су у логоре, где им се губи траг. Од око 160 бихаћких Јевреја, рат је преживело свега 25⁸⁷. Синагога и јеврејско гробље у Бихаћу Beth Olam уништени су пре повратка Италијана у Бихаћ, септембра 1941.

- Синагога у Бихаћу -

Рушење бихаћке Саборне цркве Свете Тројице 28/29. јун 1941. године

Када је завршено организовано исељавање Срба и Јевреја из Бихаћа, у граду више није било Срба на слободи. Једини Срби у граду затворени су у Кули и „Бригади“, затвору Судбеног суда. Велики жупан Кватерник је изгледа имао идеју да се поруше сви храмови Српске православне цркве на подручју жупе, а први срушени храм морала је бити бихаћка црква. Рушење храма Свете Тројице у Бихаћу минарањем, 28. јуна 1941, на Видовдан, настављено и следећег дана, било је прво рушење православног храма у НДХ. Пошто у Бихаћу није било Срба, под присилом су доведени Срби из околних села (Голубић, Горјевац, Лохово, Притока, Грабеж, Рачић, За-

87 Данон, др Јаков, „Јеврејска општина Бихаћ“, *Зборник саопштења, Гаравице 1941*, Бањалука, 2011, 218-231.

ложје...) да запрежним колима разносе камен. Своја сведочанства о рушењу српске цркве оставили су Дане Гавриловић из Баљевца, Спасо Радаковић са Грабежа, Ђуро Босанчић из Грмуше. Сведок Спасо Радаковић⁸⁸ говори да је само из села Грабежа на рушење цркве у Бихаћу насилно одведено 80 мушкараца. Храм Свете Тројице у Бихаћу освештао је 28. (26) јула 1898. митрополит дабробосански Николај Мандић⁸⁹, ујак Николе Тесле. Изградња храма почела је полагањем камена темељца на Духове, 5. јуна 1894, чему претходи премештање старе дрвене цркве са Језера у Бихаћ, 1879. године. Поред те старе цркве подигнуто је звоно које се први пут огласило након скоро три века забране звоњења (Османлије су заузеле Бихаћ 1592). Нови камени храм Свете Тројице био је димензија 25 x 15,5 метара, а кубета су била висока скоро 30 метара. Тесани камен са цркве је, по сведочењима, искоришћен за подзид пута у Жегару, а наводно и за надоградњу звоника римокатоличке цркве. Рушење цркве захтевано је од начелника града Бихаћа, Абдулаха Ибрахимпашића, који се томе отворено супротставио. Само захваљујући ауторитету и великом броју присталица, Ибрахимпашић је избегао хапшење, али је почетком јула смењен са положаја првог човека града. Он је такође оставио своје сведочење. Храм није обновљен. Након рата општинска власт је 1959. одузела земљиште на којем је потом подигнута зграда општине Бихаћ.

88 Спасе Радаковић Грабеж и његова герилска чета, у: *Зборник Подјермеч у НОБ-у*, књига 1, 881-882.

89 *Први шемаџизам православне српске митрополије Бањалучко-Бихаћке за јодину 1901*, Бањалучка, 1903, 113.

- Центар Бихаћа, пре 1938, лево Црква Св. Анте
Падованског, десно храм Св. Тројице -

Даље поштравање терора над Србима од 14. јула 1941. године

До овога момента, појам и место Гаравице у Бихаћком пољу још се не помиње у вези са злочинима НДХ у Бихаћу. Први мушкарци убијени на Гаравицама издвојени су из велике групе расељених Срба из Личког Петровог Села и околине Плитвица. Наиме, велики жупан Кватерник је наредио да се 30. јуна и 1. јула Срби из села око Плитвица протерају у околину Петровца, Дрвара и Грахова. Настао је збег од око 1.500 мушкараца, жена и деце⁹⁰. Сведок Мирко Рапајић из села Језерце, стар 16 година, каже да је колона од око 1.200 особа била из села Језерце, Ђуић Крчевина, Капела, Плитвице, Бигина Пољана, Мирић Штропина, Плитвички Љесковац, Бијела Ријека, Кончарев Крај. Путовали су од Плитвица, преко Пријебоја, Личког Петровог Села, Изачића, Бихаћа, Петровца, Дрвара, Грахова. Он не помиње страдање мушкараца у Бихаћком пољу. На-

⁹⁰ Бокан, Бранко Ј., *Геноцид над Србима Босанске крајине 1941-1945.*

води и сведочење Ице Клашње, који је возио запрежна кола којима су Срби исељени.⁹¹ Овим људима је јавно речено да иду за Херцеговину, али је телефоном котарским предстојницима или усташким логорницима говорено „да у Херцеговину нико не стигне“⁹². Из колоне је издвојена група мушкараца, који су задржани у шталама и магацинима Јураја Микуљана западно од Бихаћа. У првој половини јула, ови људи су убијени у Бихаћком пољу. Сведок Триво Корач говори о протеривању жена и деце из Личког Петровог Села у првој половини јула. Сведок Никица Пилиповић из Врточа наводи да је 31. јула (дан након Огњене Марије) са групом косаца посматрао пролазак велике групе, углавном жена и деце,⁹³ са Плитвица, што значи да је било неколико организованих исељавања. Патроле усташке војнице су их водиле до краја Рипачког кланца, а онда их пустиле даље саме. Жене причају да су мушкарци одведени на радове, да им је иметак отет, а оне истеране на цесту са завежљајем у рукама. Колона је у Боровачи пред Граховом доживела бестијално иживљавање од усташког логорника Ноне Сарића и чланова ројева. Породице у том збегу су размештене око Грахова, ту су дочекале устанак и никада нису стигле до Херцеговине.

Пооштравање терора над Србима постигнуто је кроз два нова момента који су променили чињенично стање на терену током јула 1941. Прва је именовање другог састава Пријеког суда у Бихаћу, а друга су масовна привођења Срба по селима у околини Бихаћа.

Други састав Пријеког суда за Велику жупу Крбава и Псат са седиштем у Бихаћу

Двадесет седам дана након оснивања Пријеког суда у Бихаћу (17. јуна), 14. јула 1941, именује се други састав, у којем остају само чланови усташке организације: председник Фердо Јенгић, заменик др Звездан Чулић, члан Петар Дујмовић, заменик члана Петар Шимић (логорник Котара Бихаћ). Ова правна пракса у НДХ била је уобичајена и честа. Законска одредба о пријеким судовима донета је 17.5.1941. и каже да преки суд чини веће од три судије којем пред-

91 Рапаић, Мирко, *Личка тирадегија*, Београд, 1999, 95-100.

92 Сведочење Јове Бурсаћа из Исјека код Грахова, дато Бранку Бокану 14.9.1981.

93 *Зборник саопштења, Гаравице 1941*, Бањалука, 2011, стр. 232-249.

седава судија правник. Један члан не мора бити правник. Већ 21.5, приликом именовања Пријеког суда за подручје Судбеног стола у Сарајеву, ова одредба о преким судовима је суштински промењена, јер у њој се изричито каже да трећи судија (судија лаик, који није правник) има бити из редова усташа⁹⁴. Још док су постојали само изванредни народни судови (пре преких судово) у случају Вељун, именован је 7.5.1941. први састав суда у Слуњу, у ком су били правници и овај састав суда није нашао кривицу код оптужених људи. Министар правосуђа потом, дан касније, 8.5.1941, именује састав суда који предводи Јосо Рукавина, истакнути члан усташке организације, и тај састав суда налази кривицу и осуђује оптужене на казну смрти стрељањем⁹⁵. Са другим саставом Пријеког суда у Бихаћу, који чине само припадници усташке организације, догађаји почињу да се убрзавају, а спирала злочина се значајно усложњава и постаје масовнија. Заточени и хапшени људи држани су у затвору Судбеног стола Бихаћ, а то је била Капетанова кула и „Бригада“. Као помоћни затвори, за привремени смештај заточених, служили су магацини трговца Билбије у Бихаћу, школе, подруми, трговина Узелац у Рипчу или црквено двориште у Притоци.

Масовна сакупљања и привођења Срба из села у околини Бихаћа

1. Сакупљања Срба на јавне радове односно кулук: Осмог јуна 1941. усташки стожер у Бањалуци, на челу са Виктором Гутићем, донео је одлуку о присилном раду Срба омладинаца⁹⁶. На основу тога у многим срезovima власти НДХ извршиле су попис младих људи рођених 1916-1922, понегде су пописали и све који имају више од основне школе. На овај начин су настали спискови стасалих за војну службу, којима је говорено да ће им се време проведено у јавним радовима рачунати као служење војног рока. Кулучари су били обавезни да раде од јутра до мрака, да сами носе своју храну, и углавном су радили у близини већих места, што је иско-

94 *Narodne novine* br. 33 од 21.5.1941.

95 Бурсаћ, Владимир, „Први мјесец постојања НДХ“ у: *Тојола* бр. 8, Доња Градина, 2022, 143-147.

96 *Hrvatski narod* 9.6.1941, Zagreb.

ришћено приликом њихових хапшења. Током јуна и првих дана јула број кулучара је био мали, али се током јула, посебно крајем јула, на тим пословима налазило стотине младића и мушкараца средњих година, посебно у Крупском и Санском срезу и селима око Рипча. Свега неколико наоружаних стражара чувало је стотине младих, снажних и способних Срба на окупу. Занимљиво је да хрватско и муслиманско становништво никада није позивано на јавне радове. Послови су били дробљење и мрвљење камена у ситнији, развлачење ситног камена, равнање и поправка цесте. Неки цестари су упозоравали Србе шта им се спрема (Џенан Рамић из Санског Моста, убијен 1942⁹⁷).

Сведок Триво Кораћ⁹⁸, омладинац из Бихаћа који је пребегао у Личко Петрово Село након исељавања Срба 24. јуна, сведочи о сакупљању мушкараца из околине Личког Петровог Села и одвођењу на присилни рад на Плитвице. Код првог одвођења поступало се према њима добро, људи су храњени, посао није био тежак, није било малтретирања и брзо су пуштени кућама. Неколико дана касније, прикупљено је више мушкараца под изговором да опет иду на рад, али они су у првој половини јула завршили животе на Гаравицама. По њему, тада су преживела два човека: Дацо, подворник дома здравља, и Петар Куга. Сведок Илија Секулић говори о одвођењу 12 мушкараца из села Злопољак, Јанковац и Питошња током јула, под изговором да иду на присилни рад у Немачку⁹⁹. Сведок Раде Бубало, који је једини преживео стрељање 204 мушкарца из Личког Петровог Села 28. јула ноћу, говори о томе да су сви сакупљени по списковима, уз образложење да иду на рад у Немачку¹⁰⁰.

Документ из Архива Унско-санског кантона показује да су православци из града и непосредне близине затворени по налогу великог жупана Кватерника 22. јула 1941, наредног дана, под изговором да одлазе на присилни рад у Немачку, ноћу превезени камионом на пољану Церавци. Тамо су, без одеће и ствари које су по-

97 Vokan, J.B., *Prvi KNOP odred*, 55.

98 Кораћ, Триво, „Дуго потуцање од Бихаћа до Бихаћке чете“, у: *Зборник Подјрмеч у НОБ-у*, књига 1, 132-141.

99 Секулић, Илија, „Злопољчани сложено против свих ратних зала“ у: *Зборник Подјрмеч у НОБ-у*, књига 1, 887-890.

100 Пузић, Милош, *Да се не йонови*, Титова Кореница, 1985, стр. 69.

нели, стрељани и бачени у реку¹⁰¹. Око 120 кулучара из Јасенице, Војевца, Гориње, Залина и Бенаковца код Крупе 28. јула одведено је у Крупу и убијено или иза Соколског дома или на Црном језеру¹⁰². Овде имамо очигледну намеру службених лица НДХ да се радно и војноспособно српско становништво, на миран начин, без отпора, одвоји од породица и усмери ка сабиралиштима или затворима, одакле су спровођени на места извршења смртне казне по пресудама Пријеког суда. Изговор да су мушкарци упућени на рад у Немачку је са једне стране обмањивање породица које мисле да је сакупљање и одвођење мушкараца наредио страни окупатор, а са друге стране начин да се избегне оружани отпор. Многе супруге и деца одведених мушкараца, месецима чак и годинама су веровали да су њихови најближи одведени у Немачку и очекивали су њихов повратак.

2. Позиви да се преда оружје и војничка опрема: Законска одредба о пријеким судовима¹⁰³ је као једину казну коју преки судови могу да суде одредила смртну казну стрељањем. Ова одредба је у надлежност преких судова ставила и дела која Казнени законик Краљевине Југославије није познавао („непредаја оружја ватреног и хладног за које се нема дозвола на јавни позив власти“). За ово конкретно дело, време кажњивости је чак померено унатраг до 6. априла 1941.

Како је ово изгледало на терену? Забрањен је приступ Србима у Бихаћу и 15 км околине од 20. јуна, потом су 24. јуна сви Срби из Бихаћа исељени, објављују се плакати о обавези враћања оружја и војне опреме по Бихаћу и околним селима (сведок Триво Кораћ помиње „плакате или огласе у којима смртном казном пријете свакоме ко крије оружје“). Потом службена лица НДХ (оружници, редарственици, ројници) одлазе у неко село унутар круга од 15 км од Бихаћа и деле позиве за враћање оружја и војне опреме. Свака особа која донесе и преда оружје или војну опрему, а да то није учинила раније на позив власти (плакатом), крива је по Законској одредби о пријеким судовима и у судском поступку мора бити осуђена на

101 Lojić, Saima, *Bihac i okolina u Drugom svjetskom ratu*, Magistarski rad, Filozofski fakultet Sarajevo, 2018, 35.

102 Агбаба, Ђуро, „Босанска Крупа до рата“ у: *Зборник Подјермеч у НОБ-у*, књига 1, 270.

103 *Narodne novine* 32 од 17. свибња 1941.

смрт стрељањем. Особе које су предале оружје или опрему воде се заједно са прикупљеним оружјем, пролазе евидентирање у Бихаћкој кули, Пријеки суд заседа и доноси пресуду, исто вече заточенике воде на Бихаћко поље, где се извршава смртна казна стрељањем. У селу Грмуша је на овај начин током два доласка одведено више од 140 мушкараца. Група од 18 наоружаних људи (ројеви Србљана, Спахића и Чекрлија, са неколико људи из Херцеговине, сведок помиње Врпоље које постоји код Посушја - Груда), предвођена двојцом новопостављених кнезова села (Стево Кутлача и Пајо Миљуш¹⁰⁴) зашла је по засеоцима села и позвала одрасле мушкараце да дођу код школе и донесу оружје и војничке униформе. Људима кажу да је „од власти дошло наређење да људи предају оружје, ма какво оно било. Оружје треба да донесу код цркве и школе, добиће потврду да су предали оружје а затим ће ићи кући“. Позивају се и они који немају оружје да дођу да добију потврду о томе. Сведок Душан Бркљач¹⁰⁵ сведочи да је његов отац добио писмени позив који је делило цивилно лице из среза. Писмени позиви указују на војну евиденцију касарне 55. пешадијског пука Војске Краљевине Југославије у Жегару. Сведоков отац Јово Бркљач је отишао и никада се није вратио кући. Сведоков стриц Лазо Бркљач је закаснио јер се вратио кући по спремину и храну, преживео овај дан, дочекао крај рата и колонизацију у Кикинду. Сакупљено оружје стављено је на запрежна кола, затеченима се потом каже да морају отићи у Србљане по потврду. Код моста преко Уне у Србљанима чекају камиони, са упереним пушкама се наређује укрцавање у камионе, који возе за Бихаћ. У 15 камиона стаје стотинак Грмушана и неколико стотина сељана Осредака, Врела и Градине из Среза Цазин (30-40 људи по камиону, укупно 450-600 људи). У Бихаћ су камиони стигли по дану и остављени да чекају по највећој жежи. Грађани који су прилазили да помогну везанима отерани су уз псовке. Ово чекање било је због трајања суђења и због чекања полицијског часа. Око 20 часова увече, камиони крећу у Бихаћко поље. Сведок који је преживео је Раде (Стојан) Вукашиновић, стар 18 година, сељак из Грмуше. Сеоска хроника Грмуше говори о два одвођења мушкараца (27. јул - преко 100 људи; 29. јул - 42 људи). Бранко Јерковић у сеоској хроници сведочи да је у два наврата одведено 147 Грмуша-

104 Савић, Љубиша, *Грмуша у НОР-у (1941-1945)*, Бихаћ, 1988.

105 Бркљач Јово Душан, сведочење дато аутору 19.9.2016.

на. Сребренка Будимир¹⁰⁶ говори о два одвођења (24. јула - 80; 25. јула - 120). Вукашиновић Стојана Раде у свом сведочењу у сеоској хроници помиње да је првог дана (недеља, 27. јул) сакупљено око 150 људи, који су постројени и потерани према Србљанима. Сачувано је 144 имена одведених из Грмуше.

3. Сакупљања мушкараца у циљу уписивања и евидентирања: Оваквих случајева је много. Нови начелник општине у Липи, Џафер Ибрахимпашић, поручио је житељима Клишевића да се прикупе код кућа, да се направи списак одраслих мушкараца и њему достави. Свакоме је гарантовао живот. У петак 25. јула 1941. мушкарци су се сакупили код школе у Буковцу, између Клишевића и Ђукова. Ибрахимпашић је био присутан, мушкарци су пописани. Потом су двојица наоружаних људи повезали присутне, затворили их у зграду школе и касније у току дана повели ка Ђуковима. Људи су наслутили превару и почели да пружају отпор, али су их наоружани тукли кундацима. У Ђуковима су провели ноћ затворени и ујутру су одведени у Рипач. Убијени су на стратишту које се зове Забаре и налази се поред Рипча. Организатори убистава су таборник Рипча Анте Павелић Тоно и командир оружничке постаје Иван Фрковић, обојица из околине Госпића¹⁰⁷. Руководилац радова проширивања канала и бара и затрпавања масовних гробница земљом на стратишту био је Мухарем звани Тубаљ, а забележено је и име једног од извршилаца убистава на Забарама, то је Салко Мујић из Рипча. Чланови усташког роја у Ђуковима који су привели Србе били су: Анте из Жегара (предратни жандар), Хилмић (Илмић) из Ђукова, Војић из Ђукова, Миралем Куленовић звани Шуњић. Записана су имена 31 мушкараца који су одведени из села, као и двојице који су тога дана убијени у селу (учитељ Сава Стојановић и Мико Ђурин Бабић, младић од 20 година)¹⁰⁸. Наредног дана, 26. јула 1941, чланови усташког роја из села Ђукови су у засеоку Луке села Босански Дољани сакупили 18 мушкараца. У питању је 16 житеља села, један човек који је са личке стране дошао да самеле жито у мли-

106 Будимир, Сребренка, *Фелџон у лисџу Крајина 25.10-22.11.1991.*

107 Ковачевић, Стево, *Крвава сџаза од окујаџије до слободе - Горџевчани у НОБ од 1941. до 1945,* Нови Сад, 2020.

108 Бурсаћ, Стево, „Клишевић првих дана устанка“ у: *Зборник Подџрмеч у НОБ-у,* књига 1, 857-858.

новима на Уни, и Павле Пава Машановић, радник на унској прузи, декларисан као Црногорац. Рекли су им да оду до железничарске/инжењерске куће на Штрбачком буку да се упишу и да ће све бити добро. Половина мушкараца покупљена је по кућама, а друга половина је сама отишла на предвиђено место. Ухваћени људи су ноћ провели у железничарској кући, која је имала телефонску везу са Бихаћем. Ту ноћ је падала обилна киша, па су тек сутра ујутру (недеља, 27. јул) прешли преко моста на Уни и возом отишли за Бихаћ. Од приведених, један је успео да побегне, док се само Павле Машановић вратио. Остали су страдали на Бихаћком пољу¹⁰⁹. Машановић је оставио своје сведочење¹¹⁰, али оно је, као и већина идеолошких сведочења, померено неколико дана касније, да би било у складу са наративом о устанку у организацији КПЈ. Он сведочи да је сакупљање мушкараца било 28. јула, а одвођење за Бихаћ 29. јула. Успео је да се спасе из Куле, да борави у Бихаћу све до 11. августа (у то време Србима је боравак у граду забрањен и организовано су исељени, храм је срушен, затвори се свакога дана пуне и ноћу празне), када напушта град. У село Притока 26. јула рано ујутру улази већа група наоружаних припадника усташких ројева и по списковима одводе 12 мушкараца и још пет из заселака Бијело брдо и Дангубе¹¹¹. Људи су одведени у Бихаћ и никада се нису вратили.

4. Сакупљање становништва у циљу пресељавања: Након организованог исељавања Срба из Бихаћа, било је још неколико таквих случајева. Раније је поменуто организовано исељавање Срба са Плитвица 30. јуна и 1. јула 1941. У току ноћи 29/30. августа оружници и припадници усташких ројева под командом Благомира Вебера сакупили су целокупно становништво Притоке¹¹² (750 особа) и ујутру 30. августа у колони их повели преко Горјевца ка Петровцу. Пролазећи кроз Горјевац, Приточани виде последице разарања

109 Милован Грубиша, сведочење дато аутору 19.1.2019.

110 Машановић, Павле, „Од Дољана до Цетиња и натраг“ у: *Зборник Подгирмеч у НОБ-у, књиџа 1*, 142-147. Машановић је рођен 1913. у Вирпазару, други командант Герилског одреда у Дољанима (после Адолфа Челика), касније политком Прве бихаћке чете, а од 1942. у 3. крајишкој бригади Николе Карановића.

111 Балабан-Кењало, Марија, *Бихаћ у новијој историји (1918-1945)*, Том 2, 434-435.

112 *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu*, том I, Vojnoistorijski institut, 373.

Горјевца 29. августа (згаришта кућа, лешеве људи, локве крви, лешеве стоке, разбацане ствари), које је извршила сатнија усташке војнице као одмазду за напад устаника 28. августа на три камиона на путу Липа–Дубовско–Горјевац и убиство подофицира¹¹³. Устаници нападају обезбеђење колоне, ослобађају мањи део Приточана и одводе их у Дољане. Остатак колоне стиже до Кулен Вакуфа, где ноће. Сутрадан 31. августа проласком кроз шпалир одваја се око 30 мушкараца старијих од 12 година (чак и старији дечаци и три инвалида) који никада нису напустили Вакуф¹¹⁴. Жене и мушка деца преобучена у женску одећу (сведок Душко Кењало преживео је обучен у сукњу своје баке) настављају ка Мартин Броду. Након ослобођења Кулен Вакуфа, десетак дана након ових догађаја, сведок Душко Кењало се вратио у Кулен Вакуф и код млина видео велику хрпу одсечених људских глава, међу којима препознаје своје комшије¹¹⁵. У уторак 2. септембра 1941. у зору, у Личко Петрово Село камионима стиже око 80 наоружаних људи из Бихаћа, као појачање домаћим ројевима. Ови наоружани људи опкољавају место и околна насеља Ново Село, Жељаву, Заклопачу и Лисину. Наоружане патроле на челу са локалним људима говоре мештанима: „Селите се за Србију, са собом можете понијети потребну обућу, одјећу, храну за два дана. Све остало остављате“. Када су сакупљени житељи, наређено је одвајање мушкараца старијих од 12 година на једну, а жена и деце на другу страну. Мањи број жена утоварен је у камионе, већина је пешице кренула цестом Личко Петрово Село – Бањевац – Скочај – брдо Дреновача код Трослапа на Уни, где су их прихватили устаници. Око 150 мушкараца старијих од 12 година утоварено је на камионе, одвезено на Гаравице, где су истога дана сви побијени¹¹⁶. Ово је једно од последњих масовних убијања у Бихаћком пољу, јер су затвори Кула и „Бригада“ испражњени, по изјави преживелих сведока, 3.9.1941.

113 Vokan, J.B., *Prvi KNOP odred*, 177.

114 Балабан-Кењало, Марија, *Бихаћ у новијој историји (1918-1945)*, Том 2, 434-435.

115 *Зборник саопштења, Гаравице 1941*, Бањалука, 2011, стр. 165-167.

116 Будимир, Сребренка, „Фелтон у листу Крајина 1991“, *Зборник саопштења, Гаравице 1941*, Бањалука, 2011, 104-105.

5. Сакупљање становништва након војно-полицијских акција по селима: Током јуна и јула 1941. стварају се усташки ројеви у селима око Кулен Вакуфа. У Кулен Вакуфу и Калатима имају шест чланова, у Орашцу и Ђуковима по пет чланова. Организатор изградње усташке организације у Кулен Вакуфу је Томислав Томо Иваниш, који убрзо добија помоћ од 17 наоружаних људи из Петровца, на челу са Младеном Шњарићем, братом Анте Шњарића, усташког поручника који је у јуну дошао из Загреба¹¹⁷. Таборник Миро Матијевић тражи помоћ од великог жупана Кватерника и у Кулен Вакуф стиже сатнија војника Усташке војнице. Ова војна јединица окупља добровољце и мобилише чланове усташких ројева и креће у акције по селима на личкој страни Уне. Потврђено је присуство Вјекослава Лубурића у Поуњу крајем јуна и почетком јула. Измишљани су изговори за војно-полицијске акције по селима (примећени су наоружани четници по шумама, неко је пуцао на аутомобил домобранских часника и слично). Следиле су сурове акције по селима са великим бројем жртава (Суваја Доња 1. јула – 161 жртва, Лички Осредци 2. јула – 14 жртава, Добросело – 29 жртава, Дољани Лички – 71 жртва, Бубањ 3. јула – 83 жртве)¹¹⁸. Добро су познати и описани случајеви оваквих почетних убистава или измишљених инцидената које су вршили припадници Хрватске заштите или усташа из емиграције, да би се створио разлог за претресе, хапшења или одмазде над ненаоружаним живљем¹¹⁹. Изговори су били безбедност, одузимање оружја, отпор становништва, уништавање јавне имовине. Свака акција узнемиравања људи, паљења кућа, убијања и пљачкања, изазивала је оружани отпор Срба, што је коришћено као повод за следеће акције. Током јула Кулен Вакуф је био препун заробљених Срба који су држани у школи. Камсионима су везани Срби вожени до Боричевачке јаме код села Боричевца, а чији отвор је држан у тајности. Сарадник Мира Матијевића био је Адембег Харашлија. У селу Кестеновац њихове директиве су извршавали: Никола Павелић, Ацо Ивезић, Јосо Сикић, Лале Штркљи-

117 Ручнов, Марко, *Заштито Јасеновац*, 528; *Zločini na jugoslovenskim prostorima*, tom I, Vojnoistorijski institut, 992-993.

118 Bulajić, dr Milan, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986*, knjiga III, Beograd, 1989, 416-423.

119 Бурсаћ, Владимир, „Први мјесец постојања НДХ“, *Тојола* бр. 8, Доња Градина, случај Гудовац и Хрватски Благај.

вић и Марко Ходак. Сведок Есад Бибановић¹²⁰ помиње да се по месту говорило да је та јама прогутала око 1.500 убијених Срба. Када је пут Кулен Вакуф – Боричевац постао несигуран (након 2. августа 1941), сви заробљени сељаци су довожени у Вакуф, држани затворени и сваку ноћ мучени, а потом убијани и бацани у дугачке ископане канале поред школе и православне цркве у Кулен Вакуфу. Сведок Бибановић помиње 597 Срба из Кулен Вакуфа и околних села који су убијени у Вакуфу и убачени у ископане канале. Бибановић помиње Јакова и Ивана Ходака, Хрвате из Клишких Пољица који су спасили око 60 Срба пребацујући их из Рајиноваца у Лику, као и Ибрахима Војића који је убијен са Србима у Кулен Вакуфу.

Неколико часова након напада устаника Илије Деснице 26. јула на Пасјаку код Дрвара и погибије бојника домобранства Фердинанда Конрада, следила су одвођења мушкараца из више села: Рипач (19), Хргар (12), Притока (око 150), Липа (52) и друга¹²¹. Сведок Ђуро Вуњак¹²² из Рачића помиње хапшење 45 младића из Рачића при вршидби и њихово затварање у Рипчу. Девет младића из те групе пуштено је да обилазе околна села и објашњавају да нова власт нема лоше намере. Миладин Сурла се вратио у Рипач и пренео представницима власти да им Срби по селима не верују јер у Рипчу има четрдесетак затворених. Тада је из Рипча пуштено око 45 људи. Но, у данима пред устанак и током првих недеља након устанка, из Лохова и Рачића је у акцијама убијено или одведено око 400 особа, а попаљена је половина Горњег Лохова. У руљи која је напала ова села налазили су се Хрвати из суседних села Велики и Мали Скочај и Голубић и муслимани из Рипча, Голубића и Сокоца. Сведок Спасе Радаковић¹²³ говори о невољама житеља Грабежа. Десетак припадника усташких ројева села Чекрлије и Виноце (десна обала Уне) узнемиравали су и пљачкали житеље Грабежа, сакупљали неколико десетина људи (чак и 50) да раде пољске радове у муслиманским селима, док би чланови роја пљачкали стаје и кокошињце по Грабежу. Из српских кућа отимана су јагњад, хлеб, сир, краве, покривачи. У уторак 29. јула у село је стигла вест да су

120 Бибановић, Есад, *Бихаћ у новијој историји (1918-1945)*, Том 2, 430-440.

121 Балабан-Кењало, Марија, *Бихаћ у новијој историји (1918-1945)*, Том 2, 434-435.

122 Вуњак, Ђуро, у: *Зборник Подгирмеч у НОБ-у*, књига 1, 848-849.

123 Радаковић, Спасе, у: *Зборник Подгирмеч у НОБ-у*, књига 1, 881-882.

одведени сви мушкарци из Притоке, затим неки из Малог (Српског) Заложја, Тихотине и Хргара. Исте ноћи из засеока Воларице, између Грабежа и Хргара, одведени су Василије и Ђуро Узелац. Као одговор на напад устаника на три камиона на путу Липа-Горјевац и убиство подофицира домобранства на Велику Госпојину 28. августа 1941, наредног дана у рано јутро, кроз Рипачки кланац долази сатнија усташке војнице, која је прошла кроз село, убијала и палила све што је могла. Свих 119 кућа у Горјевцу је изгорело, као и црква. Записана су имена 81 страдалог житеља¹²⁴ (34 деце, девет старих особа, 46 особа женског пола). По Душану Наранџићу, страдало је око 110 особа¹²⁵, по Бранку Бокану¹²⁶ и Ђорђу Радаковићу – 125 особа. Ово потврђује дневни извештај Главног стожера НДХ 29.8.1941. (...четници напали транспортне самовозе код Горјевца, из Рипча упућен вод домобрана а из Бихаћа сатнија Усташке војнице, самовози спашени, погинуо дочасник/подофицир, за село Горјевац издата заповијед да се запали...) ¹²⁷.

Након одвођења 17 мушкараца из Притоке 26. јула, у недељу 27. јула било је ново хапшење Приточана. Приведени су смештани у двориште цркве, где их чувају наоружани стражари. Пре поднева дошли су камиони (Хилмија Липовача помиње два или три) и одвели људе у Бихаћ¹²⁸.

6. Физичке ликвидације изравно довођених Срба из Лике и Кордуна на Бихаћко поље: Службена лица НДХ комбиновала су изравно довођење колона Срба из Лике и Кордуна, са привођењем затвореника из бихаћке Куле и других затвора. Пример за ово је судбина мушкараца са Плитвица и Личког Петровог Села. Крајем јула и почетком септембра била су три таква сакупљања, слања и стрељања на Гаравицама. Прво сакупљање мушкараца из Личког Петровог Села и околине догодило се 27. јула 1941. (сакупљено је 204 људи, са изговором да иду на рад у Немачку, преспавали ноћ у општинској згради Петрово Село, камионима пребачени у Бихаћ,

124 Ковачевић, Стево, *Крвава стџаза од окупаиције до слободе – Горјејвчани у НОБ од 1941. до 1945*, Нови Сад, 2020.

125 Наранџић, Душан, *Бихаћ у новијој историји (1918-1945)*, Том 2, 452.

126 Boka, J. Branko, *Prvi KNOP odred*, Beograd, 1988.

127 Војни архив Београд, фонд НДХ, к. 1Ј ф. 2 док. 29.

128 Балабан-Кењало, Марија, *Бихаћ у новијој историји (1918-1945)*, Том 2, 434-435.

држани у магацинима трговинске радње Илије Бубала и ту ноћ одведени на Гаравице, где су стрељани, а из групе је побегао Раде Бубало који је оставио сведочење¹²⁹). Друго сакупљање било је 29. јула, када су мушкарци камионима одведени ка Бихаћу и држани у шталама и зградама Јураја Микуљана. Тада је са стрељања побегао Мирко Влаисављевић Лакић из Жељаве, са пет пушчаних рана. Успео је да стигне до свог села Жељава (већинско хрватско село) али тетка и мајка су се повериле комшијама, па убрзо по њега долазе запрежна кола са Исајом и Силвестром Рукавином, члановима усташког роја Жељаве. Мирко је одведен у правцу Баљевца и више га нико није видео. Последње сакупљање мушкараца у Личком Петровом Селу и околини било је 2. септембра, када је око 150 мушкараца на превару сакупљено, одведено камионима у Бихаћ и стрељано исту ноћ. У ова три случаја, укупно је стрељано 508 мушкараца (204 + 154 + 150)¹³⁰.

Примери који су дати нажалост нису једини нити у потпуности пренети, већ су ту да само посведоче на какве све начине су службена лица НДХ спроводила свој инфернални посао, биолошки уништавајући Србе, у исто време умирујући преостало становништво како је све у реду и да се ништа страшно не дешава.

Бихаћко поље односно Гаравице

Простор западно и северозападно од Бихаћа, удаљен свега 2-3 километра од центра града, чини Бихаћко поље. Тамо су се до априла 1941. налазиле ливаде и шумарци, природни канали и јаруге речице Клокот, леве притоке Уне. Тај предео био је у власништву породица добровољаца из Првог светског рата. Законском одредбом о некретнинама тзв. добровољаца¹³¹, земљиште и све грађевине су одузете и током априла и маја 1941. тај предео је испражњен од житеља. На левој обали речице Клокота налази се Каменица (некада Карађорђево Село) или ливаде Гаравице. На десној обали Клокота налазе се Уљевите или Муљевите баре и омање брдо Козомо-

129 Пузић, Милош, *Да се не ѿонови*, Титова Кореница, 1985, 69.

130 Будимир, Сребренка, „Фелтон у листу Крајина 1991“, *Зборник саопштења, Гаравице 1941*, Бањалука, 2011, 104-105.

131 *Narodne novine* 6 od 19. travnja 1941.

рића Главица / кота 246, на којем је данас комплекс споменичких скулптура. Мало на исток, јужно од пута за Бихаћ а у правцу града, близу некадашњих кућа Бубала, јесу Церавци. То су три стратишта на којима су убијени и затрпани Срби од јула до септембра 1941.

Сазнања о последњим данима ухапшених Срба углавном потичу од притворених бихаћких комуниста, који су били у Кули или дворишту „Бригаде“, али су пуштени на слободу након 3. септембра. У питању су Мирко Турић (члан КПЈ из Цазина, ухапшен 10/11. јула, у бихаћку Кулу доведен 13/14. јула), Хусреф Реџић (ухапшен 19. јула), Стипе Буторац (дао изјаву Бранку Бокану 21.12.1959) и Хасан Делић (члан МО СКОЈ у Бихаћу; из ходника куће Диклића посматрао је колону од осам људи у реду и 20–30 редова који су трчећи кренули из Куле према Гаравицама)¹³². По њима, затвор је већ био пун када су они стигли, а свакога дана, посебно од 19. јула (кад Хусреф Реџић постаје затвореник), у Бихаћку кулу, зграду „Бригаде“ и двориште ограђено високим зидом доводе се стотине Срба мушкараца из околних села (Мирко Турић помиње три групе доведених Срба у три различита дана; прва је бројала око 700, друга око 600, трећа око 300 људи), који након страховитог мучења, понижавања и батина, камионима ноћу бивају одвезени на Гаравице и тамо убијени. Жртве су довођене из Бихаћке куле и других помоћних затвора (црква у Притоци, трговина Узелац, Микуљанове штале), али и директно из насеља. Сведоци који су побегли са стрељања, злочинци који су учествовали у мучењима и убијању (Јусуф Пашагић, Миркец Голубовић), као и житељи села Краље и Бакшаиш који су учествовали у копању ровова и затрпавању лешева (Живко Ђурић¹³³, Томо Јанковић, Стипе Јерковић¹³⁴, Хусеин Зјакић из Хатинца) сведоче о стрељањима пушком или митраљезима. Живко Ђурић описује канале које су копали (дужине 15–20 метара, ширине 1,5 метар, дубине за људски бој; отприлике 1,5 кубни метар на метар дужине). Људи су довођени из камиона везани жицом, у групама од по 10, постављани на ивицу ископаних ровова или природних канала, ли-

132 Реџић, Хусреф, у: *Зборник Подјирмеч у НОБ-у*, 118–121; Турић, Мирко, *Зборник Подјирмеч у НОБ-у*, 180–203.

133 Lojić, Saima, *Bihac i okolina u Drugom svjetskom ratu*, Magistarski rad, Filozofski fakultet Sarajevo, 2018, 26.

134 *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu*, том I, документ 194, NDH, к. 173. ф. 2, 24.

цем окренути ка њима. Сведоци говоре и о убијању ножем, крмпом, маљем, чекићем и затрпавању полуживих људи земљом. Ђурић помиње Перу Шимића, логорника Бихаћа (и заменика члана Пријеког суда), како пиштољем убија стрељане људе који су показивали знаке живота. Хусеин Зјакић сведочио је да је на позив мухтара (сеоског старешине) Авдаге Селимовића, са још пет комшија из Хатинца, ишао на Гаравице да копа рупе дугачке 20-30 метара. Поред јама које су он и комшије копали лежало је око 50 стрељаних особа. Сваки дан су долазили камиони и убијано је по 40-50 људи у групи.

Сведочења преживелих са масовних стрељања у Бихаћком пољу и другим стратиштима

Ђоко П. Шевић из гате Илиће¹³⁵ успео је да побегне са стрељања на Гаравицама.

Петар Пејо Н. Смиљанић из Бугара, рођен 1906, са групом мештана из Бугара, одведен је преко Илића гате и био смештен у Микуљановом дворишту¹³⁶ са преко 100 мушкараца. Успео је да побегне са стрељања на левој обали Клокота, изнад раке допола попуњене лешевима.¹³⁷

Ђуру Ђујића из Тржачких Раштела, рођеног 1906, са оцем и комшијама 31. јула 1941. ухватили су локални муслимани и одвели их у Раштела. Претрпанам камионом возе их у правцу Бихаћа, али пре Клокота (лева обала реке) излазе из камиона и настављају пешице десно од пута за Бихаћ. Успео је да побегне из колоне везаних људи вођених ка ископаном јами и сакрио се у селу Бугар.¹³⁸

Раде Вукашиновић из Грмуше¹³⁹ побегао је са стрељања на Гаравицама.

135 *Зборник саопштења, Гаравице 1941*, Бањалука, 2011, 173.

136 Кућа хрватске породице Микуљан била је на левој обали Уне, на пола пута између града и речице Клокот.

137 Miljković, Dušan, *Stradanja u Cazinskoj krajini i antifašistička borba (1941-1945)*, Beograd, 2011, 37-39.

138 Vokan, J. Branko, *Prvi KNOP odred*, Beograd, 1988, 73; Miljković, Dušan, *Stradanja u Cazinskoj krajini*, 44-45.

139 Будимир, Сребренка, *Фелџон у лисџу Крајина 25.10-22.11.1991*.

Раде Бубало из Петровог Села¹⁴⁰ побегао је са стрељања на Гаравицама ноћу 28. јула 1941.

Милан Зеџ из Јанковца побегао је са стрељања изнад Завалске вртаче.¹⁴¹

Ђуро Ђука Шамлија из Рујнице код Цазина побегао је из стратишта Вучија јама у шуми Осоје. Последњих дана јула са преко 50 мушкараца из свога и околних села одведен је до оружничке постаје у Врсти, присуствује мучењу људи од стране усташких ројева и муслимана цивила, који потом колону воде ка шуми Осоје. Помиње оружничког наредника Мику Брињака. Људи скинути у доњи веш клече изнад ископаних јама, поред стоје бројни муслимани са лопатама и ашовима. Убијена је и супруга Душана Блануше из Гате, бежећи чује рафале митраљеза из тог правца¹⁴².

Пајо Солаћ из Мељиновца, побегао је са стрељања са Делић јама код Завала 28. јула 1941¹⁴³.

Никола и Михајло Стојић из Притоке привремено су побегли са стрељања, али су се сакрили у селу Голубић. Чланови усташког роја у том месту су сазнали за њих двојицу и поново их хватају¹⁴⁴

За сада нема доказа на којем од три стратишта у Бихаћком пољу су започела масовна стрељања мушкараца. Можда су истовремено вршена на све три локације. Остало је мутно сећање да је због жалби хрватских села Краље и Фркашић на десној обали Уне прекинуто убијање на потезу Гаравице. Наиме, меци из митраљеза и пушака летели су према хрватским селима Краље и Фркашић. Након тога прешло се на десну обалу Клокота, на потез који се звао Уљевите баре у подножју Козоморића главице / коте 246, у коју су се промашени меци заривали. Ту на Уљевитим барама и на трећем потезу који се звао Церавци убијен је највећи број ухапшених Срба. Стратиште у бившем Карађорђевој Селу / Каменици (ливаде Гаравице) има две гробнице дужине 62 и 30 метара (92 метра); стратиште под хумкама код реке Клокота (Уљевите баре) две гробнице

140 Вукмановић, Милан, „Усташки злочини на подручју Бихаћа у лето 1941“ у: *Бихаћ у новијој историји*, 117-121.

141 *Зборник саопштења, Гаравице 1941*, Бањалука, 2011, 263.

142 Miljković, Dušan, *Stradanja u Cazinskoj krajini i antifasistička borba (1941-1945)*, Beograd, 2011, 49-52.

143 Čučak, Bogdan, *Nebljusi u NOR-u i revoluciji*, Donji Lapac, 1981. *Pobegao sam ustašama sa streljanja*.

144 *Зборник саопштења, Гаравице 1941*, Бањалука, 2011, 291.

дужине 190 и 26 метара (216 метара); стратиште у Церавцима две јаме дужине 56 и 15 метара (71 метар). Свугде су лешеве прекривени слојем земље од 40 цм, осим на Церавцима где слој земље достиже 50 или 70 цм.

Током августа и септембра 1941. убијања су настављена у Бихаћком пољу, тако да је на Уљевитим барама направљена и трећа гробница.

У Бихаћу је све време масовних стрељања владао полицијски час од 18 часова до наредног јутра, па је муслимански и хрватски живаљ који није учествовао у припреми терена, убијању или сахрањивању једино могао чути ноћна митраљирања са леве обале Уне. Оно што су свакога дана виђали у граду јесу камиони пуни везаних људи који су стизали у Бихаћку кулу и сваке ноћи одвожени ван града. Мушкарци су сакупљани различитим преварама, па су укућани и родбина дуго веровали да су они живи. Многи су постали свесни истине тек у новембру 1942, када је Бихаћ ослобођен, а своје најближе тамо нису пронашли. Као учесници у мучењу и стрељању Срба помињу се имена: Стјепан Виндакијевић, оружнички бојник, Енвер Капетановић, усташки натпоручник, Никола и Миркец Голубовић, Анте и Никита Вицковић, Дервиш Мехе Салихоџић (из Хармана), Јусуф Пашагић, сатник Химзо Бишчевић, Хасан Бајремовић, Иван Мажар, Миро Матијевић и многи други.

Извештај немачког обавештајног центра Загорје о злочинима усташа 1941. и 1942.¹⁴⁵ помиње да је у западној Босни од успоставе НДХ до почетка октобра 1941. године процењени број жртава око 55.000 људи, жена и деце, а Бихаћ око 8.000 само на пољани званој Церавци.

Управник „Музеја АВНОЈ-а“ Бранко Бокан¹⁴⁶ из Бихаћа сматра је на Гаравицама убијено до 10.000 људи, од којих само 3.000 из Среза Бихаћ, а остали из Лике, Цазина, Велике Кладуше, Крупе, Петровца, Кулен Вакуфа.

Фикрета Јелић-Бутић наслућивала је право стање на терену: „Највећи покољи на подручју Босне збили су се у западним подручјима. Претпоставља се да је тих дана у котарима Бихаћ, Бос. Крупа и Цазин убијено око 20.000 Срба, на подручју Котара Сан-

145 *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu*, том I, документ 373, 1018.

146 Bokan, J. Branko, *Prvi KNOP odred*, Beograd, 1988.

ски Мост око 6.000 (напомена Шушњар), у Котар Приједор и Бос. Нови такођер око 6.000¹⁴⁷.

Остала стратишта у бихаћком крају

Први Срби из Бихаћа на убијање су вођени до Рисовачке јаме. За Госпић је одведен непознат број виђених житеља Бихаћа и 105 мушкараца из Ивањске, Баштре, Доброг Села и Главице¹⁴⁸. Ови људи сакупљени су по селима 19. јула, а преко Отоке и Бихаћа путовали су до Госпића, где предвече 21. јула стижу пред казнионицу Окружног суда. Први Срби убијени у Бихаћком пољу су мушкарци из збег са Плитвица у првој половини јула 1941.

Друга позната стратишта у околини Бихаћа су:

Рисовачка јама или пећина, шума Дебељача између Сокоца, Скочаја и Бихаћа, шума крај села Дубовско, село Горјевац, српска села Суваја Доња, Лички Осредци, Добросело, Дољани Лички и Бубањ, село Небљуси, Котар Лапац, Боричевачка јама или Јасиковача код Боричевца, њиве око села Хргара: Јанкина њива, Бабина драга и заселак Велебит, Калати код Кулен Вакуфа, Кулен Вакуф, Двослап у селу Лохову, Рајиновци код Кулен Вакуфа, Рибићка главица у селу Рибићу код Бихаћа, Грмуша, Рипач, Велики Скочај, Привор између Виноце и Грабежа, шума Осој код Врсте, Заложје, Заваље, Баљевац, Отока на Уни, Крупа на Уни, Перна, Пишталине и Ћојлук, Бањани и део села Баштра у Дубокој крајини, Ивањска, Бањани, Стабанца, Збориште, Градина, Бојна, Глиница, Пољана, Дреновац, Велика Кладуша.

Закључак

Брзина успостављања државних органа НДХ у Бихаћу, као и паралелне партијске структуре усташке организације, указује на веома добру припрему и организацију преузимања власти. Временски оквир у којем су почињени страшни злочини над Србима и Јевреји-

147 Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i NDH 1941-1945*, Zagreb, 1977, 167.

148 Ољача, Младен, *Дубока крајина*, Београд 1994, 99-108, сведоци Бранко Гердијан и Михајло Ољача.

ма почиње одласком италијанских војних и цивилних власти након 18. маја. До средине јуна 1941. Срби и Јевреји доживљавају одузимање земље и имовине добровољцима, конфискације радњи трговаца и занатлија, хапшења и затварања виђених људи и пуштања из затвора, плачкање имовине и уцењивање имућних житеља, покушаје верске конверзије односно покатоличавање и појединачне случајаве убистава са циљем освете и застрашивања српског живља, коме се тако шаље порука шта му следи у наредном периоду. Од средине јуна до средине јула 1941, спирала злочина се убрзава. У Бихаћ као велики жупан Крбаве и Псата долази Љубомир Кватерник. Масовна стрељања у Бихаћком пољу последица су извршавања пресуда Пријеког суда. Осим три стратишта у пољу (Гаравице, Уљевите баре, Церавци), дешавају се злочини на великом броју других страстишта као што су Боричевачка јама, шума Осој код Врсте, Делића јама, Перанића драга, Мехино стање код Велике Кладуше, Соколски дом и Црно језеро код Крупе, Мацин Дол код Цазина и многа друга. Укупан број страдалих Срба у Бихаћу и околини, током пролећа, лета и јесени 1941. године значајно прелази 20.000 усмрћених особа. Бихаћ је током рата изгубио своју малу сефардску заједницу, а као средиште велике области већински насељене Србима почиње да мења националну и верску структуру. Послератна колонизација 1945. пресељавањем великог броја српских породица у Банат и Бачку наставља тај процес у истом правцу. Бројна појединачна економска исељавања и економско запостављање српских општина и села дају велики допринос овом процесу.

Литература

Необјављени извори

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Arhiv Jugoslavije, Beograd
- Архив Србије, Комесаријат за избеглице и пресељенике, Београд

Књиге

- Ранији пописи становништва 1921-1981, Савезни завод за статистику, Београд, 1998.
- Бокан, Ј. Бранко, *Скривене намјере*, Београд-Бањалука, 2001.
- Vokan, J. Branko, *Prvi KNOP odred*, Beograd, 1988.
- Богићевић, Војислав, *Историја развијка основних школа у БиХ*, Сарајево, 1965.
- Папић, Митар, *Историја српских школа у БиХ*, Сарајево, 1978.
- Ручнов, Марко, *Зашто Јасеновац*, друго издање, Доња Градина, 2022.
- Дедијер, Владимир, *Дневник*, књига прва, Београд, 1970.
- Zbornici zakona i naredaba NDH (ZZN), Zagreb, 1941-1944.
- Bulajić, dr Milan, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986*, III, Beograd, 1989.
- Ковачевић, Стево, *Крвава стџаза од окупаације до слободе – Горџевчани у НОБ*, Нови Сад, 2020.
- Ђурић, Вељко Мишина, *ЛОБОРГРАД, Саслушања српских избејлица*, Београд, 2022.
- Ђоровић, Владимир, *ЦРНА КЊИГА, ѿаиње Срба БиХ за време раиа 1914-18*, Београд, 2014.
- Lojić, Saima, *Bihać i okolina u Drugom svjetskom ratu prema izvještajima Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, Magistrarski rad, Filozofski fakultet Sarajevo, 2018.
- Бокан, Бранко Ј., *Геноцид наг Србима Босанске крајине 1941-1945*, Београд 1996.
- Кисић Колановић, Нада, *Погржављење имовине Жидова у НДХ*, Загреб, 1998.
- Први шематизам правосл. српске митрополије Бањалучко-Бихаћке 1901, Бањалука, 1903.
- Пузић, Милош, *Да се не ѿнови Тишова Кореница*, 1985.
- Рапаић, Мирко, *Личка шрајегуја*, Београд, 1999.
- Савић, Љубиша, *Грмуша у НОР-у (1941-1945)*, Бихаћ, 1988.
- Miljković, Dušan, *Stradanja u Cazinskoj krajini i antifašistička borba (1941-1945)*, Beograd, 2011.
- Џућак, Bogdan, *Nebljusi u NOR-u i revoluciji*, Donji Lapac, 1981.
- Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i NDH 1941-1945*, Zagreb, 1977.
- Ђурић, Вељко Мишина, *Искојавања у Јасеновцу 1964*, Београд, 2021.

- Ољача, Младен, *Дубока крајина*, Београд 1994.
- Vokan, G. Branko, *Perna, Pištaline i Čojluk u NOV-u 1941-1945*, Zemun, 1984.
- Jovčić, Ranko, *Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji 1941-45*, Bosanska Krupa, 1969.
- Врањешевић, Бранко, *Српска села на сувој међи*, Нови Сад, 2004.

Зборници и часописи

- *Подјрмеч у НОБ-у*, књ.1, Београд, 1972.
- *Arhivski vjesnik*, Zagreb 2001
- *Bihać u novijoj istoriji II*, Beograd, 1987.
- *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Zagreb, 2007.
- *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu*, том I, Beograd, 1993.
- *Зборник саопшћења, свједочења и докумената са I окрулој сјола „Гаравице 1941“*, 2011.
- „Топола“, ЈУСП Доња Градина, 2022.
- *Зборник Дрвар 1941-45*. Сјећања учесника, књига 1, Дрвар, 1972.
- *Stanovništvo*, Beograd, 2012.
- *Prvi korpus NOV Hrvatske*, referati i diskusije s naučnog skupa, Historijski arhiv Karlovac, 1987.
- *Усјашка зверсјива*, Архив Војводине, Нови Сад, 2020.

Интернет

- <http://www.zlocininadsrbima.com/Zlocinac.aspx?ImeZlocinca=%D0%92%D0%B8%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%93%D1%83%D1%82%D0%B8%D1%9B-%D0%90%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D1%82>
- https://www.poreklo.rs/2019/10/29/rodoslov-porodice-matavulj-iz-sibenika/?fbclid=IwAR0acMVjUibFaNSgClnhBcnNsXJ18MfpzaZMw9QMgpoGlOClCc9AA_Q6Ykk

Новине

- Hrvatski narod, Zagreb
- Ustaša, Zagreb
- Krajina, Bihać

Vladimir Bursać

Crimes of the Independent State of Croatia in the Bihać region during the spring, summer and autumn of 1941

A few days after the invasion of Yugoslavia, the Independent State of Croatia (NDH) was founded. The key person in the creation of the NDH authorities in Bosnian Krajina is Viktor Gutić. In mid-June, Ljubomir Kvaternik, the organizer and leader of crimes against Serbs and Jews, comes to Bihać as the Grand Prefect of Krbava and Psat. The work presents a timeline of all the crimes committed against Serbs and a small number of Jews: confiscation of land and property from volunteers, confiscation of merchants' and artisans' shops, arrests and imprisonment, looting of property and blackmailing of wealthy residents, conversion to Catholicism, the work of the Special court for Velika župa, organized and the systematic emigration of the Serbian and Jewish population of Bihać, the destruction of religious monuments of Serbs and Jews, the arrest of the military-capable population in the settlements around Bihać, mass shootings in the Bihać field (Garavice, Uljevite bare, Ceravci) as well as crimes at a large number of other execution sites. After the beginning of the armed resistance, there are reprisals against civilian life. Crimes in the Bihać region were organized earlier, more massively and cruelly than in other parts of the NDH, because Bihać was the center of a large area mostly inhabited by Serbs.

Keywords: NDH, crime, Velika župa Krbava and Psat, Ljubomir Kvaternik, Special court

ЗЛОЧИН УСТАША НАД СРБИМА У СЕЛУ ВРБАШКА 14. ЈАНУАРА 1942. ГОДИНЕ

Прилог истраживању злочина геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској

Станко Шиник

sinikstanko@hotmail.com

Кратки научни рад

УДК 343.819.5(=163.41)"1942"

COBISS.RS-ID 139094785

DOI 10.7251/TOP2309160S

Средином јануара 1942. године у селу Врбашка (општина Градишка) усташке јединице починиле су масовни злочин над недужним српским становништвом. Текст је уредио¹ виши кустос ЈУ Спомен-подручја Мирко Димић, који у изворима и литератури није могао пронаћи помен овог злочина. Сам аутор је навео да су сви подаци скупљени усменим путем и да је до данас усмено казивање једини траг овог масовног злочина који се десио 14. јануара 1942. године.

По казивању Васе Суботића (1928) из Врбашке, тог 14. јануара убијена је породица Суботић.² Из ове породице убијени су:

1. Душан Суботић, рођен 1895. године

1 Аутор овог прилога је Станко Шиник из села Врбашка. Текст је уступио вишем кустосу ЈУСП Доња Градина Мирку Димићу, који је извршио одређене измене и приредио га за објаву, уз сагласност аутора.

2 *Жртве усташко-нацистичког геноцида 1941-1945. године са подручја општине Градишка/Босанска Градишка*, уредник Раде Михаљчић, приредио Небојша Иваштанин, Градишка 2020. У наведеном попису жртава под редним је бројем 1, на страни 178, док су жртве 2, 5, 6, 7 на страни 176. За четири преостале жртве нисмо успјели пронаћи податке у овом попису и можемо претпоставити да су то непописане жртве.

2. **Савка Суботић**, рођена 1897. године, супруга горенаведеног
3. **Саво (Душан) Суботић**, рођен 1929. године
4. **Остоја (Душан) Суботић**, рођен 1929. године
5. **Миља (Душан) Суботић**, рођена 1931. године
6. **Драгољуб (Душан) Суботић**, рођен 1934. године
7. **Гордана (Душан) Суботић**, рођена 1936. године
8. **Душанка Суботић**, снаха ?
9. **двогодишње дијете Душанке**, Н.Н.

Преживио је само Душанов син Мићо (1923–1942), али је погинуо током борби на Козари.

Породица Микајла³ Суботића страдала је у овом крвавом усташком походу. Податке о овој породици оставила нам је Јованка Дојчиновић, унука Микајлова, која је заправо испричала сјећање свог оца Мирослава, тадашњег десетогодошњег дјечака, који је био очевидац овог злочина. Многобројну породицу чинили су Микајлова супруга **Јованка (1910–1942)**, потом дјеца Љубица (1929), Мирослав (1931), Мирко (1933), Миле (1936), Драгица (1939) и Стојанка (1941). Приликом овог напада Јованка се са дјецом сакрила код комшија Љубе и Анке Јанковић, међутим послџе проласка усташких јединица вратила се кући да наложи ватру и врати дјецу. По повратку, усташе затичу Јованку у кући. Почињу да се иживљавају, да би је на крају заклали пред дјецом. Дјеца су остала у кући, престрављена. Пронашла их је Јованкина рођена сестра Стевка Лукић из села Доњи Подградци и повела их са собом својој кући. Најмлађа Стојка (1941) преминула је дан након тога.

Страдале Суботиће је након завршетка борби сахранио комшија Драгоја Суботић. Дуго година мјештани су знали за ову локацију по четири стабла јаблана, која су посјечена прије неколико година због старости. Необилежена масовна гробница налази се поред магистралног пута Козарска Дубица – Градишка у селу Врбашка, преко пута породичне куће Луке Суботића, у чијем је власништву парцела земљишта на којој се налази необилежена масовна гробница.

3 Могуће да је право име Михајло или Михаило, али народ је имао одређен начин изговора имена, па је могуће да је од поменутих имена настало Микајло (напомена приређивача).

Лука Суботић (1934) показује локацију масовне гробнице гдје су сахрањени Суботићи након усташког злочина 14. јануара 1942. године. Фотографисао Мирко Димић 26. јуна 2022. године⁴

Један од учесника овог злочина био је, по сјећању мјештана, Ферета Хускић, шегрт у ковачници која је била смјештена крај ријеке Јабланица и великог гробља⁵ у селу. Послије рата осуђен је на смртну казну. Један од свједока у овом случају био је и Остоја Суботић из Врбашке, којем је мајка окривљеног Ферете нудила мито да не свједочи против њеног сина.

Послије Суботића страдала је и породица Радмановић из села Врбашка. Страдали су чланови из двије породице, браће Бошка и Николе Радмановић⁶. Убијени су⁷:

- 1 Николина супруга **Анка Радмановић**, рођена 1891.
- 2 **Ђуја (Никола) Радмановић**, рођена 1925.
- 3 **Дамјанка (Никола) Радмановић**, рођена 1927.
- 4 **Љубица (Никола) Радмановић**, рођена 1929.

4 ЈУСП Доња Градина, *Збирка фотографија*, неинвентраисано.

5 Односи се на мјесно гробље које мјештани зову велико, вјероватно јер је највише људи из села или оближњих села ту сахрањено (н. п.).

6 Никола Радмановић био је сеоски кнез. По сјећању, убијен је прије рата, 1937. године. Николин унук је Небојша Радмановић, бивши српски члан Предсједништва Босне и Херцеговине.

7 *Жртве усташко-нацистичког геноцида 1941–1945. године са подручја оштинне Градишка/Босанска Градишка*. Све жртве наведене су у попису уз одступања у години рођења, жртве 1–6 на страни 173, 7. на стр. 158.

- 5 **Милка (Никола) Радмановић**, рођена 1930.
 6 **Стоја Радмановић** супруга Бошка, рођена 1898.
 7 **Влаинић П. Остоја**, рођен 1932, служио на имању породица Радмановић

Фотографисао Стјанко Шиник

Све ово сакривен је посматрао Ђорђо Радмановић (1928–2002), који је обавијестио родбину шта се десило. Преживјели чланови породице сахранили су stradale на породичном имању. Након рата, 1958. године, посмртни остаци су ексхумирани и пренесени на велико гробље у Врбашкој. Иако на надгробном споменику пише да су страдали 15. фебруара 1942. године, ово је нетачно. Споменик је подигнут много година касније и није неуобичајно да се датуми не поклапају.

Трагичне судбине породица Суботић и Радмановић још један су дио мозаика страдања Срба у НДХ. Колико је сличних судбина као ових породица чије страдање није познато јавности, можемо се само питати. Иницијатива ЈУСП Доња Градина из 2016. године о прикупљању докумената, предмета, фотографија и сјећања о страдању Срба, Јевреја и Рома у НДХ још једном је показала да се подигла свијест становништва о потреби да се страдање не заборави и да се сјећамо свих невино страдалих жртава усташког режима и Независне Државе Хрватске.

Stanko Šinik

**The Ustaša crimes in the village of Vrbaška
on 14. january 1942: A contribution to
the research on Ustaše's crime**

In mid-January 1942, in the village of Vrbaška (Gradiška municipality), Ustasha units committed a mass slaughter against the innocent Serb population. The text was edited by Mirko Dimić, the senior curator of the Public Institution Memorial Zone, who could not find a mention of this crime in the sources and literature. The author himself stated that all the data was collected orally and that to this day oral accounts are the only trace of this mass crime that happened on January 14, 1942.

Документи и сјећања

Documents and Testimonies

СЈЕЋАЊЕ ДУШАНА ИЋИТОВИЋА

Тања Тулековић

Музејски савјетник,
ЈУСП Доња Градина
tanjatulekovic@jusp-donjagradina.org

Кратки научни рад

УДК 341.322.5(=163.41):929Ићитовић Д.

COBISS.RS-ID 139095041

DOI 10.7251/TOP2309167T

Апстракт: Душан Ићитовић из села Хрватска Слабиња рођен је 29. марта 1931. године, а преминуо 2. априла 2023. године. Дана 20. јула 2022. године, у циљу истраживања о страдању цивилног становништва села Хрватска Слабиња, Тања Тулековић обавила је интервју и видео-снимање овог свједока, чији транскрипт слиједи.

Кључне ријечи: Козара, Јасеновац, усташа, Антуновци.

* * *

„Мој отац Миле је био из Горњег Бјеловца а мајка је била одавде, из Слабиње, и он је пришао њој овдје. Имали су нас шесторо дјеце, четири сестре и нас два брата.

Прије рата у мом селу је била школа. Школа је била тамо гдје се сада налази гробље. То некад није било гробље. Сви смо ишли у школу нормално. Сјећам се учитеља али сам заборавио како се звао. Црква је била, као и данас, преко пута моје куће. Поп је живио овдје поред у овој малој кући (прим. аут. - показује руком). Усташе су срушиле цркву, ови што су били доље на Кречанама, ниже Баћина, они су то дошли и срушили. То је била банда...

Овдје горе има гроб гдје је њих деведесет шесторо побијено. Моја сестра Љуба је ту убијена. Имала је 16 или 17 година. Усташе су их побили.

За вријеме Козарске офанзиве ја сам био у Козари. Послије тога отјерали су нас у Јасеновац и тамо нисмо могли стати. Баци-

ли су нас тамо у пољану. Из пољане нас баце у Антуновац, а у том Антуновцу су све биле Швабе. Распоређен сам код неког Франца. И један дан кад сам дотјерао краву и пошао јести, уђоше двојица усташа и питају Франца: Шта му дајете јести? А он каже, што једем ја, дајем и њему јести! Каже усташа: То не! Што дајете свињама, дајте и њему јести! А Франц се диже па каже: Је л' ви имате изере ту (прим. аут. - показује прстом на чело)? Ви дошли командовати мени у моју кућу!!! Марш ван! Никад више нису дошли. Усташе нису смјеле командовати њима (прим. аут. - Нијемцима). Код Франца сам остао пар мјесеци. Послије тога смо се вратили, па прешли у Босну, и тамо смо били. Мој брат од стрица био је предсједник Костајнице, Никола Иђитовић, он је био главни. Он ме увијек штитио. Убили су га неки из Велешње јер им није урадио оно што су му тражили.

Анте Павелић... тај је био шериф усташа и Хрватске. Усташе су имале жућкасте униформе.

Моја најмлађа сестра убијена је у Дубичким кречанама. Сока јој било име. Један из Утолице, он је био у усташама, одвео ју је доље. Ми смо били у Живаји, горе на брду, била је кућа Поповића, тако су се звали.

Брат ми је исто убијен у рату. Он се звао Ђуро, био је од мене старији, па имао је 18-19 година. Ови горе Јукићи што су били, само га пробудише, одведоше и никад се више није вратио.

Кад је рат завршио, ми смо били у Меченчанима код тетке, татине сестре. Њен син је био у комунистима, а ја то нисам знао. Њега су се бојали.

Доста народа је побијено из села. Ту су раније били Тривунићи, сад их нема. Драгаши, нема их... Јеличићи, нема их... то је све уништено.

Ова овде кућа што је срушена, ту је била трговина, држао је неки Љубан Гаћо. И дође једном тај Јукић Иво, што ми је брата одвео, а ја сам био попио мало јаче, нешто он мени рече и кад сам га ја лупио, он паде и ту га ја испребијам. Није послије тога саставио годину дана¹.

1 Разговор снимљен 20. јула 2022. године. Збирка видео-записа ЈУСП Доња Градина, JUSP-VS-55, JUSP-VS-56.

- Душан Ићитовић пред некадашњом трговином Љубана Гаће.
Аутор фотографије: Тања Тулековић, 20. јула 2022. -

Tanja Tuleković

The Testimony of Dušan Ićitović

Dušan Ićitović, from the village of Hrvatska Slabinja village, s born on March 29, 1931, and passed away on April 2, 2023. On July 20, 2022, in order to investigate the suffering of the civilian population of the village of Hrvatska Slabinja, Tanja Tuleković interviewed and recorded this witness. The video transcript is shown above. Dušan's recollections reveal the suffering endured by his brother and sister during the Independent State of Croatia.

Страдање Косе Драгаш (1932/33-1944)

Мирко Димић

Виши кустос,
ЈУСП Доња Градина
mirkodimic@jusp-donjagradina.org

Кратки научни рад

УДК 341.322.5(=163.41):929Драгаш К.
COBISS.RS-ID 139096577
DOI 10.7251/TOP2309170D

Страдање дјевојчице Косе Драгаш новембра 1944. године у селу Срефлије један је у низу заборављених злочина над Србима у Независној Држави Хрватској и необорив доказ усташког злочина геноцида.

Приликом обиласка гробља у селу Срефлије, посвећеног жртвама рата и борцима, аутор је примијетио гроб на коме пише Коса Драгаш. Земни остаци у ово гробље су пренесени 1954. године са неколико локација масовних злочина на подручју тадашње моштаничке општине¹, међу којима и они Косе Драгаш.

У селу се код старијих мјештана препричавала прича о страдању дјевојчице под истим именом. Ово је аутора навело да истражи наведене тврдње. Траг је ишао у правцу књиге Марка Ручнова,² који је објавио писани траг о овом злочину, иако све не одговара истини јер аутор наводи да се поменути злочин десио љета 1942. године. Након тога, у књизи Радомира Булатовића³ такође се помиње страдање поменуте дјевојчице. Писање у књизи засновано је на архивској грађи, што је био прави смјер трагања. И заиста, увидом у архивску грађу Архива Босне и Херцеговине, тачније запис-

1 Овој општини у саставу Босанскодубичког среза припадало је 12 села: Божићи, Бијаковац, Пуцари, Срефлије, Кадин Јеловац, Бјелајци, Горњоселци, Гуњевци, Котурови, Клековци, Раковица и Сјеверовци (напомена аутора).

2 Марко Ручнов, *Зашио Јасеновац*, друго, обједињено издање, Доња Градина 2022, стр. 169.

3 Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac sa posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Sarajevo 1990, 353-354.

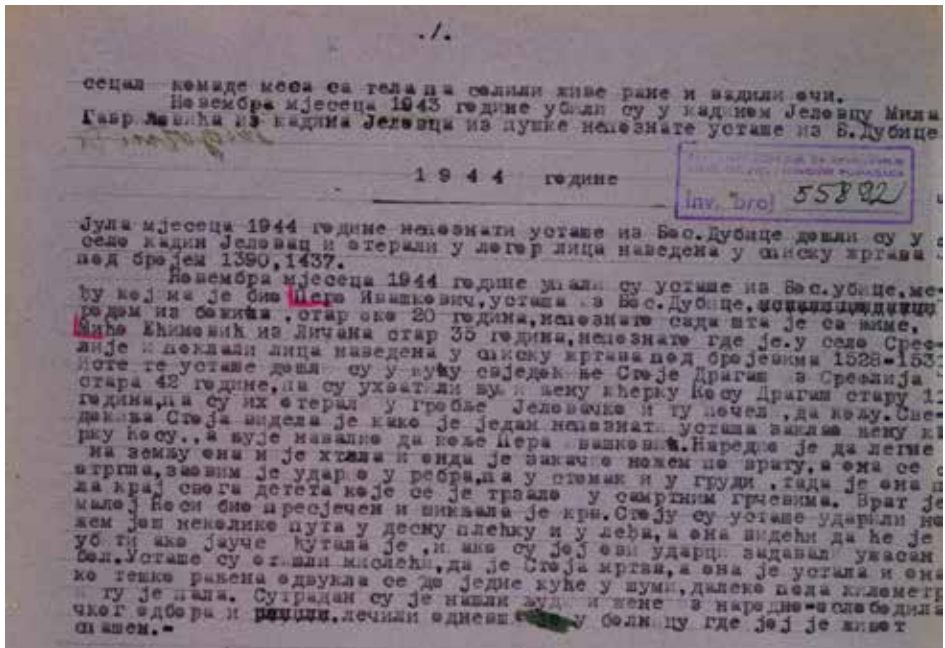
ник⁴ Земаљске комисије, ова се прича показала истинитом. Поред овог документа постоји и још један старији записник мајке убијене, у коме је изнијела податке о страдалој породици.⁵

Због потресног свједочанства наводимо дио документа у којем мајка убијене Косе, Стоја Драгаш, свједочи о овом злочину: „Новембра мјесеца 1944. године упали су усташе из Бос. Дубице, међу којима је био Перо Ивашковић, усташа из Бос. Дубице родом из Божића, стар око 20 година, непознато сада шта је са њиме. Мићо Ећимовић из Личана стар 35 година, непознато гдје је, у селу Срефлије и поклали лица наведена у списку жртава под бројевима 1528–1533. Исте те усташе дошле су у кућу свједокиње Стоје Драгаш из Срефлија, стара 42 године, па су ухватили њу и њену ћерку Косу Драгаш стару 12 година, па су их отерали у гробље Јеловачко и ту почели да кољу. Сведокиња Стоја Драгаш видела је како је један непознат усташа заклао њену кћерку Косу, а њу је навалио да коље Пера Ивашковић. Наредио је да легне на земљу, она није хтела и онда је закачио ножем по врату, а она се отргла, затим је ударио у ребра, па у стомак и у груди, тада је она легла крај свог детета које се је тргало у самртним грчевима. Врат је малој Коси био расјечен и шикљала је крв. Стоју су усташе удариле ножем још неколико пута у десну плећку и у леђа, а она видећи да ће је убити ако јауче ћутала је, иако су јој ови ударци задавали ужасан бол. Усташе су отишли мислећи, да је Стоја мртва, а она је устала и онако тешко рањена одвукла се до једне куће у шуми, далеко пола километра и ту је пала. Сутрадан су је нашли људи и жене из народноослободилачког одбора и лечили одневши је у болницу где јој је живот спасен.“⁶

4 Архив Босне и Херцеговине, фонд Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача за Босну и Херцеговину, Записници, Срез Босанска Дубица, кутија 30, Записник 55892, Записник од 25. јула 1946. године. Аутор је посјетио Архив Босне и Херцеговине 23. јуна 2021. године и извршио увид у поменути документ. Објављен је дио документа у прилогу.

5 Мирко Димић, *СРЕФЛИЈЕ 1941–1945*, Доња Градина 2021, стр. 26–27. АВиН, f. ЗЕМКОМ за ВиН, Срез В. Дубица к. 30, Записник 25734, Записник од 2. фебруара 1945. године.

6 АВиН, f. ЗЕМКОМ за ВиН, Срез В. Дубица к. 30, Записник 55892.

Фотографије документа и споменика подигнутог Коси Драгаш
 (преузето из књиге СРЕФЛИЈЕ 1941-1945, стр. 27)

Судбина сличним оној коју је доживјела Коса Драгаш много је у Независној Држави Хрватској. Ово је необорив доказ какве су истинске намјере биле НДХ и усташког покрета који је имао према српском народу.

Mirko Dimić

The Suffering of Kosa Dragaš (1932/33-1944)

The suffering endured by a small girl Kosa Dragaš in November 1944 in the village of Sreflije is one of many forgotten atrocities committed against Serbs within the Independent State of Croatia. There are many fates similar to the one of Kosa Dragaš in the Independent State of Croatia. This written testament serves as a tribute to the innocent victims of the Ustasha's crime of genocide. This is irrefutable proof of the Independent State of Croatia's true intentions and the Ustasha movement against the Serbs. They also serve as a warning to future generations that the hatred and exclusivity of one ethnic group towards another results in such tragic fates.

СТРАДАЊЕ МОЈЕ ПОРОДИЦЕ

Тања Стијак

In memoriam

УДК 341.322.5(=163.41):929.52Стијак

COBISS.RS-ID 139097089

DOI 10.7251/TOP2309174S

Деса (рођ. Стијак) Рауш, рођена 1922. године у селу Брекиња, се-стра је мога дједа. Након офанзиве на Козари интернирана је на присилни рад у Њемачку. Фотографија је настала у њемачком заробљеништву, крајем рата. Преминула је 1985. године.

- Деса Рауш, фотографија настала за вријеме заробљеништва у Њемачкој (породична архива) -

Моја прабака Боса Милиновић (рођ. Латиновић) рођена је 7. јануара 1905. године у селу Међувођу, општина Босанска Дубица. Након усташко-њемачке офанзиве на Козари, заробљена је и, заједно са својом дјецом, Милошем, Драгом (мој дјед) и Добрилом, одведена у логор Јасеновац, а потом у логор Сисак. Ту су је одвојили од дјеце и послали је на присилни рад у Њемачку, у логор "МЕТТМАН", гдје је остала до краја рата. Њен муж, мој прадјед, Вељко Милиновић, погинуо је на Козари 1942. године. Она је преминула 28. августа 1990. године, у свом родном селу.

Кћерку Добрилу, коју су одузеле усташе као дјевојчицу од три године, нажалост никада није пронашла.

- Невенка Милиновић, најстарија Босина кћерка, такође је заробљена и завршила је у њемачком логору Јесенице. Фотографија је настала након Другог свјетског рата (породична архива) -

Мој дјед Драго Милиновић рођен је 27. октобра 1936. године. Након усташко-њемачке офанзиве на Козари заробљен је заједно са својом мајком Босом, братом Милошем и сестром Добрилом. Отјерани су у логор Јасеновац, а потом у дјечији логор Сисак. Добрила је завршила у једном прихватилишту. Мога дједа узела је породица Пожгај у селу Новачка, а његовог брата Милоша породица Воларић у селу Новачка. Ова фотографија настала је приликом њиховог сусрета у селу Новачка, 1944. године. Драго је преминуо 27. марта 2001. године у селу Међувође, а Милош 28. фебруара 2018. године у Бањој Луци.

- Драго Милиновић (лијево на фотографији) и његов брат Милош, старији пет година (приватна архива) -

Мој прајед Ђуро Лазић, отац моје баке Стоје, рођен је 1912. године у селу Влашковци. Био је ожењен Павом (рођ. Пекић), са којом је стекао шесторо дјеце. Скупа са породицом заробљен је на Козари. У Босанској Дубици, код моста, одвојен је од породице. Одвојио га је усташа, Хрват Марко Сабљак, његов друг из војске. Ђуру су стријељале усташе на Козарицама лjeta 1942. године. Ова фотографија настала је током служења војног рока.

- Ђуро Лазић (приватна архива) -

Tanja Stijak

The martyrdom of my family

ATanja Stijak, the author of this text, sheds light on her family's plight during the Independent State of Croatia through family album photos and verified information. Such accounts play a vital role in piecing together the mosaic of suffering endured by the civilian population of Kozara and Potkozarje at the hands of the Ustashe.

СЈЕЋАЊЕ НА ЛОГОРЕ ЦИГЛАНА У ПРИЈЕДОРУ И СИСАК¹

Радован Кос

Горњи Орловци, Приједор

Сјећање

УДК 341.485:929Кос Р.

COBISS.RS-ID 139097345

DOI 10.7251/TOP2309179K

Рођен сам 1934. године у селу Косовима - Бабићи. Мати се звала Вајка, а ћаћа Млађо. Имао сам брата Млађу, брата Милована, сестру Персу, сестру Невену, брата Душана најстаријега... њега су усташе убиле у селу Ђурђевићима, био је у двадесетој години. Био је измрцварен, овдје близу куће. Ћаћа је погинуо, убили га у Јошавици. Мајка је остала са мном, преживјела је рат.

Био сам пошао у школу, до августа, Илиндана², тад се заратило, те године³. Ишао сам у школу у Ламовиту доље. Е онда се... закува се. Дођоше усташе, покупише нас, истјерали су нас из кућа, истјерало у Ламовиту код школе. Неколико дана смо били код Влачине. Одатле нас кренуше у логор Циглану у Приједор, пјешке. Мати нас водала за руке, одавде са Козаре. Распоредише жене са дјецом, ово тражи оно, оно тражи оно, нема ни ово ни оно. Ту је поmrло дјеце и људи. Дјеца су умрла од глади... нема шта јести, немаш им шта дати... нема ништа! Ту су неколико људи постројили и убили. Онда ове једне покупише усташе. Узеше нас дјецу, распоредише, једни одоше у Јасеновац, ми одосмо у Сисак, неки су отишли у Јастребарско. У Јасеновцу није остало дјеце ништа, то је све отишло. Одатле се ишло и у Њемачку, који су били одрасли, способни, отјерало их је на рад у Њемачку. У логору је било и Панића из Ламовите. У логору Циглана биле су баракe покривене и ту је

1 Разговор снимљен 20. маја 2022. године. Збирка видео-записа ЈУСП Доња Градина JUSP-VS-53.

2 Нап. уредништва - Илиндан се празнује 2. августа.

3 Нап. уредништва - ради се о 1941. години.

било, гдје се суши цигла. Није било ограђено. Могао си изаћи, ал' ако изађеш, нећеш се вратити. Јеси ли изашао – убије те! У мене је побјегао брат. Успио је. У логору су били са мном Милован, Перса и Невена, а Млађо је побјегао. Мајка Вајка је исто била у том логору. Пустили су их кућама да иду. Мати је била цијело вријеме код куће, млађи брат Милован је био са њом. Био је мален, није могао никуда и остао је са матером. Кад су дјеца од родитеља покупита... јесам јаукао, дречао сам, остао без.... сам. Кад су нас усташе одвеле, стрпали су нас у камион под шатор и одвезли, тамо крај Купе је био тај дјечији дом. Спавали смо у просторији на простртој слами по бетону, имали неке декице и ту смо лежали. Биле су двије женске, куварице, које су кувале и прале. Спремали су нам неку цицвару, неку чорбу, гра' кували без запршке. Нужду смо вршили на вани. На вани ископан тај веце и ту се ишло, а већином су дјеца и на лежању вршила нужду. Ту је било малтретирања највише од усташа који су били ту, а домобрани су били мало другачији. Усташе су имале значке усташке, изгледа као слово „U“, а домобрани су имали тикете друге. У логору у Сиску су већином били мушкарци. Спремају за Црну легију нашу ту дјецу. Да би постали Црна легија – више нећеш знати ни за матер ни за оца ни за сестру... ни за кога од рода! Дјеца силна помријеше ту, што од глади, што од болести. Мртву дјецу су возили, не знам шта су радили, чуо сам да су их палили. Испрва су тукли дјецу, нас млађе нису, али ове старије отјерају у шупу неку и избатинају их, и оду. Тукли су их зато што су Срби! Ту је било близу стотине дјеце, али не знам тачно. Ту су била само дјеца, није било родитеља, није било старих, већином су били мушкарци, спремани за Црну легију, за усташе... „На кога наиђеш, кољи!“ Оно што је остало дјеце, јавише сељацима ко 'оће дјеце да тако из логора узму. Одоше моја два рођака Милан и Душан први. Пети дан дође усташа, каже – која би двојица ишла са мном? А Душан њега за руку и мене за руку и каже: Ићемо ја и овај. Он оде. Реко': Душане, он ће нас само одвести и заклати. И дође он, и каже: Ајте вас двојица! Коњска кола, преко ријеке и тамо у село. Душане остави код себе, мене даде једном газди Ивици Костелцу, комшији, овај мене прими. Код њега сам хранио стоку. Газдин син Мато, мало-мало па ме удари, ошамари. Њега газда ухвати за ухо и каже да ме не дира, а овај је већ у униформи, тај син газдин, у усташама, већ отишао у те младе усташе. Жена газдина била је Марица

и ћерка Јагица. Дали су ми име Ивица јер није се смјело поменути тога српског имена. Дуго сам остао код њих, јер нисам имао гдје ићи, нисам знао за своје. У јесен већ дође Ђуро, старији је био, послије је отишао у партизане у Мославину, дође и Илинка и Милка, мати Душанова и Миланова. Одведоше их. Ја остаде сам. И ту сам провео 12 година. Моја мати кад је чула, отишла је по мене, али је полиција ухвати у Суњи и држали су је пет дана.

Најтеже ми је у логору Сисак било... био гладан... нит сам могао куда ићи.

Дјецо драга, ја кажем, не дај Боже никоме!!!

Radovan Kos

Remembering the Ciglana camps in Prijedor and Sisak

The memory of Radovan Kos adds to the indisputable evidence of children's suffering within camps in the Independent State of Croatia, the only one that had the concentration camps for children. The text resonates with fear of both death and hunger, bearing witness to the inhumane conditions these young inmates endured. The testimony concludes with the following words: "Dear children, I say, May God never give the same fate to anyone!!!"

Stradanja u Jelovcima 1941-1945. godine

Branislav Krljaš

Sjećanje

УДК 343.819.5(=163.41)"1941/1945"

COBISS.RS-ID 139097601

DOI 10.7251/TOP2309183K

Samo u jednom danu, 14. novembra 1943. godine, ustaše su u naletu bijesa i mržnje spalile Jelovce gotovo do temelja. Pobili su, poklali i spalili sve one koji su se zatekli u selu, i napustili selo kličući „velikoj pobjedi“ nad golorukim narodom. U to vrijeme njihova „postaja“ bila je na Palama, bili su vlast Nezavisne Države Hrvatske - NDH, a najbrojniji su bili upravo muslimani iz okoline Pala i sela koja gravitiraju Goraždu. Pričalo se da su se po zlu posebno isticala ustaše iz Prače i Ilovače.

Projekat masovnog uništenja srpskog naroda na Palama i Mokrom vodile su ustaše, najviše iz zapadne Hercegovine, o čemu postoje brojni zapisi i dokumenti, a muslimani su bili izvršioci najtežih i najmonstruoznijih zločina po selima u mokranjskoj parohiji. Posebno su se po zlu isticali Ivan Červenko, Đorđe Rojs, pa neki mađar Šanika, Emin Delahmetović, Muharem Aganović, zapovjednici Metikoš, Stipković, Francetić, Bilić, Majetić i Lukić...

Ovo je neispričana priča iz Jelovaca. Priča o kojoj ne postoje zapisi već spomenici kao trajni svjedoci stravičnih zločina koje su ustaše počinile u Jelovcima 1943. godine. Spomenik na kome su ispisana imena 47 žrtava nalazi se na groblju Jasike. Drugi spomenik sa upisanih 30 imena nalazi se na groblju Miljevo brdo u Jelovcima. Na jelovačkom groblju nalazi se i spomenik izginulim Rakićima. Oni su živi spaljeni na Rakovcu. I Rakovac ima svoju tragičnu priču. Na spomeniku kod mokranjske crkve upisana su imena šest jelovačkih žrtava ustaškog terora, a na groblju Visočnik više od 30.

Spomenik stradalim Jelovčanima na groblju Jasike

Jedan od rijetkih svjedoka tog vremena i tih događaja je Petronije Lopatić, Mlađenov sin iz prvog braka, rođen 1936. godine. Njegovu priču zabilježio sam u novembru 2014. godine:

„Moj otac Mlađen i majka Mara imali su petoro djece, četiri sina i jednu ćerku. Milosavka je bila najstarija i imala je jedanaest godina, ja sam imao devet, Grujo pet, Tadija tri godine i Neđo je bio beba od devet mjeseci. Bio je 14. novembar 1943. godine, Vračevdan i krsna slava familije Klisara u Prutinama, kada sam sa ocem otišao u Brda da dovezemo četine ovcama. Bilo je sušno ljeto i nije bilo dovoljno sijena, a četina je i zdrava za ovce. Nije bilo snijega i bilo je suvo. Uz put su nam se pridružili i rođak Andrija, treći sin strica Tome Lopatića, i Jovica Radenković. Andrija je imao šest godina, a Jovica je bio dvije godine stariji od mene. Nismo ni stigli do Brda kada su se začuli prvi jauci u zaseoku Paljika. U prvi mah nismo znali šta se događa, ali čim smo izašli na čistinu vidjeli smo da gore kuće Đorđe Radenkovića i Gavre Lopatića. Potrčali smo kući da sklanjamo čeljad, ali već od Rakića kuće smo vidjeli grupu ustaša kako prilazi našim kućama. Zaobišli smo Rakića čistinu i stranom došli pod naše kuće. Bilo je kasno. Pred našom kućom su stajala trojica ustaša sa puškama na gotovs, majka je držala Neđu, a sestra Milosavka braću Tadiju i Gruju. Milosavka je očigledno pokušala nešto da kaže onom najvišem ustaši kad ju je ovaj kundakom udario u glavu, i potom je pala. Pokušala je ustati, a ustaša joj stade na stomak i ona opet klonu. Možda bi je tu i dotukao da nije morao pomoći grupi koja je vodila Slavku i Žarku, moje rođake, inače sinove strica Mile i strine Milke Lopatić. Žarko je imao 21 godinu, a Slavko 16. Za svoje godine bili su odrasli i vrlo jaki tako da su ih ustaše stalno držale na nišanu. Za njima su išli stric Mile i strina Milka, a iza njih jedan ustaša. Taj je nosio pušku o ramenu i nešto je pokušavao da zgura u ruksak. Šta, nismo vidjeli. Bilo mi je žao jedine sestre i počeo sam da plačem, ali otac je rekao da je ovo samo pretres i da će ih sve pustiti. Odjednom se vrata našeg podruma otvoriše i prvo izađe strina Janja i nosi Nadu u naručju. Pošto je stric Mikailo već bio u zatvoru, kao i najveći broj domaćina iz Jelovaca, strina je bila sama sa djecom i živjela je u podrumu naše kuće. Najstarije dijete je bila Borka i imala je 15 godina. Ona je za ruku izvela Radu, a Ana, koja je imala devet godina, vodila je jedinog brata Tomu, koji je imao tri godine. Strina, koja je u naručju nosila Nadu, priđe mojoj majci Mari i

pokuša joj nešto dati, ali to viđe jedan od ustaša i udari strinu tako jako da joj Nada ispade iz naručja i vrisnu. Iako je strina izvela sve petoro djece iz podruma naše kuće, prvo se čuo jedan vrisak, pa drugi, a onda jedan dugi krik. Neko zalupi vrata sa unutrašnje strane i sve se utiša. Kada je Andrija vidio da privode i njegovu jedinu sestru Ilinku i majku Jelku, ustao je i krenuo kući ali ga je otac brzo povukao na zemlju. Lezi i šuti, prekorio je otac Andriju. Odjednom je njihovu pažnju privukla neka galama na Metaljci. Prvo vrisak, jedan, pa drugi, pa onda muk i onda oštra komanda: Kolona naprijed. Iza kolone počinje se dizati jedan stub dima, pa drugi, pa treći. To gori Aleksina kuća i Aleksina štala, a onda i Mićina kuća. Kada smo vidjeli da negdje iz pravca Krlja i Mrginja vjetar nanosi guste oblake dima, otac je naglo oborio glavu na zemlju i kratko rekao da ovo neće izaći na dobro. Otac je bez riječi pošao uz stranu, mi iza njega. Kada smo došli do puta koji vodi na Gajeve vidjeli smo da gori kuća Sretena Lopatića, da je oko Stevanovića kuća mnogo naroda, čuje se vriska i galama, čuje se plač djece i lelek žena.

Otvoriše se vrata našeg podruma i prvo izađe jedan ustaša, bez kape, raskopčane bluze, a zatim Dušanka, prvo potrča, pa pade i osta da leži. Onda izađe i drugi ustaša, udari je nogom negdje pod rebra i prodera se: Ustaj, kurvo vlaška, šta ti još treba?, reče ovaj drugi. Dušanka ustade, pođe nazad u podrum, ali je ovaj opet vrati i prodera se: U kolonu, marvo! Dušanka Babić je bila sestra Janje Lopatić, moje strine, i pomagala joj je dok je stric Mikailo bio u zatvoru.

O, Bože svevišnji, spasi nas, reče otac i počeo da se krsti. Htjede još nešto reći, ali umjesto riječi počeo da plače. Okreće se od nas i opet se moli Bogu. I opet se krsti.

Ma neće ih pobiti, reče otac i ponovo baci pogled prema kući odakle krenu kolona pravo prema nama, pravo na put u Gajeve. Tu su već bila čeljad sa Metaljke, prepoznali smo Tarsu Gazivodu i njenog Novu, ali nije bilo njenih sinova Sretena i Miladina, nije bilo ni kćeri Stake. Nema Gavre Lopatića iz Paljike, ali u koloni je njegova žena Jovanka i kćeri Zdravka i Ljeposava. Šta li je sa njegovim sinom Milanom, on je bolestan i gotovo nepokretan. Nema Đorđe Radenkovića, ali u koloni je njegova žena Joka i kćeri Janja i Ljeposava.

Na čelu kolone išla su dvojica ustaša u crnim uniformama i crnim kapama, sa „šmajserima“ o ramenu i stalno su pokazivali na sjever, gdje su kuće Stevanovića. Vidjeli smo još jednog u crnoj uniformi, dok su ostali bili u običnim seljačkim odijelima i fesovima na glavi. Još uvijek ne

prepoznajemo sve ali smo zaključili da u koloni nema Rajka, Žarkovog i Slavkovog trećeg brata. On je jutros otišao prema Gajevimu i sigurno se nije vratio.

Pošto nam se kolona sasvim približavala, odlučili smo se povući u Luku i sakriti u potok. Voda je na više mjesta potkopala obalu, tako da je bilo odlično sakriti se ispod ispranih žila vrba i jošica. Ustaše su i ranije dolazile u selo, odvodile pojedine domaćine i pljačkale pojedine kuće, ali nikako nismo mogli pretpostaviti kuda i zašto vode ovu nejač. Kolona se na putu za Gajeve sasvim približila i mogli smo sasvim jasno čuti o čemu se govori. Jedan od ustaša se očigledno napio i stalno ponavljao kako je Ljeposava njegova i kako će biti njegova. Milka je molila da puste Žarka i Slavka pa neka uzmu sve. Neka ubiju i nju i Milu samo da puste Žarka i Slavka. Na to je jedan ustaša rekao da se ona ne brine, ali da im upravo njih dvojica trebaju. Jovanka je vodila Zdravka za ruku i stalno ponavljala zašto joj ubiše Milana, bolesnog i nepokretnog Milana. A ubiše ga bez metka, jednim udarcem sjekire u glavu.

Aleksine kćeri, Bojka, Stana i Koviljka, išle su držeći se pod ruku kada im jedan od ustaša reče da se razdvoje i da idu jedna za drugom. Ne pričajte i idite, marvo vlaška, prodera se jedan ustaša sa dna kolone.

Tarsa je vodila Novu i plakala. Često se okretala prema Romaniji, prema kojoj je pobjegla njena jedina kćerka Staka, ali gusti dim iz Mrginja nije obećavao ništa dobro. Ništa dobro se i nije desilo.

Moja majka je još uvijek nosila Neđu i, kao da se umorila, počela je da zaostaje. Na to joj jedan ustaša reče da će je ubiti ako odmah ne stigne ostale. Pritrča Janja, Đordžina starija kćerka, te uze Neđu u naručje pa majka sustiže kolonu. Dok je kolona prolazila pored nas, Andrija je stalno plakao i otac je pokušavao da ga umiri tako što mu je stalno držao ruku na ustima. Jovica i ja smo se sakrili malo niže i, pošto smo bili mali, gotovo da smo se potpuno zavukli pod žile. U jednom trenutku dvojica ustaša koji su išli posljednji, zastadoše i jedan reče: Stani, čini mi se da je neko dolje u potoku. Provjeri da li je metak u cijevi i strča do potoka, stade tačno iznad nas i čujemo ga kako zadihano diše. Ma čini ti se, bolan Ibro, reče drugi, hajde, odoše nam. – Ma zakleo bih se Alahom da sam čuo nekoga, isto ko da plače, reče ustaša iznad nas i poče da zagleda. Ide niz potok i ponavlja kako je sigurno čuo plač, ali, evo ga nema, zaključi Ibro i vrati se na put za Gajeve.

Kada su već odmakli i počeli se spuštati prema Braji, do nas dođe otac i vodi Andriju. Andrija je bio sav prestravljen, mokar i malaksao. Sjeo je na zemlju, stavio ruke na obraze i počeo da jeca.

Otac je tada rekao da Jovica vodi Andriju u selo i da ga negdje skloni jer će ubrzo mrak, a on je mokar. Ti, Petronije, ideš sa mnom, reče otac i nastavi - ma moraju ih negdje pustiti, šta će im one žene i djeca. Kada ih puste mi ćemo im pomoći da se vrate, jer je to sve gladno i golo.

Išli smo bočno na oko 200–300 metara iza kolone i, s obzirom na to da smo već zašli u šumu, bili smo prilično sigurno da nas ustaše neće opaziti. Otac se stalno čudio kuda i zašto ih vode, i zašto baš u tom pravcu. To nije put ni za Pale niti za Mokro, gdje su ustaške postaje, i kuda onda? Znali smo da Nijemci drže Han Derventu i da ustašama ne dozvoljavaju zatvaranje civilnog stanovništva.

Kolona je odjednom počela da zavija prema Braji. Čuli smo dozivanje ustaša, ovih iz ove kolone, sa nekim ko je bio sjeverno, otprilike na Stevanovića Ravanici. Sasvim smo jasno čuli kada je neko dva do tri puta ponovio: Povedite ih vamo, povedite ih vamo!

Kud će ih, pobogu?, reče otac. Ma sigurno će ih pustiti pa je najbolje da se vratimo. Već je postalo jako hladno, ništa nismo jeli cijeli dan i umor nas je savladao. Naslonio sam se na jedno drvo i odjednom počijem da sanjam. Sanjam Gruju kako mi nosi krišku masti. Otac skide kaput i ogrnu oko mene. Idemo nazad, doći će, reče otac i pođosmo nazad. Kada smo bili na pola Gajeva, čuli smo prvi pucanj, pa drugi. Čuli smo i neki jauk, ali kao da nije dolazio iz pravca Lučica nego iz Brda. Vraćali smo se kući sa uvjerenjem da će čeljad pustiti i da će se do mraka svi vratiti, a da nismo ni slutili da su ustaše u Lučicama već zaigrali đavolje kolo. Pokojni Bogdan Trobok i Mile Andrić, koji su sutradan prvi prišli mjestu stradanja, zatekli su stravičan prizor. Izmasakrirana i unakažena tijela jelovačkih djevojaka. Mile je pričao da ni sam ne zna koliko su ukočeno stajali prije nego su prišli. Prvo što im je bila namjera je da idu u Han Derventu i traže pomoć Nijemaca, koji su u to vrijeme otvoreno štitili srpsko civilno stanovništvo koje su ustaše klale i ubijale na svakom koraku, ali ih je prekinuo plač djeteta. Mislili su da im se priviđa, ali opet su čuli sitne djetinje jecaje. Bogdan je bio stariji i jači, pa je odlučio prići. Na mjestu zločina, među četrdeset i sedam teško postradalih jelovačkih žrtava, teško ranjenu, ali živu, našao je Jelku Lopatić, Tominu ženu. Nije je odmah prepoznao jer joj se krv slivala niz čelo. Bila je pri svijesti i stalno je dozivala ćerku Ilinku, koja

je samo nekoliko metara od nje ležala glavom naslonjenom na bor. Dok je Bogdan podizao Jelku, opet se začu onaj dječiji jecaj i dijete koje je ležalo ispod Jelke pođe da ustane. Malo se zatetura i pade. Pritrča Mile i uze dječaka u naručje te iznese na obližnju livadu. Čiji si ti mali?, pita ga Mile. Mladenov, Mladena Lopatića, reče dječak i poče da drhti.

Bogdan Trobok i Mile Andrić su Jelku i dječaka odnijeli u kuću Troboka, a zatim se vratili po ostale žrtve i sahranili ih na groblje Jasike.

Nakon nekoliko dana, od zadobijenih rana umrla je i Jelka Lopatić, a dječak Grujo Lopatić i danas živi u Kragujevcu.

- Spomenik stradalim Jelovčanima na groblju Jasike -

Na spomeniku stradalim Jelovčanima na groblju Jasike ispisano je: "Izginuli od ustaša 14. XI 1943. godine Lopatić Mile, Žarko, Slavko, Ranko, Tadija, Neđo, Tomo, Milan, Milka, Milica, Jelka, Jovanka, Janja, Mara, Koviljka, Ilinka, Bojka, Ljeposava, Stana, Borka, Zdravka, Milosavka, Ana, Nada, Dušanka, Rada Babić, Dušanka, Karišik Janko, Vladimir i Vitomir, Kusmuk Rade, Bojo, Gospava, Desa, Pejka, Anđelka, Radmila, Gajović Gavro, Anka i Slavka, Radenković Joka, Janja i Ljeposava, Vučićević Vukosava, Gazivoda Novo i Tarsa Trobok Neđo.

Spomenik podižu porodice: Lopatić Toma, Mladen, Mikailo, Rajko, Miladin, Krsto, Aleksa, Gavro, Babić Nenad, Karišik Nemanja, Kusmuk Vlado, Gajović Gavro, Radenković Đorđo, Vučićević Jovo, Gazivoda Spasoje, Trobok Bogdan, Andrić Sava."

Svjedočenje Rose Stevanović

Rosa Stevanović, supruga pokojnog Riste i majka pokojnih Boška, Đorđe i Petka, 1995. godine ispričala je sljedeće: „Vidi se kuda idu ustaše, plamte drvene kuće kao da su posute gasom. Ludi vjetar pukao iz pravca Ravne planine, pripomaže da palikuće što uspješnije obave svoje orgije. Vatra sve guta - kuće, štale, mlječarnike, sušnice, čak i poljske nužnike. Plamte Jelovci, Krlje, Brda, Mrginj. Tamo su kuće Lopatića, Karišika, Gazivoda, Jakovljevića, Starovlaha, Kusmuka, Krljaša, Minića, Radenkovića, Vučićevića.“ Za života se Rosa sjećala ustaše kukastog nosa i namrštenih obrva, koji joj je oteo vjenčani prsten, poklon od đevera. I onog riđeg ustaše koji je donio slamu i zapalio im kuću. Rosa Stevanović je iz plamene stihije iznijela sinove Boška i Đorđa i s djecom u naručju pobjegla ustaškoj bagri zaokupljenoj oko košnica i meda. U potoku prema Gajevima našla je Milku Lopatić, Sretenovu ženu, koja je nosila sina Tadiju. Milka je jedva suzdržavala da ne vrisne jer je stalno nešto pokušavala da kaže, ali nije imala glasa. Gotovo nekontrolisano je stezala Tadiju i hvatala se za glavu. Umjesto riječi samo je puštala neke krikove i čupala kosu. Dok su njih dvije ležale u potoku ispod Medeništa, u kući Sretena i Milke Lopatić gorjela su i izgorjela djeca Dimitrije, Andrija, Ljubica i Milica. Tadija je preživio samo zato što je bio još nedorastao visini ustaškog rafala koji je kosio i pokosio njegovog brata i sestre.

- Rosa Stevanović -

U nastavku svoje priče, Rosa Stevanović je pričala: “Kada zađosmo u mir, siđem ja na sarajevsku pijacu preko puta Vijećnice. Tamo vidim i prepoznam ustašu kukastog nosa i namrgođenih obrva, kojem sam dala zlatni prsten, a koji je potom zapalio našu kuću. Zadrhtala sam, počela sam se preznojavati, umalo nisam vrisnula. Suzdržah se teškom mukom. Ako ga prijavim, vlasti mu neće ništa, a mene će umjesto njega mučiti i zatvarati. Naći će mi ona moja dva momčića i zaklaće ih. Nisam nikome smjela reći da sam vidjela dželata na pijaci i ćutala sam do sada.”

U isto vrijeme, ustaše su zapalile i kuću Miloša Stevanovića, u kojoj je izgorjela njegova žena Milena, kćeri Dragica, Slavka i Zorica, sinovi Milorad i Vlastimir. Rajka, jedina preživjela kćerka Miloša Stevanovića, kasnije se udala za Savu Minića i s njim rodila sina Boru. U kući Stevana Stevanovića žive su spalili Stevanovog sina Čedu i snahu Ilinku, Maksimovu ženu. Maksim i Ilinka nisu imali djece. Rajko, stariji sin Milana Stevanovića, priključio se četnicima, a Dušan je bio u zatvoru. Njihovu sestru Bosu, ljepoticu od dvadeset ljeta, ustaše su zvjerski, pred

svima, ponizile i izmasakrirale. Danica, Milanova žena, vjerovatno nije ni osjetila kako je guta vatrena stihija jer je bol za jedinom kćeri Bosom bio jači i od toga.

Svjedočenje Joke Jakovljević, supruge Dušanove, zabilježeno 2014. godine

Napad na Jelovce u novembru 1943. godine bio je dobro osmišljen i isplaniran zločin, sa jasnim ciljem da se selo dobrih domaćina opljačka a narod pobije za primjer dugima koji pokušaju pružiti i najmanji otpor. A otpor se morao pružati zulumu koji su stalno provodili dželati Nezavisne Države Hrvatske. Srpski narod u mokranjskoj parohiji bio je obezglavljen i podijeljen između onih koji su još uvijek vjerovali u kralja i otadžbinu i onih koji su počeli da vjeruju u priče Slaviše Vajnera i njegovih sljedbenika. Predstavljajući se kao legalna vlast, ustaše su pod izgovorom uzimanja izjava i saslušavanja prvo pozatvarali najviđenije domaćine, a onda ulazili u sela, pljačkali stoku i žito i uživljavali se nad nejakim i golorukim narodom. Često se događalo da se u povratku sa tih pohoda toliko napiju, pa čak i potuku oko plijena. Sutradan bi se u Mokrom i Palama pričalo kako je ova i ona satnija napadnuta na Rakovcu, Sinjevu ili Jelovcima i kako je hrabra ustaška satnija odbila sve napade bez gubitaka dok su neprijateljima naneseni veliki gubici. Prije napada na Jelovce u novembru 1943. godine u zatvoru su već bili Dušan Jakovljević, Jovo Vučićević, Budimir Butko Šipovac, Dušan Stevanović, Mikailo Lopatić i Stjepan Kusmuk. Jeremije Vučićević, Jovin brat, otišao je sa partizanima, a Risto i Rajko Stevanović i Obren Lopatić sa četnicima.

Napad na Jelovce izveden je iz pravca Pala. Grupa koja je došla preko Čemanovića i Šipovica se prije kuće Stjepana Kusmuka rastavila na dva dijela, odakle je veća grupa otišla prema Krljama i Mrginju, dok je manja grupa prvo pohvatala Kusmuke: Radu, Boju, Gospavu, Desu, Pejku, Anđelku i Radmilu, a zatim sišla na Metaljku. Na Metaljci su se tog dana zadesili Janko, Vladimir i Vitomir, sinovi Nemanje Mate Krišika iz Krlja, tako da su i njih ustaše uhvatile i zajedno sa ostalima odveli prvo na Polje a onda prema Braji. Na Metaljci, tog dana, gotovo da i nije bilo muških glava tako da su svu čeljad brzo okupili i odveli na Polje, a kuće i štale popalili. Četiri Aleksine i tri Mićine krave, pedesetak ovaca

i tri konja, trojica ustaša su odmah istjerali na put prema Šipovicama i zamakli u šumu prema Šajnjevićima.

Grupa koja je išla prema Krljama i Mrginju kretala se tiho i polako. Iako su znali da su Jovo i Dušan u zatvoru, ipak su se pribojavali zasjede. Na prvom proplanku prema Visočniku, kao preplašena srna, pred ustaše je istrčala Staka Gazivoda, ćerka Spasoja i Tarse, prava ljepotica od dvadeset jednu godinu. Vidjela je ustaše na Metaljci, vidjela je kako gori Aleksina kuća i čula je Koviljku kako kuka. Instinktivno je počela bježati prema Romaniji i znala je da je tu spas, ali ustaše su je preduhitrile. Pokušala je nazad, ali strah joj je “oduzeo i noge i glas” tako da je gotovo ukočenu zlotvori lako uhvatiše.

- Spomenik Staki Gazivoda -

Na kakvim je mukama Staka umrla dugo su pričali oni koji su je našli mrtvu i sahranili. Obeščašćeno i krvavo tijelo Stake Gazivode sahranjeno je na groblju Visočnik u Jelovcima.

Sa Visočnika, jedna grupa ustaša otišla je u Krlje, a druga u Mrginj. U Krljama su živjeli i danas žive familije Jakovljević i Karišik. Dušan i njegov otac Bogdan bili su u zatvoru. Dušanova porodica bila je velika i mnogobrojna, ali niko od ukućana nije primijetio dolazak ustaša. Kada su prva dvojica ustaša naglo ušla u kuću, i sami su bili iznenađeni da su sva ostala čeljad na okupu.

Pod izgovorom da im je potrebna hrana za vojsku, ustaše su opljačale Jakovljeviće, pokupile sve što su imali, a stoku otjerale. Ali to im nije bio jedini cilj. U kući Bogdana Jakovljevića u Krljama živi su spaljeni Bogdanova žena Božana, sin Grujo i kćerka Anđelka. Stariji sinovi Milivoje i Miladin, kćeri Darinka i Jelenka pobijeni su na Jokića braji pošto su prethodno svu stoku Jakovljevića i Vučićevića dotjerali do pred Sumbulovac.

Pričalo se da je Božana Jakovljević prepoznala nekog Hrvu iz Carevih Voda koji i nije nosio pušku nego deblji štap i da im je on stalno govorio da im se ništa neće dogoditi. A ipak se zlo dogodilo. Grupu ustaša koja je otišla prema Mrginju predvodio je izvjesni Bećir iz Ilovača, koji je već bio poznat po zulumima i zločinima koje je počinio u okolini Pala i Podgraba. Čim su upali u kuću Đorđe Vučićevića, počelo je stravično zlostavljanje i izživljavanje nad izbezumljenom djecom.

Kada su ustaše banule u Mrginj, Đorđo Vučićević je bio na Romaniji. Njegov stariji sin Jovo bio je u zatvoru u Sarajevu, a mlađi sin Jeremije u partizanima, negdje oko Stambolčića. U kući je bila Đorđina žena, a Jovina majka Staka, Jovin sin Krsto i kćeri Rada i Dragica. Jovina žena Vukosava uhvaćena je iznad Metaljke. Vukosava je bila iznad Raškovice kada su ustaše banule u njihovu kuću. Umjesto kući, brzo je potrčala braći prema Metaljci, da javi da su ustaše u selu i da bježe prema Romaniji. Nakon što je uhvaćena, Vukosava je zajedno sa narodom sa Metaljke odvedena i ubijena u Lučicama.

Pretresajući kuću Đorđe Vučićevića, ustaše su uzimale sve ono što im treba i ono što im ne treba a mogu ponijeti, jer njihovoj pohlepi kraja nije bilo. Dok je trajao pretres kuće iz koje niko nije mogao izaći, jedan od ustaša je ispustio svu stoku iz štale i sastavio sa Jakovljevića govedima koja su niz Visočnik gonile Božanine kćeri Jelenka i Dušanka. Iza njih su vezani išli braća Milivoje i Miladin, a iza njih trojica ustaša

Nakon što su ustaše iz kuće Đorđe Vučićevića pokupili sve što se uzeti moglo, zatvorili su vrata kuće sa vanjske strane, navukli neke grede da niko izaći ne može, a kuću zapalili sa sve četiri strane. Tog dana u kući Jove Vučićevića živi su izgorjeli njegova majka Staka, sin Krsto i kćeri Rada i Dragica. Jovina žena Vukosava preklana je u Lučicama i sahranjena na Jasikama. Jeremije Vučićević je poginuo u partizanima negdje u okolini Stambolčića. Slomljen bolom, izmučen glađu i beznađem, samo mjesec dana nakon što je izgubio ženu, unuka i dvije unuke, 13. decembra 1943. godine umro je i Đorđo Vučićević.

Njegov sin Jovo, nakon što je izašao iz zatvora, vratio se u Mrginj i zatekao pustoš i spaljeno ognjište ali nije dozvolio da se ugasi i posljednja iskra života. Vođen željom za životom i opstankom na temeljima svojih predaka, Jovo se oženio Anom Jokić, koja je u Mrginj dovela kćerku Jovanku, a sa Jovom je izrodila Radu, Miloša, Dragicu, Koju i Slavku.

Nedaleko od kuće Đorđe Vučićevića bila je kuća njegovog prvog rođaka Milana. Istoga kada su ustaše odvele u zatvor Jovu Vučićevića, Mikaila Lopatića, Dušana Stevanovića, Mitra i Dušana Jakovljevića, u zatvor je odveden i Milan Vučićević. Istoga dana kada su živa spaljena djeca Jove Vučićevića, stradala je i kompletna porodica Milana Vučićevića, supruga Stoja, sinovi Timotije, Radovan i Dimitrije, kćeri Milena i Janja. Treća Milanova ćerka, Mira, preživjela je samo zato što toga dana nije bila kući. Prema pričanju Joke Jakovljević, ona je sa Dušanovom sestrom Radom tog dana išla u posjetu svome ocu u zatvor. Milan Vučićević je preživio i zatvor i pogrom porodice. Dočekao je i kraj rata, da bi ga četnici ubili 1946. godine.

Četrdeset sedam Jelovčana sahranjeno je na groblju Jasike jer je to najbliže groblje Lučicama i Braji. Sahranili su ih Troboci i Andrići koji žive u neposrednoj blizini, jer Jelovčana više nije bilo. I nije ih imao ko sahraniti.

Porodica Lopatić

Mikailo Lopatić bio je u zatvoru kada su mu ustaše ubile ženu Janju i petoro djece: Borku (13 godina), Anu (9 godina), Nadu (6 godina), Tomu (3 godine) i Radu od 9 mjeseci. Zajedno sa njima stradala je i Dušanka Babić, Janjina sestra i Mikailova svastika, koja je bila kod sestre i pomagala joj u podizanju djece.

Mile i Milka Lopatić imali su tri sina: Žarka, Slavka i Rajka. Stradali su svi osim Rajka koji je bio u Gajevima kod ovaca. Od petočlane porodice, preživio je samo Rajko, koji je kasnije sa suprugom Radojkom dobio sinove - blizance Slavka i Vlajka. Slavko je sa Milom Šender dobio sina Milu i ćerku Daliborku a Vlajko sa Rajkom Čamur sina Žarka i ćerku Danijelu.

Rajko Lopatić 1925–1990. Ustaše su mu zvjerski ubile oca, majku i dva brata.

Gdje je bio Toma Lopatić sa svojim sinovima Obrenom, Dragom i Timotijem kada su mu ustaše uhvatile i ubile ženu Jelku i ćerku Ilinku, nije poznato. Andrija je bio u Brdima zajedno sa Mladenom, Petronijem i Jovicom Radenkovićem. Kada se poslije masakra jedna grupa polupijanih ustaša vraćala preko Brda prema Palama, prošli su pored Andrije i Jovice. Oni su bili skriveni ispod nekog ogromnog panja, Andrija je sav moka i promrzao ponovo zaplakao i ponovo su ustaše čule taj plač. Ponovo su zastajkiivali, osluškivali, vadili noževe, ali taj plač se uvijek gubio negdje u nebu.

Tri kćerke Alekse i Rose Lopatić takođe su stradale u Braji - Bojka, Stana i Koviljka, dok su sina Ranka odvele i ubili na Trebeviću. Preživjeli su sinovi Vojko i Jovo.

U zaseoku Paljika, u Jelovcima, živio je Gavro Lopatić sa suprugom Jovankom. Imali su dvije kćeri, Zdravku i Ljeposavu, kao i sina Milana. Milan je bio teško pokretan i ustaše su ga ubile u kući dok su Jovanku sa kćerima odveli u Braju i zvjerski ubili. Zajedno sa njima iz Paljike su odvedene i ubijene dvije kćeri Đorđe Radenkovića, Janja i Ljeposava, kao i njihova majka Joka.

Branislav Krljaš

Instead of a Conclusion

It is difficult to measure crimes. The terror is unfathomable, beyond measure.

If death could be weighed, then it would be difficult to weigh the torment endured by the twenty-one-year-old girl Staka Gazivoda who found herself embracing death instead of life. Rada and Cvijeta Rakić were burned alive in the village of Rakovac in 1943, when other villagers were also killed. Gavro and Joka Krljaš were killed and then burned in the stables in Kućetine

Let us chronicle, record, and discuss these stories, committed to preventing such evil from happening again.

МОЈ ДОЖИВЉАЈ

Драгомир Маџар

Сјећање

УДК 341.322.5(=163.41):929Маџар Д.

COBISS.RS-ID 139097857

DOI 10.7251/TOP2309197M

Ја сам Маџар Драгомир, рођен и Доњем Јеловцу, рођен 1929. године. У основну школу у Доњем Јеловцу пошао сам 1936, а завршио 1940. године и добио свједочанство Краљевине Југославије.

Рат је почео 1941. године и одмах су усташе дошле и почеле тући људе. Људи су почели бјежати у шуму и тако је било до 27. јула 1941. године. Тог дана дигнут је устанак. Послије устанка дошле су усташе и све су попалиле, а кога су нашле, убиле су га. Партизани су протјерали усташе у градове Приједор и Дубицу и тако је било до фебруара 1942. године. Тада смо бјежали од куће, а та офанзива је трајала 20 дана. Опет смо се вратили кући и били до јуна мјесеца, а онда је дошла Козарска офанзива и отишли смо у Козару до Пашиних конака и ту смо били 21 дан. Тада су усташе провалиле фронт и нас су заробили у Великој градини код Широке луке. Одмах су нам отели стоку и гонили нас до неке њиве и туде смо били око два сата, док нису скупили доста народа. Онда су раставили све људе и напријед су поредали мушкарце и тако су нас гонили до Међувођа. Ту су нас чекали камиони и одвезли нас у Хрватску Дубицу.

У Хрватској Дубици су нас затворили у неко двориште а људе су затворили у неку велику зграду. Онда су их дотјерали код нас у двориште и ту је било доста људи. Људе су почели тући и бости ножевима.

Након неког времена дошао је војник и нешто говорио страним језиком. Већ су их били побили и онда престали. Дошла су три камиона и натоварили побијене људе и отишли. Ми смо ту преноћили а кад је свануло дошли су камиони. Свију су нас потоварили и одвезли у Јасеновац. Тамо је био логор направит. Сваки дан су

довозили народ и остали смо ту 59 дана. Свако јутро долазили су коњским колима са два човјека и купили су мртве жене и дјецу и старији народ и одвозили их негдје. Двапут недељно су нас гонили на неки одљевак на Саву да пијемо воду. Док сам био у Јасеновцу у логору ту ми је и отац Лазо убијен.

Видио сам за то времена великог зла. Довели једног дана око 20 људи и усташе су тада направиле један круг и имали су штапове и морали су један по један да лете пред усташе и усташе су их ударале док не падну и тако један по један. Једног дана дошли смо до капије и тамо је био један човјек који је писао и уписао моју мајку Виду у једанаести вагон и усташе су нас отјерале на жељезничку станицу Јасеновац. Кад је кренуо воз, ми нисмо знали куд идемо. Кад је воз стао, чуо сам да вичу Банова Јаруга. Воз је опет кренуо и стао је на првој станици и ту смо изашли. То је била Пољана. Одатле смо отишли у Антуновац. То је била субота. Ту нас нису распоредили па смо из Антуновца отишли у Марино Село. Мене је одвела нека жена. То је била Стана Винклер. Дала ми је да једем и одвела ме у шталу. Рекла ми је да ћу спавати у јаслама. Биле су двије краве и осванула је недеља.

Нисам знао за мајку и сестру Смиљу ни за брата Николу. Прошло је 15 дана па смо се онда састали и ту смо били до 18. октобра 1942. Тада смо кренули кући, имали смо пропусницу која је гласила само до Приједора. Дошли смо 19. октобра кући и нашли моју стрину Деву са дјецом. Сутрадан 20. октобра 1942. године, усташе су све од Приједора до близу наше куће поклали. Тада су престали и прошли крај нас. Други дан сам отишао у воће и нашао канту масти коју смо закопали кад смо кренули у Козару. То нам је пуно ваљало. Нашли смо кромпир, јабуке и тако смо преживјели зиму.

Године 1943. сваки дан су усташе долазиле јер је близу био усташки логор. Сваки дан из логора усташе долазе у село. Усташки логор је био смјештен у Горњем Јеловцу. Овај логор је био до 14. јануара 1944. године.

Дана 14. јануара 1944. године, Черкези из Градишке су дошли на коњима и то је била посљедња офанзива. Ми смо побјегли у Јутрогшту и ту смо били један дан. То је била посљедња војска. Онда је дошла болест, тифус. Доста је народа умрло.

Године 1945. стао је рат. Почели смо радити и кућити до 1947. Тада је наишло велико зло, заједница. Били су одбори свако седам

дана, долазио је порез. Вишак жита и свиња су одузимали. Године 1949. морали смо се уписати. Одузели су нам два вола и краву и теле. Остала нам једна крава.

Године 1953. изашли смо из заједнице и опет смо почели на ново да живимо до 1992. године, када је опет почео рат.

Хоћу да упишем људе који заклани у Хрватској Дубици, а које сам ја познавао. Ово је права истина.

1. Чађо Саван	18. Чађо Јевто
2. Чађо Марко	19. Чађо Чедо
3. Чађо Ђођа	20. Чађо Драгоја
4. Чађо Душан	21. Чађо Ранко
5. Чађо Васо	22. Чађо Милан
6. Чађо Пилип	23. Чађо Радован
7. Чађо Драгоја	24. Балабан Драгић
8. Чађо Перо	25. Балабан Чедо
9. Чађо Јово	26. Јајчанин Јован
10. Чађо Симо	27. Јајчанин Ђуро
11. Чађо Живко	28. Маџар Ђорђе
12. Чађо Лазо	29. Маџар Бране
13. Чађо Благоја	30. Цвијић Чедо
14. Чађо Станко	31. Тубин Коста
15. Чађо Перо	32. Тубин Бранко
16. Чађо Мирко	33. Тубин Рајко
17. Чађо Бошко	34. Тубин Спасоја

Dragomir Madžar

My experience

Dragomir Madžar, born in the village of Donji Jelovac in 1929, offers his testimony, recounting the onset of war, the July 27, 1941 uprising, the Kozara Offensive, and the heart-wrenching separation from his sister and mother. His account is accompanied by a list of 34 individuals, whom he personally used to know, who were slaughtered in Hravstka Dubica.

Страдање Десе и Цвијетка Петковића

Гоца Крстић

In memoriam

УДК 341.322.5(=163.41):929.52Петковић

COBISS.RS-ID 139098369

DOI 10.7251/TOP2309200K

Први рођаци мога оца, Деса и Цвијетко Петковић, родом из села Подгора, општина Лопаре, погубљени су у логору Јасеновац. Деса је имала 21 годину када је убијена¹. Сјећам се да сам као дјевојчица, са школом, ишла на екскурзију у Јасеновац и тамо сам видјела писмо ових мојих предака, нешто као опроштајно, са њиховим потписима. Фотографију достављам јер знам да се бавите истраживањем жртава Јасеновца, можда их још неко препозна или жели да нешто сазна о њима.

¹ Деса (Јаков) Петковић, 1923-1945, Лопаре - Јасеновац; <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>, приступ страници 24. јула 2023. године.

- Фотографисано пред почетак Другог свјетског рата -

Krvava liturgija¹

Mirko Pekić

Sjećanje

УДК 341.322.5:343.819.5

COBISS.RS-ID 139098625

DOI 10.7251/TOP2309202P

Napomena uredništva: Tekst objavljujemo povodom 80. godišnjice od stravičnog ustaškog pohoda na selo Draksenić kod Kozarske Dubice (ranije Bosanska Dubica), u kom je na najmonstruoznije načine likvidirano stotine mještana. Posebno jezivo bilo je izživljavanje nad ženama, djevojkama i djecom, te njihova stravična likvidacija u seoskoj crkvi, a sam događaj ostao je u istoriji zabilježen kao “Krvava liturgija”. Major Mirko Pekić stigao je na lice mjesta nakon povlačenja ustaša i u svom dnevniku je ostavio zapis kao detaljan podsjetnik na ustaška zlodjela i na mjesto koje jedino na svijetu ima grobnicu krvi i mozgova.

* * *

Čitao sam jednom jednu pripovijetku, od nekog francuskog pisca, koja nosi naziv “Strašno”. Opisuje se u njoj neki događaj iz francusko-njemačkog rata 1871. god. Njezin završetak je tragična pogibija jedne francuske majke, koja u patriotskom zanosu, gonjena majčinim nagonom, luta sa odstupajućim francuskim vojnicima, da među njima pronade svoga jedinca sina. Promrzla i zanijemila od studeni, ne umije vojnicima objasniti šta želi, i vojnici je kao sumnjivu ubijaju. Na koncu se otkriva prava istina o njoj — pisac ove priče sav taj slučaj naziva “Strašno”. Evo jedne slike iz rata 1941. god. u pitomom selu Dragseniću kraj Bosanske Dubice. Osam stotina ustaša provalilo je iz Jasenovca u Dragsenić, koji je branila jedna partizanska desetina sa jednim puškomitraljezom.

1 Preuzeto sa: KALENDAR SPKD PROSVJETA, 1. 1. 1946, <http://www.infobiro.ba/article/840138>, pristup stranici 5. 10. 2022. godine.

Pred ogromno nadmoćnim neprijateljskim snagama desetina partizana morala se povući u pravcu Prosare. Puščanom vatrom i svojim grudima naši vojnici štitili su izvlačenje stanovništva iz sela. Malo i pitomo selo, veselo i živahno, pretvoreno je u prah i pepeo. Jedan dio stanovništva, većinom staraca, žena i djece, nije mogao pobjeći. Zloglasni zapovjednik jasenovačkog logora, satnik Luburić, naredio je svojim ustašama da svo stanovništvo pokupe i saberu u crkvu. Evo kako jedna žena, koja je pukim slučajem ostala živa, priča šta se u crkvi odigralo.

“Kad su nas sve sakupili u crkvu, na vrata su ušla četiri vojnika u gvozdanim kapama na kojima je svaki imao bijeli taljig. Trojica od njih imali su puške i noževe, a jedan je došao sa sjekirom. Čim su ušli na vrata, odmah su počeli ubijati i puškama i noževima i sjekirama. Od jauka i vriska nisam mogla izdržati, svi smo bježali u jedan ćošak. Ja sam pala, a po meni su padali drugi. Osjećala sam da me obliva nešto vruće. Vrisak se pomalo stišavao. U crkvi je zavladao tišina. Sve je bilo poubijano osim četiri djevojke, koje su oni vojnici odabrali, svaki po jednu... Četiri vojnika su silovala one četiri djevojke, a zatim je u crkvi opet nastao jauk i vrisak. Sve četiri djevojke su takođe bile ubijene. Onda su ona četiri vojnika zaigrala kolo na onoj najvećoj hrpi mrtvaca. Potom su zazvonili na crkveno zvono i otišli. Ne znam kako, ali ja sam zaspala, i kad sam se probudila, vidjela sam partizane kako prevrću pobijene. Ja sam im se javila, a oni su me izvukli i odveli u jednu kuću”.

Uskoro poslije toga stigao sam na mjesto nesreće. Ušao sam u crkvu i slika koju sam tada vidio tako mi se urezala u svijest, čini mi se da je nikada neću zaboraviti. Odmah na stepenicama pred glavnim vratima ležao je mrtav jedan 16-godišnji dječak. Ležao je na leđima. Njegovo lice učinilo mi se malo nasmijanim. Bio je izboden po grudima, a na vratu mu je iskružena i isječena jabučica. Otvorili smo vrata. Prizor je zaista bio jeziv i strašan. Jedan drug, koji je stajao pored mene, srušio se onesviješćen. U čitavoj crkvi ležale su svuda gomile ispreturanih leševa. U zadnjem lijevom ćošku gomila je bila najveća, visine jednog metra otprilike. Na sredini crkve bila je manja gomila različito ispreturanih mrtvaca. Tu je ležalo jedno malo žensko dijete od oko šest mjeseci. Njegova glava bila je rasječena na dva mjesta, iz kojih su curili mozak i sukrvica po crvenožutim betonskim pločama. Na truhu je imalo dva uboda od bajoneta. Na ta dva otvora virila su dva mjehurića od crijeva. Na njegovom licu ostao je okamenjen krik bola i straha. Pored njega ležala je jedna žena sva isječena po glavi, sa desnom rukom prebačenom

preko dječijeg tijela. Vjerovatno je to majka ovog dojenčeta. Osmoro djece različitih doba pronašli smo u ovim gomilama ljudskih tjelesa. Gledajući ih pomislio sam da li bogovi nisu poželjeli da im čuvari uljudbe prinose žrtve kao nekada Avram Isaka. Četiri djevojke silovane, a potom isječene po bedrima, dojkaма и glavama. U jednom udubljenju zida s lijeve strane u oltaru sjedi jedna starica. U prvi mah pomislio sam da je živa; kad se primakoh bliže, vidjeh joj ukočene oči, probijene grudi i tanke ožiljke rezotina na vratu. Gledajući iz daljega čini ti se da posmatra tužnu sliku i da čita opijelo nad ovom velikom gomilom mrtvacа. Pronašli smo osam dječijih leševa. Ostalo su bili odrasli različitog pola i starosti. U zajedničku grobnicu pored crkve sahranili smo 204 leša. Sjećam se da smo tada popisali imena svih žrtava. Predali smo taj spisak odboru sela Dragsenića. Ne znam hoće li on ikada biti pronađen ili ne, ova grobnica ostaće za vječita vremena kao spomen Hitlerova novog poretka. Prošao sam uzduž i poprijeko čitavog sela. Od bogatog sela ostale su ruševine cigle, crijepа и грађе. Osjeća se težak miris paljevine и задah izgorjelih ljudskih tjelesa. Vidio sam različitih pustošenja ovog rata, ali čini mi se, ništa tako ne djeluje na dušu čovjeka kao paljevina. Po njivama izvan kuća nalazili su se ovdje-ondje ljudski leševi pobijenih ljudi и životinja. Iznad njih vidjela su se i graktala jata vrana и gavranova. Zaustavljamo se kod jedne zidane izgorjele kuće iz koje seljaci iznose ugljenisana ljudska tijela, или, bolje reći, dijelove ljudskih tjelesa. U ovu kuću sakrilo se 27 osoba od puščane или mitraljeske vatre. Ustaše su je opasale stražom и zapalile. Svih 27 osoba izgorjelo je živo. Na gomili leševa koje su seljaci iz kuća iznijeli vidio sam odvojenih glava, ruku и nogu sa cipelom или opankom на nozi. Kraj gomile нариče jedna djevojka. Njezinih šest članova porodice izgorjelo je u ovoj kući. Jedina она успjela je pobjeći. Dolazimo до једног raskršća gdje se ukrštaju putevi и odakle imamo pogled uz čitavo село. Pred једном izgorjelom kućom на samom raskršću jedna starica prebire по pepelu и prašini не би ли извукла koju svoju stvarčicu. Od pravca Jasenovca из села Čuklinca gdje se nalazi ustaška predstraža чује се pjesma: "Poglavnik će naredbu dati, па ćemo opet Srbe клати". Zastao sam на raskršću. Bacio sam pogled по selu. Vidim veliko polje покривено snijegom. Od mojih nogu па sredinom polja pružila se jedna siva пруга. То је cesta koja ide sredinom sela. S obje strane ove sive trake на bijelom platnu vide se u nejednakim razmacima crne mrlje različite veličine и облика. То су мјеста gdje су јучер stajale куће. Kraj nekih од crnih армана стоји суво nagorjelo дрво. То су воćке

по којима су се дјеча nekada veselo penjala. Potom mi se ote pogled u pravcu sjevera. Opet široka bijela ravnica. U daljini kroz vrbovo granje vidi se visok crkveni toranj, gotskoga stila. To je Jasenovac — Jasenovac gdje se dnevno na hiljade duša kolje. I pogled mi se nehotice ote put Kozare. Ona se plavila ćutljiva. Ona mi je, možda sada više nego ikada dosad, nijemo a opet toliko ubjedljivo govorila o tome kako će doći dan pravedne osvete i slobode našem narodu.

Mirko Pekić

Instead of a Conclusion

We are publishing this text on the occasion of the 80th anniversary of the horrific Ustasha raid on the village of Draksenić near Kozarska Dubica (formerly Bosanska Dubica), when hundreds of villagers were killed in the most monstrous ways. The torture of women, girls, and children and their merciless slaughter in the village church was particularly gruesome. Major Mirko Pekić arrived at the scene following the retreat of Ustashe, and left an entry in his diary to serve as a detailed reminder of the Ustashe's heinous acts and the only place in the world that has a tomb of blood and brains.

Прилози
Contributions

ФОТОГРАФИЈА

Прилог истраживању страдања цивилног становништва у селу Међеђа 1941-1945. године¹

Добрила Кукољ

Предсједница Удружења
преживјелих логораша
и њихових потомака из Бање Луке

Сјећање

УДК 341.322.5(497.15Међеђа)»1941/1945»

COBISS.RS-ID 139099393

DOI 10.7251/TOP2309209K

Рођена сам 1930. године на Огњену Марију, у за мене најљепшем селу - Међеђа, Босанска Дубица, сада Козарска Дубица. Имала сам дивно и срећно дјетињство. Живјела сам у породици Батајић са два-наест чланова: ђед Симо, отац Раде, мајка Савка, брат Бошко, сестра Јагода, стриц Милорад, стрина Марија, њихова дјеца Рајко, Слободан, Миља и Симо, и ја. Ђед Симо је нас дјецу окупљао, причао нам приче, а недјељом нас водио на богослужење у цркву, као и на Божић, Васкрс, Нову годину и славу. Слава се навелико прослављала, те Божић и Васкрс. У селу је било сиромашних породица па смо им ми на ове празнике уручивали поклоне које је моја мајка паковала, нпр. маст, сланина, суво месо, грах, брашно. Ђед Симо је мене и брата возио у саоницама или колима и ми смо те поклоне, који су били у торбама и корпама, уручивали сиромашнима. Сјећам се добро, кад смо ушли у кућу породице Брекић, дјеца су сједила за округлим малим столом, јели из једне здјеле и кашикама грабили зрно граха.

¹ Више о страдању цивилног становништва у селу Међеђа у: Тања Тулековић, *Књија из шишине: усџашки злочин јеноцида у селу Међеђа 1941-1945. јогине*, Јагодина 2012, и Тања Тулековић, *Књија из шишине: усџашки злочин јеноцида у селу Међеђа 1941-1945. јогине*, друго, допуњено издање, Јагодина 2018.

Ћед Симо ме је одвео први дан у школу. Он је учествовао у изградњи те школе, која је изграђена 1909. године. Била сам добар ђак и у школи проводила лијепе дане са својим другарицама и друговима. Близу школе, у истом дворишту, саграђена је лијепа и велика црква, а у другом дворишту кућа у којој је живио свештеник Данило Ђућун и његова супруга, звали смо је попадија. Имали су сина Миру и ћерку Мирјану, која је била годину дана млађа од мене али смо заједно проводиле вријеме. Сјећам се да смо се једном играли утрке око цркве, па смо онако прљави утрчали у разред. Учитељица нас је извела пред таблу и пред цијелим разредом нас казнила и закључала у школу, а са осталом дјецом отишла на мали излет до ријеке Саве. Чувала нас је Роса Цвркаљ, тадашњи подворник, и остала је са нама док се учитељица повратила са дјецом. Сутрадан смо се извињавали и дали обећање да ћемо бити добри. На крају сваке школске године учитељица је доводила фотографа па смо се сви сликали. Тако је било све до 1942. године - посљедња фотографија трећег разреда. Слагала сам своје фотографије и мајка их је чувала у посебној кутији говорећи да ће ми требати послје јер Ћед Симо жели да ме пошаље даље у школу у Београд код кума Бранка Угреновића, који је давно отишао из села.

Један посебан догађај трајно је у мом сјећању. Била је то 1940. година. Другар из школе, Саво Тривић, морао је да отпутује у Америку јер су му родитељи тамо живјели. У пратњи са бабом Миљом дошао је у школу да се поздрави са нама и опрости. Био је обучен у бијелу кошуљу, а на глави је носио фино скројену капу са ресама. Било нам је свима жао, плакали смо и сликали се, да сачувамо сјећање.

Дође 1942. година, дође Други свјетски рат, дође 12. и 13. јул - Петровдан, и зли људи - нељуди. Протјераше ме са мог огњишта и све чланове моје породице. Истјераше ме босоногу и са цијелом породицом у сабирни логор Церовљани и Уштица, из Уштице у озлоглашени логор Јасеновац. Колико сам то све подносила и како смо издржали, не знам. Знам да сам ноћима и ноћима гледала у звијезде и зачепљавала уши да не чујем: „Јој што ћу, Боже!“, „Боли ме!“, „Немој!“, и тако се угуши крик паћеника. Кад киша пада, ја дижем малу сестру из воде сву утрнула. Чупкала сам траву да једем. Дају нам брашно на млакој води па добијемо пролив. У тим ноћима сјећала сам се Ћеда Симе, Божића и Васкрса, када смо носили поклоне

сиромашнима, и помишљала „Боже, да ми је бар мало да поједем тог граха“. Гледала сам преко Саве са неком дјечијом надом да ће доћи неко и донијети да нешто једемо и да изађемо из овог пакла, али моји погледи су се узалудно мијењали... нема ништа, нема никога. Нема оца Раде, нема ђеда Симе, нема брата Бошка, сестре Јагоде, три стрица, Мирка, Милорада и Илије. У том незапамћеном паклу зла нестало је 31 члан моје породице Батајића.

Након два и по мјесеца спроведени смо у Славонију, у село Торањ. Остали смо код породице Стеве и Елзе Петлрић, до прољећа 1943. године. У прољеће 1943. године трчала сам кући, а када сам стала на улазу, полупана врата. Потрчала сам у собу у којој сам спавала, а тамо ништа нема, само перје расуто, све је нестало. Нема иконе, била је то велика слика Светог Аранђела. Овдје смо остали до Божића 1944. године, а онда поново бијег у Козару, у село Војскову, гдје сам и дочекала ослобођење. Послије ослобођења смјештена сам у дом, гдје сам остала до матуре.

По завршетку одбрамбено-отаџбинског рата 1995. године, као волонтер Црвеног крста обилазила сам терен Бање Луке и посјећивала угрожене и болесне људе. Судбина је хтјела да сам тако срела и своју учитељицу, која је била у јако лошем стању, у депресији. Требало је времена да се ослободи и да ми се повјери. Сјела сам поред ње, ухватила је за руку и замолила да ми каже нешто о себи, како бих јој могла помоћи. Заплакала је одговарајући: „По професији сам просвјетни радник, такође и мој муж Богдан. Имали смо једног сина, Синишу, дипломираног правника, радио је као судија. Једно јутро добила сам кобну и тужну вијест да је мој син, мој Синиша, одузео себи живот вјешањем. Од тада не желим више да живим, а у овако тешком времену пресвиснуо је мој супруг Богдан. Остала сам сама. Преко дана сам добро, моја унука је код мене, некад и преноћи“. Тешко је било слушати ту беспомоћну жену, али сам је упитала да ли има неку родбину, гдје је рођена. Топло је одговорила: „Ја сам по имену Радојка Матаруга, рођена у Босанској Дубици, а живјела у селу Међеђа са мојом породицом и до 1942. године предавала наставу у школи у Међеђи“. Када сам чула те њене ријечи, стао ми је дах и упитала сам: „О Боже драги, је ли то могуће, па ви сте моја учитељица!“. Плакале смо и Радојка и ја. Отишла сам са обећањем да ћу и сутра доћи. Сутрадан смо причале о нашем селу, обичајима и срећном животу. Упитала сам да ли има неку фотографију нашег

разреда, пошто су моје све уништене у рату, а она ми је рекла да дођем сутра, да ће њена унука потражити. Сутрадан сам дошла поново и на малом столићу стајала је фотографија трећег разреда са мојим вршњацима, снимљена 1941. године. Тада сам имала 10 година. На фотографији сам стајала у реду са Слободанком Батајић, учитељицом Радојком, а били су ту још и Гојко и Рајко Батајић, Саво Ружичић, Мићо Алаша, Миленко Јанковић, Живко Влајнић, Славко Ђекановић, Мишо Лукач, Бранко Додик, Бранко Змијањац, Бранко Пупавац, Вељко Јанковић, Душан Ђуврк, Смиља Ђуврк (ишла је у мој разред али није снимљена), Миле Гачић, Рајко Лончар, Васо Бабић, Ранко Лукић, Савка Змијањац, Небојша Лончар.

Основна школа Међећа, Добрила Кукољ са својим разредом и учитељицом Радојком Матаруга 1941. године

Године 2009. организацијом преживјелог логораша Миленка Јанковића састали смо се ми који смо преживјели из мојег одјељења, у истој школској учионици. Прослављало се тад 100 година од постојања наше школе, која је још увијек у функцији и у коју дјеца иду. Више пута сам посјећивала ученике који су сједили у истој учио-

ци као и ја. Табла стоји на истом мјесту, дјецe је мање и одржава се час енглеског језика.

На крају истичем да је фотографија коју сам добила фотографија срећног дјетињства и чувам је као своју икону, јер из моје куће остала ми је једино та фотографија.

Уз велико поштовање давно преминулој учитељици Радојки пишем ове редове јуна 2022. године.

DobriIa Kukulj

PHOTOGRAPHY

A contribution to the Investigation of the Suffering of the civilian Population in the Village of Međeđa 1941-1945.

DobriIa Kukulj, President of the Association of Camp Survivors and their Descendants from Banja Luka, documents and shows the pre-war life in the Podkozarje village of Međeđa through a 1941 school photo and the harrowing Golgotha she endured together with her family during the Independent State of Croatia. The photograph led to a reconnection with her teacher, Radojka, in 1995, exposing her to the tragic fate of this remarkable woman who taught her first letters and first numbers. DobriIa Kukulj wrote this text in respectful memory of her late teacher.

ЛИСТ „ИЗРАЕЛ ДАНАС“ О ДОЊОЈ ГРАДИНИ

Ариел Булштајн

Израел данас, 18. април 2023.

Новинска репортажа

УДК 341.322.5:343.819.5(497.15Градина)

COBISS.RS-ID 139100161

DOI 10.7251/TOP2309214D

Напомена уредништва: Дана 18. априла, када се у држави Израел обиљежава Дан сјећања на Холокауст, објављен је чланак о Спомен-подручју Доња Градина. Новинар овог листа, Ариел Булштајн, објавио је значајне податке о меморијалу, у сарадњи са директором Тањом Тулековић.

* * *

Језиво откриће земљорадника у Босни открило је шокантну историју ● Логор за масовно истребљење, гдје су десетине хиљада мучени и убијени

„За Милана Пијевића, земљорадника из села Градина Доња у Босни, био је то још један обичан дан рада у пољу. Али мали предмети који су се откривали пред његовим очима међу слојевима земље били су необични. Пијевић се сагнуо и узео у руке округле жуте лимене плоче са излизаним словом Ж (Жидов) – словом које означава Јевреје у његовом језику. Тања Тулековић, главни кустос Меморијалног центра Доња Градина, каже да је мање изненађена језивим проналаском. Током Другог свјетског рата, на супротној обали ријеке Саве, преко пута Доње Градине, пронацистичке власти Хрватске основале су Концентрациони логор Јасеновац, који је постао озлоглашен на читавом Балкану. Доведено је на стоти-

не хиљада Срба, Јевреја и припадника других група које су прогонили нацисти. Слично као и у другим земљама које су окупирали Нијемци, Јевреји Југославије су били обавезни да носе жуте фластере, али су у Јасеновцу умјесто крпе коришћене плоче од калаја. Политичка граница тренутно раздваја локацију Концентрационог логора Јасеновац, који се налази на територији Хрватске, и Доње Градине, која је укључена у територију Републике Српске која припада Босни, али су током Холокауста оба мјеста била дио стравичног истребљења машине Нијемаца и њихових локалних помагача.

Опасност од смрти је у ваздуху

У ствари, Доња Градина била је једно од стратишта Јасеновца. Око логора су постојала три мјеста масовног истребљења, а Доња Градина је била највећа од свих. Иако су мјестом управљали Хрвати усташког режима, а не Нијемци, начин дјеловања био је сличан другим логорима: Јевреји су у њега слати из свих крајева Хрватске по наређењу у Загребу, као и из Босне и Херцеговине након окупљања у Сарајеву или другим градовима. По доласку у логор извршена је селекција, а већина жртава је одмах убијена на стратиштима. Они са потребним вјештинама и занимањима премјештани су на принудни рад у јасеновачке радионице, али се и над њима стално надвијала опасност од смрти.

„Наша дужност је да памтимо“

Према ријечима Т. Тулековић, Јасеновац је био познат по бруталности усташког масакра, у поређењу с којим су блиједјели чак и њемачки начини дјеловања. Затвореници су злостављани и убијани на ужасне начине. Усташе су тупим предметима тукле жртве на смрт, пререзивали им гркљане и стомаке, ишчашили удове, живе спаљивали, а рањене бацали у ријеку Саву. Прича се да су тијела понекад пловила и до Београда.

Једном годишње, у априлу, у Доњој Градини се одржава државна меморијална церемонија, на којој учествује и председник Републике Србије, а Тулековић истиче да се ту увијек подиже и из-

раелска застава. Али конкретно у Израелу та прича је мање позната, а Тулековић инсистира на томе. Према званичној процјени Меморијалног центра Доња Градина, у Јасеновцу је убијено 700.000 људи, од чега 33.000 Јевреја (свега 39 Јевреја је преживјело рат до ослобођења логора, у априлу 1945. године).

‘Дефинитивно очекујемо учешће Израела на високом нивоу на комеморацији - то је наша заједничка дужност, да се сјећамо Срба и Јевреја који су овдје убијени’, истиче Тулековић.“

- Чланак објављен у листу „Израел данас“ (Israel hayom) -

* * *

On April 18, coinciding with Holocaust Remembrance Day in Israel, an article was published about the Donja Gradina Memorial Zone. Collaborating with director Tanja Tuleković, journalist Ariel Bolstein published important information about the memorial.

Добрила Кукољ, Туја која шраје цијели живој, Јавна установа “Спомен-подручје Доња Градина”, 2023. године, приказ

Дејан Мотл,

виши кустос-историчар
dejanmotel@jusp-donjagradina.org

Приказ

УДК 341.485(=163.41)(048.83)

COBISS.RS-ID 139100417

DOI 10.7251/TOP2309217M

Јавна установа Спомен-подручје Доња Градина 2023. године објавила је сјећања из Другог свјетског рата Добриле Кукољ, рођене Батајић. Добрила, данас предсједница Градског удружења логораша Другог свјетског рата, описује страдање своје породице, као и страдање српског становништва Дубичке равни, којој је географски припадало њено родно село Међеђа.

Укупан обим књиге је 47 страна. Након предговора, који су написали чланови редакције књиге, налази се 17 кратких наслова. Књигу прати и седам фотографских прилога, од којих је посебно занимљива пријератна школска фотографија разреда и саме ауторке. Ова фотографија налази се и на корицама књиге.

Прво поглавље, „Добрила Кукољ, Туја која траје цијели живот“, налази се на странама 11–14. У њему ауторка, након кратких података о себи и својој породици, даје основне податке о свом родном селу. Поглавље садржи и податке о броју становника села од 1895. закључно са 1953. годином. На крају листе налази се попис из Другог свјетског рата који доноси број жртава геноцида, бораца НОБ-а, угашених огњишта, као и број настрадалих из уже и шире породице Батајић. Поглавље закључује спомен-плоча палим борцима и жртвама села Међеђа.

Поглавље „Дјетињство“ (стр. 15–16) доноси неколико Добрилинских интимних сјећања везаних уз породицу и школске дане, те начин на који је настала раније поменути школска фотографија, која се налази на крају овог поглавља.

Поглавље „О селу“ (стр. 17–18) говори о идиличним односима већинског српског становништва и неколико породица које су ту биле насељене након аустроугарске окупације Босне и Херцеговине. Ауторка даје и опис породичне куће, а затим набраја чланове породице који су у кући живјели.

„Година 1941“ (стр. 19–20) започиње са првим терором у селу након успостављања власти Независне Државе Хрватске. Поглавље завршава с помињањем крсне славе коју је породица први пут славила у ратним околностима.

Поглавље „Година 1942“ (стр. 21–23) и започиње с усташким нападом на села Дубичке равни. Добрила описује бијег своје породице преко брда Просара према планини Козари, гдје породица остаје све до усташко-њемачке офанзиве на ову планину у љето исте године. Поглавље затвара фотографија на којој ауторка у својству председнице Градског удружења логораша Другог свјетског рата, одаје почаст убијенима у сусједном селу Драксенић.

„Сабирни логор Церовљани“ (стр. 24–26) је поглавље названо по мјесту гдје је породица, заједно с мноштвом српског становништва, депортована с Козаре. Ту су мушкарци одвојени од жена и дјеце. Добрила даје и опис пута према логору у Јасеновцу. Поглавље завршава фотографијом Савке Батајић, Добрилине мајке.

„Концентрациони логору Јасеновац“ како се зове наредно поглавље, обухвата стране 27–30 и описује страхоте које је Добрила као дијете доживјела и видјела у овом логору.

„Шталски вагони“, страна 31, кратко описује путовање од Јасеновца до Сиска, а потом и до Пакраца. Ово поглавље завршава фотографијом из Сиска, на којој ауторка одаје почаст убијеној дјеци у логору у овом граду.

Поглавље „Ријека Пакра“ (стр. 33) даје кратки опис боравка Добриле и других српских цивила (жена и дјеце) на ливади ограђеној бодљикавом жицом.

„Село Торањ“ (стр. 34–35) доноси опис породице у коју је Добрила заједно с мајком била смјештена, као и послове које је радила за вријеме боравка у том селу.

Поглавље „Брат Рајко“ налази се на страни 36. Ту је описан сусрет с братом од стрица и њена помоћ њему да превазиђе глад.

Поглавље „Повратак кући“ (стр. 37–38) доноси сјећање на пут у родно село, као и недаће које су их затекле на том путу.

На странама 39 и 40 налази се поглавље „Стигли смо у село“, те опис затеченог стања у кући, као и борба да се створе колико-толико нормални услови за живот.

Поглавље „Крвави пир усташа 1944. године“ налази се на страни 41. Добрила нас упућује у овај злочин, као и њен бијег до села под Козаром.

„Повратак кући 1945. године“ на странама 42 и 43 сјећања су на период непосредно након завршетка рата. Описује покушаје да се сазна шта је с несталим члановима породице као и посљедице рата по становништво села.

Поглавље „Порука“ (стр. 44) Добрилина је жеља да се више никада не потегне оружје на другог човјека. Ово поглавље завршава фотографијом Добриле из младости.

Књига Добриле Кукољ завршава својеврсним додатком, који носи наслов „Моја школска фотографија“ (стр. 46–47). У овом поглављу Добрилино сјећање нас води у деведесете године и њен сусрет с учитељицом, која се налази на раније поменутој школској фотографији. Ауторка наводи да је та фотографија у ствари фотографија срећног дјетињства и да због тога за њу она има непроцјењиву вриједност.

Срефлије 1941-1945.

Марко Јанковић

Кустос

Приказ

УДК 341.322.4(=163.41)(048.83)

COBISS.RS-ID 139100673

DOI 10.7251/TOP2309220J

Приказ издања аутора Мирка Димића „Срефлије 1941-1945“ ЈУСП Доња Градина, Доња Градина 2021.

Мирко Димић, виши кустос Јавне установе „Спомен-подручје Доња Градина“, аутор је дјела „Срефлије 1941-1945“, објављеног под окриљем саме Јавне установе. На основу доступних историјских извора, литературе и података са терена, на 120 страна, аутор је приказао историју села Срефлије, од најстаријих времена до данас, с посебним нагласком на страдање села и његових становника током Другог свјетског рата.

Свако поглавље књиге „Срефлије 1941-1945“ представља једну важну фазу у историји села, и као такво, попут мозаика, формира једну велику и комплексну слику.

Дјело је подијељено на седам поглавља.

У поглављу „Прошлости села до 1941. године“ (стр. 9-13), Димић вјешто пролази кроз вијекове историје села, почевши од првих писаних помена о њему, преко средњег вијека, аустријске и османске владавине, до раздобља Краљевине Југославије. Он пажњу посвећује друштвеним, економским и културним аспектима живота у селу, као и значајним локалним личностима и догађајима.

Поглавље „Други свјетски рат и распад Краљевине Југославије“ (стр. 13-17) поставља село Срефлије у шири контекст овог катастрофалног свјетског догађаја. Димић излаже како је политичка ситуација у Југославији и свијету утицала на животе његових становника, доводећи до радикалних промјена.

У поглављу „Срефлијама 1941-1945“ (стр. 17-29) аутор се фокусира на труматичне године Другог свјетског рата, исцрпно анализирајући страдање села и његових становника.

У поглављу „Након 1945. године до данашњих дана“ (стр. 29-33) аутор се детаљно бави послеријатним периодом, подвигом обнављања и изазовима на путу ка новој нормалности. Овај дио такође се бави друштвеним и економским промјенама, као и улогом коју је село имало у новој Југославији.

Аутор у поглављу „Сјећања преживјелих мјештана села Срефлија“ (стр. 33-67) више говори кроз своје изворе него о њима, омогућавајући читаоцима да у потпуности искусе интимност и емоционалност личних исказа и свједочења. Овај дио посвећен је личним причама и свједочењима, оживљавајући искуства појединаца и стављајући их у шири историјски контекст.

У поглављу „Попис страдалих мјештана села Срефлије 1941-1945“ (стр. 71-105), Димић се подухватио великог посла прикупљања, валидације и систематизације информација о свим жртвама рата из Срефлија, остваривши значајан напредак у односу на претходне пописе.

Завршно поглавље, „Прилози“, чини књигу још вриједнијом, јер укључује различите документе, фотографије и материјале који допуњују и подржавају историографску студију, омогућавајући читаоцима да имају директан увид у изворе на којима се заснива његово истраживање.

Мирко Димић, као вриједан историчар, с непоколебљивом је оданашћу и изузетном стручношћу својим радом „Срефлије 1941-1945“ допринио богатству и комплексности српске историографије. Важно је истаћи да је Димић, током цијелог свог истраживачког рада, остао вјеран историјским постулатима, балансирајући између научне строгости и покушаја да живот својим субјектима врати кроз личне приче и свједочења.

Његово дјело представља примјер како се на поштен и свеобухватан начин обрађују локалне историје и како се непознате и неиспричане приче могу оживјети и уграђивати у шире историјске контексте. Димић је, без сумње, успио да премости јаз између макро и микро историје, спајајући локалне историјске наративе са широм сликом српске историје.

Књига „Срефлије 1941–1945“ није само свједочанство о тешким временима, већ и примјер како се поштовањем прошлости и приказом њене истине може обезбиједити памћење за будуће генерације. Колега Димић је својим дјелом поставио важан стандард за будуће историографске подухвате у региону и освјетлио пут за дубље разумијевање наше прошлости.

**Горан Латиновић, Никола
Ожеговић, Хрвајски злочин над
Србима у руднику Раковац и селима
Дракулић, Шаріовац и Мошике
код Бање Луке 7. фебруара 1942,
Србско сабрање „Баштионик“,
Бања Лука 2022, 124.**

Предраг Лозо

Републички центар за
истраживање рата, ратних злочина
и тражење несталих лица
p.lozo@rcirz.vladars.net

Приказ

УДК 341.322.4(=163.41)»1942»(048.83)

COBISS.RS-ID 139101185

DOI 10.7251/TOP2309223L

Геноцид над Србима у НДХ, као један од догађаја библијског карактера у историји нашег народа, након табу приступа у социјалистичкој Југославији, у посљедњих тридесет година једна је од најделикатнијих тема наше историографије. Треба рећи да се српски посленици музе Клио никако нису прославили чињеницом да осамдесет година након злочина немамо комплетну и озбиљну синтезу о комплексу логора смрти Јасеновац, који је у јавној свијести симбол свеукупних догађања на простору НДХ. Често се у јавности, тек сада (!), поставља питање зашто на највећем српском универзитету, у Београду, није у протеклим деценијама одбрањена ниједна докторска дисертација која се бави овом тематиком. Ове (не)одговорности нису ослобођени ни остали академски центри, а поготово не Бања Лука. Такође, међународни тренд „мемори бума“ или помаме за памћењем у посљедње вријеме одражава се и на српским просторима све већим бројем истраживања из области меморијализације, те културе и политике памћења, док чињенична истраживања појединачних историјских процеса и догађаја, због своје захтјевности, остају у запећку.

Године 2020. у научном часопису *Balkanica* објављен је рад на енглеском језику у коауторству двојице професора са Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци, Горана Латиновића и Николе Ожеговића: „‘St. Bartholomew’s night’ of Banja Luka the Ustasha crime against the Serbs in the Banja Luka area on 7 february 1942“ (*Balkanica* 2020, Issue 51, 207-234). Био је то први рад којим се инострану научна јавност могла упознати са једним злочиним за који до сада није постојао озбиљан фактографски преглед оваквог облика и приступа. Аутори су наставили бављење тематиком, свјесни чињенице да се 7. фебруара 2022. године обиљежавла осамдесетогодишњица злочина, а да ни српска јавност ни наука, нажалост, немају комплетну слику о мјесту овог злочина у карактерологији геноцида над Србима у НДХ. Крајем 2022. године из штампе је изашла књига *Хрватски злочин над Србима у руднику Раковац и селима Дракулић, Шарговац и Мотики код Бање Луке 7. фебруара 1942.* Издавач књиге је Србско сабрање „Баштионик“ из Бање Луке, а тираж је 1.000 примјерака, у економичном издању Б5 формата од укупно 124 стране.

Аутори су, у трагању за новим чињеницама, користили изворе из осам различитих архива, као и објављене изворе, штампу и доступну литературу. Основни текст прати 256 фуснота са објашњењима, те позивањима на архивске, друге изворе и литературу. Врлина ове студије одмах се јасно уочи у изузетно поткријепљеној и исцрпљеној изворној основи. Осим предговора и закључка, текст је подијељен на четири поглавља. У првом поглављу приказана су основна обиљежја геноцида над Србима у НДХ, док су у другом описана дешавања у Бањој Луци од априла 1941. до фебруара 1942. године. У ова два поглавља објашњен је контекст у коме се десио злочин који је главна тема истраживања. У централном дијелу, трећем поглављу, детаљно се обрађују сви доступни подаци различитих провенијенција о хрватском злочину над Србима у руднику Раковац и селима Дракулић, Шарговац и Мотики 7. фебруара 1942. године. У четвртом поглављу обрађени су облици меморијализације овог злочина, као и његово мјесто у култури памћења. Књига, осим закључка преведног на руски и енглески језик, садржи попис извора и литературе, изводе из рецензија академика Николе Б. Поповића и проф. др Милоша Ковића, азбучник личних имена и географских појмова, као и биографије аутора.

Посебну улогу у политици спровођења геноцида над Србима у НДХ хрватско државно и црквено руководство посветило је питању Босанске Крајине, чији је регионални центар био Бања Лука. Аутори у студији детаљно образлажу хрватске идеје и настојања, још од 1939. па све до ратних година, да Бања Лука буде „државно средиште“ или „нови главни град Хрватске“. Овакве намене биле су контекст у коме се стварао оквир злочина који ће бити организован у фебруару 1942. године, а проистигао је из наміјере да се Срби уклопе из овог града. Такође, један од извора наведених у студији фокус простора сужава на микролокалитет и улогу фра Круне Бркића као једну од могућих интерпретација контекста злочина. „Разлог томе била је идеја о стварању јединственог римокатоличког подручја у близини самостана Петрићевац“. Аутори доносе податке по којима је Виктор Гутић, предратни бањалучки адвокат и присталица Анте Павелића, а од априла 1941. на челу усташког стожера за Босанску Крајину, био главни наредбодавац, организатор и интелектуални зачетник свих злочина у овој регији и њеним већим центрима. Наравно, то не значи сужавање одговорности са осталих структура НДХ, као и подршке које су оне имале у ширим слојевима. Иако је са функције усташког стожерника отишао у августу 1941. године, његов утицај на овај простор и даље је био пресудан. За злочин у српским селима код Бање Луке у фебруару 1942. године може се рећи да је био „круна“ дјеловања Гутићевог. Аутори су приказали значај и карактер дјеловања Римокатоличке цркве у НДХ, а посебно конкретну улогу фра Томислава Филиповића, касније познатог по надимку „фра Сотона“ из самостана на Петрићевцу. Детаљно и нијансирано у студији су осликане историјске улоге поменутих личности у злочину, а разматрању је подвргнуто и низ других личности и њиховог дјеловања у контексту злочина, од Анте Павелића до дјелатника на терену попут жупана Владислава Алемана или натпоручника Јосипа Мишлова. Текст ове књиге јако је добра подлога за истраживање улоге појединца у историјским процесима. У исто вријеме јасно се види настојање система да из свог средишта, али и са цјелокупне територије уништи, тј. улони њему нежељену националну, вјерску или другу групу.

Злочин над Србима из рудника Раковац, Дракулића, Шарговца и Мотика детаљно су планирале и добро организовале локалне структуре, уз учешће локалног хрватског становништва. Спро-

вођење је добило подршку Анте Павелића, који је у сврху извршења наума послао своју елитну јединицу, *Ђоїлавникову цијелесну бојну*, чији су припадници били из западне Херцеговине. Срби у наведеним селима, баш како каже један од извјештаја приказан у тексту, убијани су редом „почевши од дјетета старог један дан па све навише, како мушко тако и женско“. Једна од карактеристика овог злочина јесте и убијање жртава углавном хладним оружјем уз само један покушај пружања отпора од стране лојалног и мирног сеоског становништва. Да је постојала јасна намјера система о уништењу свједочи и чињеница да је два или три мјесеца након злочина и пљачке имовине побијених Срба у куће жртава усељено хрватско становништво из Херцеговине и околине Ливна, Дувна и Гламоча. Аутори у главном дијелу књиге заиста минуциозно користе бројне изворе различите провенијенције да прикажу све карактеристике злочина који обрађују. Из њиховог рада јасно се види да су се поједине локалне структуре од злочина вербално ограђивале искључиво се плашећи одговора српских устаника. Убиство 551 дјетета, од чега 53 у основној школи у Шарговцу, одраније, од истраживања Лазара Лукајића, позната је чињеница широј јавности о злочину из фебруара 1942. године. Међутим, аутори је у раду поткрепљују и образлажу додатним изворима попут докумената Велике жупе Сана и Лука везаних за „Државну мјешовиту пучку школу у Шарговцу“, који се чувају у Архиву Републике Српске.

Злочин над 2.370 Срба, од којих је по имену познато 2.315, 7. фебруара 1942. у бањалучким селима, изласком књиге Латиновића и Ожеговића добио је студију класичног историографског типа. Она је писана из угла „школског“ методолошког приступа наше историјске науке, сведено и прецизно, и као таква примјер је одговорног коришћења извора и прављења синтезе. Оно што би се могло очекивати у већој мјери у оваквим текстовима јесте да су аутори на неколико мјеста могли свједочанства преживјелих жртава „пустити“ да у већем обиму говоре сама за себе искуствено – изворно, без интерпретације професионалног историчара. Можда бисмо тада могли да видимо и појединачну емоцију свједока злочина, преживјелог, у временском интервалу блиском извршењу злочина. „Да ли је требало навести до сада позната имена жртава у студији и да ли је она тиме можда требало да буде обимнија?“, нека су од питања која се могу поставити.

Студија пред читаоцем модерна је и савремена у смислу мултидисциплинарног приступа, што показује и обрада тематике меморијализације и културе памћења. Литургијско црквено-народно памћење у Срба показано је као један од кључних начина враћања достојанства жртвама, стављајући их у контекст мучеништва и васкрсења, у контекст побједе живота над смрћу и деструкцијом. Такође, у студији је потпуно јасно и прецизно наведен и низ суптилних, али и отворених негирања злочина који су остали готово непримијеђени и јавно пописани до сада, углавном оних из редова Римокатоличке цркве, од самог времена злочина до дана данашњег.

Главни закључак ове студије веома је битан за разумијевање карактера геноцида над Србима у НДХ. Ни на једном од бројних страстишта Срба у НДХ није убијено толико жртава само у једном дану као у селима Дракулић, Шарговац, Мотике и руднику Раковац код Бање Луке 7. фебруара 1942. године. Изузетак од овога, по ауторима студије, могу да чине једино два велика комплекса логора смрти Госпић-Јадовно-Паг и Јасеновац. Јасеновац јесте симбол свеукупних злочина у НДХ, али њихову карактеристику осликава и велики број страстишта на кућним праговима, у селима и градовима у којима су жртве живјеле. Распрострањеност злочина и учешће локалног становништва, уз претходно планирање злочина уништења Срба на државном нивоу, опомињу да се поменути процеси морају посматрати детаљно и са појединачног, локалног плана, а студија о којој говоримо најбољи је путоказ за то.

Поводом књиге: Марко Ручнов, *Зашто Јасеновац*, друго обједињено издање, Спомен-подручје „Доња Градина“, Доња Градина 2022, 557.

Жељко Вујадиновић

Приказ

УДК 343.819.5(497.13)(048.83)

COBISS.RS-ID 139101697

DOI 10.7251/TOP2309228V

Према античком предању, младић непознатог поријекла, именован Херострат, са жељом да постане славан, запалио је једно од седам свјетских чуда - храм богиње Артемиде у Ефесу. Према том предању, храм је запаљен 356. год. прије нове ере, у ноћи када је рођен Александар Велики. Поред осуде Херострата на смрт, Ефешани су - под пријетњом смртне казне - забранили да ико икада спомиње његово име. Забрана, пропраћена клетвом, била је строго поштована. Међу античким писцима који су писали о овом догађају, тек са покојим изузетком, изостављано је Херостратово име. Ипак, и данас се зна за Херострата, а модерна психијатрија и сродне науке тумаче „херостратизам“ - нечију неодољиву потребу да буде славан и да му име остане запамћено у историји.

Наведена анегдота у овом осврту наводи се због питања: да ли би требало да у историји буду запамћени људи који чине зло и да ли би требало да буде запамћено и само њихово зло дјело? Може се рећи да су људи потенцијално добри и потенцијално зли, али да сплет околности, у првом реду - лична воља - генеришу који ће од ова два принципа определијелити нечију личност. Антички мудрац Бијант сматрао је да је већина људи зла. Можда је то тачно, дије-

лом и због тога што је зло, за разлику од добра, углавном активно и што, у складу с тим, опредјељење за добро подразумијева страдање. С друге стране, историја је показала да један примјер добра надвисује многе примјере зла. Вјечност је предодређена само за добро. Није могућа синтеза између добра и зла, па чињење зла не може бити правдано вишим добром.

Тешки злочини почињени у Независној Држави Хрватској 1941–1945. над Србима, Јеврејима, Ромима и свима које је власт те државе сматрала неподобним, у каснијој историји углавном су били обезличени, а тиме и уопштени и неутрални. Бруталност злочина и масовност учесника у злочину претпостављају његову дубоку историјску подлогу. Коријени Концентрационог логора Јасеновац налазе се у сплету историјских околности, дуготрајне вјерске нетолеранције, интензивираних још у 17. вијеку формирањем конгрегација за пропаганду вјере, чији је примарни циљ био да шири католичанство према православном простору, као и идеологије расне неједнакости, која се од средине 19. вијека појавила у Европи, а од краја истог вијека захватила и дио хрватске интелигенције. У овоме се, дијелом, налази и одговор на питање *Зашто Јасеновац*, дефинисано као наслов ове књиге. Логор Јасеновац, који се у овоме случају може посматрати и као суштина НДХ, дакле, није историјска случајност. Злочини почињени у том логору, и уопште у НДХ, јединствени су и не могу се релативизовати поређењима са злочинима на другим просторима и у другим временима. По ријечима Марка Ручнова, они представљају својеврсну „номенклатуру зла“, коју је он представио кроз биографије или само помене починилаца злочина. Као својеврсни контраст, Ручнов је истакао и примјере људског добра и праведништва, којих је, у складу са наведеном максимумом античког мудраца Бијанта, у времену функционисања логора, било знатно мање.

Књига *Зашто Јасеновац* Марка Ручнова у првом издању штампана је у два дијела (2001. и 2004) у издању београдске издавачке куће „Никола Пашић“. Поред обимне уводне студије о логору Јасеновац и неколико других прилога, централни дио књиге чине и имена 3.526 директних и индиректних починилаца злочина у логору или у вези с њим. Због различите хеуристичке основе, за неке су се могла навести само 2-3 податка, док су поједини представљени опширним биографијама. Одговорни за злочине из „првог кру-

га“ (поглавник Анте Павелић и његови најближи сарадници) нису обухваћени овим пописом, али се подразумевају. Друго издање ове књиге, које је и подстицај овог осврта, објављено је 2022. у издању „Спомен-подручја Доња Градина“. У њему су изостављени уводна студија о логору и још неки прилози, док је акценат дат на попис починилаца злочина у логору Јасеновац или оних који су са тим злочинима на неки начин били повезани. Као антипод наведени су и примјери добра и праведништва. У конципирању „номенклатуре зла јасеновачког система усташких логора смрти“, извјештај Земаљске комисије Хрватске (формиране 1944. одлуком ЗАВНОХ-а) из 1945. представљао је полазну основу, док су имена изван тог извјештаја уврштена на основу „основане сумње“ (*prima facie*), коју је за упис у регистар ратних злочинаца као довољну прихватила и Међународна комисија за ратне злочине при УН. Генерална скупштина ОУН усвојила је на свом 1. засједању у Лондону, 10. јануара 1946, Резолуцију о ратним злочинцима. Југословенска Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (основана 1943. одлуком Авноја) и земаљске комисије, у регистар ратних злочинаца унијеле су 17.715 имена ратних злочинаца из редова окупатора и 49.245 из редова „домаћих издајника“.

Подаци о директним и индиректним учесницима злочина показују њихову масовност и обим злочина почињених у Концентрационом логору Јасеновац. У масовним и појединачним ликвидацијама учествовали су и мушкарци и жене, школовани и нешколовани, војна, свештена и цивилна лица, одрасли људи али и дјеца, па и читаве породице. То су углавном биле иновјерне комшије, обични људи, они који су радили „свој сељачки и ковачки посао“. Књига Марка Ручнова показује да би култура сјећања, о којој се толико много, а најчешће само површно говори, требало да примарно обухвата сјећање на жртве злочина, али и разумијевање суштине злочина и знање о његовим починиоцима. Тиме би била онемогућена смишљена политика заборављања као „стратешког сјећања“ и евентуално понављање злочина. Слободни а не покорни људи гарантују будућност човјечанства. Слобода подразумева храброст и преваладавање страха, који „животу каља образ често“.

Ручнов је по формалној вокацији математичар и физичар. Рођен у Смедереву, гимназију је завршио у Босанској (Козарској) Дубици, а Природословно-математички факултет у Загребу. Поред

публицистичких прилога из уже струке, исказао се и као пјесник, приповједач и романијер, књижевни и ликовни критичар, сценариста, а овим дјелом – и као историчар и лексикограф. Тренутно је настањен у САД. Друго издање књиге *Зашто Јасеновац*, представљено је на Сајму књига у Београду 2022, а први пут у Републици Српској 26. јануара 2023, у Бањој Луци, у организацији Јавне установе “Спомен-подручје Доња Градина” и СПКД „Просвјета“ Бања Лука, а поводом Међународног дана сјећања на жртве Холокауста.

Бања Лука, 27. јул 2023.

In memoriam - Стајка Марчета (1927-2022)

Добрила Кукољ

In memoriam

УДК 929.52 Марчета Стајка

COBISS.RS-ID 139101953

DOI 10.7251/TOP2309232K

Дана 26. децембра 2022. године преминула је Стајка Марчета, рођена Тривић. Преживјели је логораш Јасеновца и свог зла и голготе јасеновачке. Дугогодишњи је члан Удружења бивших логораша и потомака Другог свјетског рата града Бања Лука. Као члан Удружења и члан Управног одбора Удружења истицала се у раду, доприносу и залагању.

Рођена је 25. марта 1927. године у селу Међеђа, општина Босанска Дубица, сада Козарска Дубица. То је село са највећим бројем страдалника у Другом свјетском рату на подручју општине Босанска Дубица. Завршила је основну школу у Међеђи 1940. године. Као дијете живјела је срећно са својом породицом, коју су чинили: отац Ђорђе, мајка Петра, сестра Мара, сестра Зора, брат Мијат, брат Јово и снаха Јагода.

Избијањем Другог свјетског рата 1941. године усташке власти почеле су нападати и убијати српске породице, палити куће и убијати невинне људе, жене и дјецу. Седмог јануара 1942. године усташе су нападе село из Орахове, Јасеновца и Дубице, а са усташама и Черкези. Од Божића 1942. године Стајка је напустила своје огњиште и са осталим мјештанима побјегла у село испод Козаре, Војскова, и у друга села. На Петровдан, 12. јула 1942, избијањем Козарске офанзиве и стварањем обруча око Козаре, заробљена је и са осталим народом протјерана у први сабирни логор у Хрватској - Церовљани. Из Церовљана, у пратњи усташа и Нијемаца, протјерана је у село Уштица. Из Уштице је, са родбином и осталим заробљеници-

ма, превезена преко ријеке Саве, у логор у Јасеновац. Брат Мијат је као партизан заробљен у Козарској офанзиви, а затим убијен у Дубици. Отац Ђорђе и брат Јово из логора Јасеновац отјерани су у њемачко-усташки логор Сајмиште и након извјесног времена враћени у Јасеновац, а из Јасеновца у Градину, гдје су у тешким тортурама окончали живот. Сестра Мара отјерана је као заробљеник на рад у Њемачку, а мајка је од бола и туге преминула. Сестра Зора је у селу Демировац, на Божић 1942. године, заклана у кући са двоје дјеце, супругом, његовим оцем и мајком, а кућа је запаљена. Снаху Јагоду заробиле су усташе у засеоку Ријека, Међеђа. Окончала је живот у тешким мукама, силована је, сјечене су јој брадавице на дојкама, избодена је ножевима. Имала је 19 година. Јагода је била сарадник НОП-а. Овом стравичном догађају очевидац је био Вељко Јанковић из Међеђе, који је неким Божијим чудом остао жив. Своју изјаву касније је дао у јавна гласила, тада је имао 15 година. Стајка је као дјевојчица од 14 година претрпјела све патње и све незамисливе тортуре од усташких зликоваца, бјежећи, тражећи своју породицу. Довикивала их је, али узалуд. Глад, жеђ, чупкање траве док је било да се једе, кожна цријевна обољења, оgrade са бодљикавом жицом. Слушала је јауке људи које муче а они дозивају: „Мајко моја, помози“, издишу, дозивају, али све је узалуд – тишина, мртва тишина. Дјецу су одводили да сами себи копају гробницу, а послије их полуживе убацивали у земљу. Никад незаписано и невиђено зло у цијелом свијету. Зло које се не може описати, заборавити нити зликовцима опростити.

У логору Јасеновац Стајка је остала до октобра 1942. године, када је у пратњи усташа отјерана у Славонију, село Сијерач. Али, након неког времена, усташе црнокошуљаши почели су нападати и убијати српске породице. Побјегла је, морала је, и са осталим народом смјестила се у друго село у априлу 1943. године. Уз пропусницу се вратила у своје село. Кућа пуста, нигдје ништа, али овдје је пронашла сестру од стрица, Душанку Тривић, па су заједно проналазиле неке даске на којима би преспавале. Овдје је остала до Божића 1944. године. Поново је настао пакао и ужас. Усташе из Орахове, Дубице и Јасеновца хватају жене и дјецу, кољу ножевима и убијају. Бјежало се према шуми Просари. Бјежећи испред усташа да је не ухвате, покрила се испод сјечених грана и бујади, они вичу: „Ту је, ухватите је“, а већ ноћ, страх, велики страх. Нису је

ухватили, извукла се испод свог скровишта, а ноћ још црња. Гледала је како похватане жене и дјецу, бодећи их ножевима, утјерују у кућу Стојана Ружичића, а кад су их све утјерали, кућу су запалили и тако су упола живи изгорјели. Даље бјежећи видјела је Стојана Ружичића, којег су ухватили и живог одерали, а двоје дјеце Госпаве Тривић убили и спалили, зло па зло. На све стране јауци и паљења свих кућа у селу. Послије овог измученог преживљавања побјегла је у село Пуцари, Дубица, гдје је и остала све до завршетка рата и ослобођења, маја 1945. године. Током боравка у селу Пуцари прикључила се НОП-у. Доласком у своје село, као организатор и руководилац спроводила је акције са омладином.

Goda (Blaža) Imre¹

Dejan Motl

Viši kustos; JUSP Donja Gradina;
dejanmotl@jusp-donjagradina.org

In memoriam

УДК 929.52 Года Имре
COBISS.RS-ID 139102209
DOI 10.7251/TOP2309235M

Nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, na to se područje doselilo niz porodica iz drugih dijelova Carstva. Među njima je bila i porodica Blaža Gode, kojeg je životni put doveo iz mađarskog gradića Mohača u ravnice Semberije. Ondje, u Bijeljini, 2. novembra 1912. rodio mu se sin Imre. Dvije godine kasnije nastupio je Prvi svjetski rat, na čijem kraju su nestale velike imperije. Rat je završen, a ljudi su se vratili normalnom životu. Imre se školovao, izučio zanat za mašinbravara i 1937. otišao u Beograd. Zbog posla se ubrzo prebacio u obližnji Zemun. Ondje se upoznao sa djevojkom Katicom, sa kojom je iste godine stupio u brak. Nakon uspostavljanja NDH Imre se priključio ilegalcima. Kao radnik zemunskog „Juganila“ raznosio je letke po ulicama Zemuna i Beograda. Materijale je prenosio uz pomoć supruge, koja ih je sakrivala u dječjim kolicima u kojima se vozio jedan od njihovih sinova. U jednoj od takvih akcija Imre je uhapšen i zatvoren u zloglasni beogradski zatvor Glavnjaču. Ondje je mučen tri dana i noći. Batinaši su se smjenjivali svaka tri sata. Jedan od načina mučenja bio je taj da su mu između vezanih ruku i nogu provukli drveni kolac te ga potom objesili između dvije stolice. Potom bi ga tukli po tabanima. Na kraju je 4. jula 1944. predat ustaškoj policiji, koja ga je s presudom na tri godine uputila u logor. Stigavši u Staru Gradišku, Imre je kao mašinbravar bio raspoređen na posao ložaća u logorskoj električnoj centrali. Zajedno s njim u ložionici su se nalazili Fabijan Rukavina i Hasan Dolamić. U proljeće 1945. zatočenike je jedan ustaša upozorio da će uslijediti konačna likvidacija logora. Od njega su dobili i pištolj, koji su zakopali u ložionici. Započeli su i s kopanjem tunela ispod peći, koji je dva i po metra vodio u dubinu, a potom sedam metara prema zidu. Iskopanu su zemlju raznosili u hlačama po krugu

1 Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni - Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Donja Gradina 2015, str. 710-712.

logora. Tunel je dovršen upravo u vrijeme partizanskog napada na logor, tako da su se Dolamić i Goda uspjeli provući kroz njega i sakriti u okolnim šumama. Dva dana kasnije krenuli su prema Novskoj, gdje su susreli partizane. Imre se priključio partizanima i učestvovao u završnim operacijama za oslobođenje Jugoslavije. Ono što ga je spasilo od sigurne smrti bila je činjenica da je bio vrstan majstor koji je nakon likvidacije logora u jesen 1944. zadržan kako bi održavao tamošnja postrojenja. Nakon oslobođenja Imre se vratio u Zemun, a potom nastanio na Novom Beogradu. Zalaganjem svog druga Hasana Dolamića, zaposlio se na održavanju mašina u preduzeću „Partizanski put“. Ondje je radio sve do odlaska u penziju. Zajedno sa suprugom Katicom imao je četvoro djece, kojima je o svom boravku i proživljenim traumama u logoru nerado govorio. Trudio se da svoju djecu odgaja u duhu tolerancije i poštovanja svih ljudi dobre volje. Posljednje godine života proveo je boreći se s najopakijom bolešću. Umro je 6. februara 1993. u Beogradu, gdje je i sahranjen.

- Sa suprugom Katicom. Snimljeno 1956. godine u Beogradu -

- Katica Goda sa sinovima Imrom i Zoranom.
Snimljeno 1944. godine u Zemunu -

Упутство сарадницима

Топола: часопис *Спомен-подручја Доња Градина* представља научни часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, који излази једном годишње у једној или више свесака. Главни циљеви часописа су истраживање историје шире околине Козарске Дубице, затим истраживање историје геноцида и ратних злочина на подручју Независне Државе Хрватске (1941–1945) са фокусом на логор Јасеновац и стратиште у Доњој Градини, као и развој критичког промишљања тема као што су геноцид, ратни злочини и Холокауст у Другом свјетском рату.

У складу с тим циљевима, часопис одликује посебна структура и тематика, изражена кроз следеће рубрике:

1) Историјска истраживања

Рубрика научно обрађује историју Дубице и ширег дубичког подручја (Козаре, Поткозарја и Просаре) те подручја са обје стране ријека Уне и Саве од Костајнице до Градишке, без временског ограничења. За ову рубрику прихватљиви су и научни радови који обрађују историју већих географских јединица (нпр. Поуња, Босанске Крајине, Баније или западне Славоније), као и реринти старијих ауторских текстова историографског карактера.

2) Студије о рату и геноциду

Сегмент часописа посвећен темама које су важне за дјеловање и мисију Спомен-подручја Доња Градина. У овој рубрици објављиваће се научни текстови који говоре о логору Јасеновац и стратишту Доња Градина, о ратним злочинима, страдању становништва, геноциду и другим логорима у НДХ и шире, те о геноциду и Холокаусту у Европи под Трећим рајхом. Рубрици одговарају и текстови општег типа који са теоријског или психолошког гледишта прилазе овим темама, као и текстови који се односе на Други свјетски рат на подручју окупиране Југославије.

3) Документи и сјећања

Дио часописа посвећен објављивању историјских извора — архивске грађе и ауторизованих сјећања. Примарна тематика извора односи се на логор Јасеновац, односно на рат и ратне злочине на територији НДХ (1941–1945). Секундарно, објављиваће се и архивска и мемоарска грађа од посебног научног и образовног значаја која се односи на историју Дубице и ширег дубичког подручја, без временског ограничења.

4) Ставови

Часопис обезбјеђује простор за краће полемичке текстове који аргументовано образлажу одређени критички став у односу према процесима и дешавањима, односно другим ставовима и текстовима, а који су уско тематски везани за питања страдања, ратних злочина и Холокауста у Другом свјетском рату, те пратеће културе сјећања. У изузетним случајевима прихватљиви су и текстови већег обима.

5) Прилози

Простор за прилоге резервисан је за текстове који се због своје форме не уклапају у претходне рубрике. Поред приказа књига, које су садржајем сродне тематици часописа, ова рубрика је преваходно намијењена извјештајима о дјелатностима Спомен-подручја Доња Градина и других сродних установа, те прилозима просвјетних и научних радника из области педагошко-образовног рада на тему ратних злочина и геноцида под НДХ.

Сарадници који шаљу своје радове дужни су да наведу своје пуно име и презиме, институцију у којој раде и своју и-мејл адресу. Радови за прву, другу и трећу рубрику третирају се као научни радови и уз себе морају имати апстракт (до 150 ријечи), кључне ријечи (до 10) и сажетак на енглеском језику (прихвата се и превод апстракта).

Текстови достављени за прву и другу рубрику морају бити квалитетни радови научног карактера и морају посједовати научни апарат. Од ових радова очекује се да испуњавају један од два услова: 1) оригиналан научни допринос у тематици коју обрађују, са изношењем нових чињеница и сазнања добијених употребом научне методологије са могућношћу провјере извора (оригинални научни рад), 2) квалитетан синтетички преглед досадашњих резултата науке, односно критички осврт на исте (прегледни чланак). У трећој рубрици, уколико се објављују преписи архивских докумената, сваки документ мора уз себе имати име архивске установе у којој се чува, назив фонда и сигнатуру. Приређивачи су одговорни за тачност преписа докумената, односно за тачност и аутентичност транскрипције сјећања. Текстови за четврту и пету рубрику не сматрају се научним радовима, па стога не морају имати уз себе ни научни апарат.

Текстови се достављају на мејл адресу редакције у DOC или DOCX формату, папир A4, фонт *Times New Roman* или *Liberation Serif*, величина слова 12 (за фусноте 10), без проред (1.0). Обавезни су наводници у складу са језичким стандардом, дупли доњи па дупли горњи, [„] и [“], који се на тастатури за српски језик добијају комбинацијом *AltGr + S* и *AltGr + D*. Фусноте уноси обавезно иза интерпункције. Не уносити фусноте у апстракт.

Пожељно је да текстови за прве двије рубрике садрже до 16 страница. Уколико се ради о текстовима од посебног значаја, могуће је, у сагласности са редакцијом, премашити ову границу. Преписи докумената у радовима за трећу рубрику морају имати величину слова 11, а ауторски коментар величину 12. Пожељна величина текстова за четврту рубрику („Ставови“) је до шест страница A4 формата, док ће већи текстови бити прихваћени само у изузетним околностима.

Научни апарат наводи се у фуснотама (*Footnote*). Архивска грађа наводи се на следећи начин: установа (скраћеница), фонд (број или скраћеница), сигнатура; даље у тексту у скраћеној верзији. На примјер:

- Архив Републике Српске (АРСБЛ), Изванредни народни суд Бањалука (88), бр. 4.
- АРСБЛ, ф. 88, бр. 30.

Књиге се наводе тако што се наведе аутор, наслов (у курсиву), мјесто и година издања и број странице:

- Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 199.
- D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u...*, 240.

Текстови објављени у зборницима и часописима наводе се тако што се наводи аутор, назив текста (под наводницима, без курсива), назив публикације (без наводника, у курсиву), уредник, мјесто и година издања (уколико је часопис, мјесто долази у загради иза назива публикације, а број и година након те заграде), број странице:

- Sanja Gladanac, „Uspostava državnog školstva na području Velike župe Vrhbosna“, u: *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo 2012, 67.
- S. Gladanac, „Uspostava državnog školstva...“, 71.
- Miladin Životić, „Patriotizam i socijalizam“, *Praxis* (Zagreb), br. 3-4, 1972, 489.
- M. Životić, „Patriotizam i socijalizam“, 495.

Текстови са интернета наводе се на исти начин, с тим да се назив сајта ставља у једноугласте заграде уз навођење датума приступа:

— Slavko Goldstein, „Ratovanje na pravoj strani“, *Novosti* (Zagreb), 24. 7. 2011. <www.novosti.com> (25. 9. 2020)

— S. Goldstein, „Ratovanje na pravoj strani“.

Прихватају се и ћирилички и латинички текстови. Текстови на српском језику биће лекторисани о трошку редакције. Аутори који своје текстове достављају на другим језицима дужни су да обезбиједу лекторисање својих текстова.

Достављене текстове разматраће чланови редакције. Редакција шаље текстове на двије анонимне рецензије. Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обје рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу. Они који не испуњавају услове биће одбијени, а они који би могли бити објављени уз извјесна побољшања, биће враћени ауторима на дораду, уз коментар рецензента или редактора. Редакција задржава право да измијени наслов рада уколико сматра да исти није сагласан са садржајем текста.

Рок за доставу радова: 31. март 2024.

И-мејл адреса: redakcija@jusp-donjagradina.org

Instructions for authors

*Топола: Journal of Memorial Zone Donja Gradina*¹ is a scientific journal published annually in one or more issues. Two primary goals of this journal are: 1.) to foster the research of history of the wider geographic region of Kozarska (Bosanska) Dubica, 2.) to further the ongoing historical and multidisciplinary research into the history of genocide and war crimes on the territory of the Independent State of Croatia (NDH) (1941-1945), focusing on the Jasenovac concentration camp, as well as to encourage the critical examination of issues such as genocide, war crimes and the Holocaust during the Second World War.

Based on those premises, the journal is structured through following sections:

1.) Historical Research

This section is intended for scholarly texts that explore the history of Dubica, its wider geographic region, including Kozara and Prosara mountains, as well as the entire territory surrounding the Una and Sava rivers from Kostajnica to Gradiška, with both sides of the riverbanks, and without a time-frame. In this section we may also publish the histories of wider regions (such as Pounje, Bosanska Krajina, Banija or Western Slavonia), as well as vintage historical texts in any historiographic form.

2.) Studies of War and Genocide

This part of the journal is focused on those issues that are of special interest for the Memorial Zone Donja Gradina. Here, we will publish scientific papers that talk about the Jasenovac concentration camp, war crimes, destruction of society and loss of civilian life during the war, genocide, other concentration and death camps in NDH and beyond, the Holocaust in Europe under Third Reich and so on. Papers that approach these issues from a generalized, theoretical and psychological viewpoint are also suitable, as well as histories of WW2 in occupied Yugoslavia.

3.) Documents and Testimonies

Section dedicated for publishing historical sources — archival documents and testimonies. Primarily, we will publish those sources that give us an insight into history of Jasenovac concentration camp, as well as history of war and war crimes on the territory of NDH (1941-1945). Secondly, we will publish historical sources of special scientific and educational significance for the history of the Dubica region, without a time-frame.

4.) Perspectives

The journal also encourages authors to contribute their short essays that critically analyze and rethink any given opinions, trends, processes or other texts in connection to issues of special interest for our journal, such as war crimes, loss of life and the Holocaust in the Second World War, as well as its corresponding memory culture. In extraordinary cases we may also accept longer texts.

5.) Contributions

Section for other texts that due to their form do not belong to any of the previous sections. Here, we will publish reviews of books which are conceptually related to our issues, reports on activities of the Memorial Zone Donja Gradina and similar institutions, reports on educational activities concerned with war crimes and genocide in Second World War, interviews with curators, teachers, researchers etc.

1 **Топола (Топола)**, noun — **Poplar** [Lat. *Populus*]; the „Poplar of Horror” was a poplar tree located at the bank of Sava and Una rivers, used as gallows by the executioners from the Jasenovac Concentration Camp.

Authors who send their papers must also write down their full name, institution and an e-mail address. Papers for first, second and third section are treated as works of scientific character, so they have to include an abstract (up to 150 words), key words (10 at most) and a summary that will be translated to Serbian language.

Papers for first and second sections without an exception must be academic in nature and must include references (citation). They also have to meet one of two demands: 1.) original academic contribution to our understanding of issues dealt with by the text, with addition of new facts and perspectives (original scientific paper), 2.) a synthesis of results offered by current research in the humanities, or a critical review of that research (review article). Texts intended for the third section, if they are presenting archival records, those records must contain the name of the archival institution, record group (fond) or a record collection name and a signature. Authors are responsible for a precise transcription of documents and testimonies. Texts intended for a fourth or a fifth section are not treated as scientific papers.

Authors should send their papers to the Editorial Board's email address, in DOC or DOCX formats, A4 paper size, font *Times New Roman* or *Liberation Serif*, font size 12 (10 for footnotes), spacing 1.0. Authors should use proper English language quotation marks, ["] and ["]. Please insert your footnotes after punctuation marks. Do not insert them in your abstract.

Papers for the first two sections should span up to 16 pages, but we're open for even longer papers if they are of high academic quality. Transcriptions of documents and testimonies for the third section texts should be typed in font size 11, while author's own comments would retain size 12. Texts intended for our fourth section ("Perspectives") should be up to 6 pages long (size A4), while longer text may be acceptable under special circumstances.

References are to be written in footnotes (not endnotes). Archival records are cited in the following manner: institution (abbreviation), record group or collection (its number or its sign), reference code; onward in a shortened version. For example:

— National Archives and Records Administration (NARA), Foreign Record Seized (RG 242), T314, roll 560, frame 1280.

— NARA, RG 242, T314, roll 560, frame 1280.

Reference to books should be starting with the author's name, followed by the title (italic), publication place and year, page number:

— Milan Ristović, *U potrazi za utočištem: jugoslovenski jevereji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, Beograd 1998, 50.

— M. Ristović, *U potrazi za utočištem...*, 94.

Texts published in journals and conference proceedings should start with the author's name, followed by the title of the text (in quotes, no italics), name of the publication (in italics, no quotes), editor's name, location and year (if it is a journal, location should be written in parentheses after the publication, followed by the issue's number outside, and a year inside a new pair of parentheses), ending with a page number:

— Olga Manojlović Pintar, "Još jednom o Milanu Nediću, emigraciji i reviziji istorije", in: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, ed. Milo Petrović, Belgrade 2014, 307.

— O. Manojlović Pintar, "Još jednom o Milanu Nediću...", 309.

— Alan Labus, "Bitka za Staljingrad i promidžba NDH: kako je po odluci vodstva NDH poraz Osovine u tisku NDH pretvoren u pobjedu", in: *Časopis za suvremenu povijest* (Zagreb), no. 1 (2010), 79.

— A. Labus, "Bitka za Staljingrad i promidžba NDH...", 82.

Texts from the internet should have the same form, while a web address must be placed in angle brackets with a date of the access; if an address is longer than 50 characters, please use only the address of the given website:

— “The Trial of Adolf Eichmann”, Session 46, Part 5 of 6, 2012. <www.nizkor.org> (10. 10. 2020)

— “The Trial of Adolf Eichmann”.

Authors whose texts, written in English, were accepted for publication, must provide a proofreader.

All texts will be taken into consideration by the Editorial Board and sent to two anonymous reviewers. Each text has to be recommended by both reviews. Those that do not conform will be rejected, while others that could be published given some improvement, will be sent back to the author with an anonymous comment. Editors may change the title of the paper if they consider the existing one inadequate in relation to the content.

Deadline: March 31st 2024

E-mail address: redakcija@jusp-donjagradina.org